

Свобода Бъчварова

ЛИТУРГИЯ ЗА ИЛИНДЕН

СВОБОДА БЪЧВАРОВА ЛИТУРГИЯ ЗА ИЛИНДЕН

chitanka.info

Изданието е посветено на 80-годишнината от Илинденското въстание.

Романът Литургия за Илинден е отличен с наградата на Съюза на българските писатели за най-добра проза през 1969 година

ТОНЧО ЖЕЧЕВ

РОМАН ЗА ИЛИНДЕН

Върховните мигове от новата българска национална история — Априлската епопея през пролетта на 1876, Илинденско-Преображенското въстание, Септемврийското въстание и социалистическата революция на Девети септември — са непосредствено свързани, към тях някъде водят всички следи на върховите постижения в българския роман, в нашето голямо прозаическо изкуство. Достатъчно е да тръгнем заедно по най-високия му гребен, за да се уверим: „Под игото“, „Записки по българските въстания“, „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“, „Иван Кондарев“, „Тютюн“.

Така е и до днес, до съвременната българска литература, която продължава да черпи вдъхновение от най-големите народни движения в нашата история, да ги осмисля от нова гледна точка. И както бе и с повестта на Генчо Стоев „Цената на златото“ — през шестдесетте години — дори да се добира до нови художествени внушения и обобщения за тези събития.

Един от романите на изминалото десетилетие, който привлече вниманието на широкия кръг читатели и критиката и сега излиза в своето трето издание, бе романът на Свобода Бъчварова „Литургия за Илинден“. Той се отличава със своята парлива актуалност във връзка с опитите за фалшифициране на фактите от историческото минало на нашия народ, на националноосвободителното движение на българите от Македония в края на миналия и началото на сегашния век, с недвусмислената си и страстна позиция спрямо посегателствата към нашето историческо наследство.

Свобода Бъчварова тръгва към своята тема със солидна историческа екипировка, на интелектуално всеоръжие, с душевно сродство и съучастие с цялото онова вълнение, което обзема човека, когато се докосва не просто до историята, а до живота и съдбата на своите, на бащите и дедите си, на своя род. Произведението не е

хладен исторически роман за отдавна минали времена и събития, а роман — себепознание, роман за историята, чиито рани още по-остро чувстваме днес, история на нашите души.

Авторката чувства и знае как се е завързал костеливият възел около Илинден. Тя взема събитията отпреди въстанието, някъде от първата година на века, минава през големия пожар, за да продължи с последиците; тя създава призрачния образ на Дилбер Танас, който от нашето време, като наш съвременник, всекидневно хвърля уморен поглед към различните епизоди от една епопея, която от ранна младост е предопредила живота му. Същевременно се чувства, че романистката има ясна и мащабна представа, сърдечно преживяна идея за цялата съдба на движението — за неговото зараждане след разкъсването на България от Берлинския договор, за неговия апогей на Илинден, за криволиците и раздорите след това, за цялата му трагика и неочаквани резултати.

„Литургия за Илинден“ е един от най-своеобразно изградените съвременни български романи. Стожер на повествованието и действието в романа е обобщеният образ на участника в събитията Дилбер Танас, който няма историческо съответствие конкретно с никой деец от освободителното движение на българите в Македония, а същевременно носи по нещо от всички тях. Заедно с това почти всички останали герои са известни дейци — Гоце Делчев, Христо Чернопеев, Кръстьо Асенов, Яне Сандански и т.н. Самите събития, почти всички техни епизоди, са реална история — въстанието, отделните сражения, отвличането на мис Стон, влизането в Цариград, а и сами по себе си „приключенията“ в този роман са толкова фантастични, че никой романист не би могъл да ги измисли, освен най-големият — животът! Тази конструкция е дала възможност на Свобода Бъчварова да вмести невероятно богат исторически материал в своя роман и същевременно свободно и сладкодумно да се разпорежи с него, да го прегрупира, да ни въвлече в стихията на историята, да ни зарази с вълнение и съпричастие към съдбата на хората.

Не се съмнявам, че нашата романистка ще продължава с вълнение да се връща към величавата епопея на Илинден, чиято осемдесетгодишна приближава. Там някъде е заровена една от тайните и загадките на българската история и едва ли някога те ще престанат да ни занимават. Убеден съм също така, че всички по-

сетнешни опити, в една или друга степен, ще се оплодяват от извървения и утъпкан от Свобода Бъчварова път, от нейното развълнувано слово за героичните и страшните, неподправени и вечно живи страници на борбата на македонските българи за своето освобождение.

Тончо Жечев

декември 1981

Образът на дядо Илия Дилберов и сладкодумието на баба ми Митра Шарланджиева ме подтикнаха да напиша тази книга...

Пороят отминава, пясъкът остава...

Балканска поговорка

ПЪРВА ГЛАВА

Следобед горещината стана нетърпима. През цялото лято не бе паднал дъжд. Хълмовете около града пожълтяха, сякаш настъпваше есен. Само борвата горичка над Ловния дом зеленееше като самотен остров. Планинската река почти пресъхна. Последните групи боси деца, забързали се към плувния басейн, се източиха по дървения мост при черквата. Градът замря.

От асфалтираната улица при Военния клуб на площада излезе един висок мъж. Макар и стар, ходеше изправен като топола. Лицето му, продълговато и с тънки черти, напомняше за минала красота. Но то бе запазило в израза си нещо свежо и юношеско. Гъстите му прави, току-що сресани коси, все още влажни, имаха тъмен оттенък. На тила му стърчеше кичур. Старецът от време на време го приглаждаше с длан. Дългите му сухи ръце сякаш стигаха до коленете, а дочените му дрехи, скъсени от честото пране, подсилваха това впечатление. Старомодните му обувки, високи до глезените, с остри върхове и широки ластици отстрани, изглеждаха съвсем нови, понеже старецът ги обуваше рядко. Но това, което привличаше най-силно вниманието, бе походката му. Той стъпваше леко, безшумно като горско животно, с някаква неуловима напрегнатост, сякаш ей сега нещо ще се случи, обаче той е напълно готов и няма никак да се изненада...

В средата на площада се издигаше висок паметник, покрит с платно. Не можеше да се разбере какво представлява. Това бяло привидение правеше да изглежда горещината още по-голяма.

Старецът спря при паметника, попипа с ръка изправената на него дървена стълба и за миг погледна нагоре. След това тръгна към двуетажната сграда, където се помещаваше редакцията на местния вестник. Пред витрината със снимки седеше възрастен семкаджия. Количката му стърчеше отсреща на тротоара. Покрил си бе главата с носна кърпа и дремеше. Старецът го поздрави и продавачът веднага скочи от уважение. Донесе му стола от количката и сложи носната си кърпа върху седалката. Старецът го попита дали е виждал около

паметника някакви човеци с чанти, но той не бе виждал. Тогава седна на стола и мълчеше. Семкаджията не се опита пръв да го заговори, тъй като беше по-млад и считаше това за неприлично. Старецът седеше с изправена снага и вдигната глава. Въпреки горещината, нито един мускул на лицето му не трепваше. Само през притворените клепки живите му черни очи внимателно наблюдаваха целия площад.

Комисията по приемане на паметника го бе извикала да си каже мнението. Той, Дилбер Танас, бе може би единственият останал жив, който познаваше големия национален герой. Инак не би дошъл. Считаше това за политика. Според него нямаше нищо по-кално от политиката. Но в случая се касаеше за Гоце^[1] Делчев и той отиде, защото смяташе, че е длъжен да отиде. Пристигна в точно определения час и чака дълго, седнал на стола.

Комисията дойде чак когато лек ветрец подухна от планината и хората се раздвижиха по улиците. Трима мъже с чанти в ръка застанаха под паметника. Старецът им се представи. Скулпторът, един младеж с къдрави коси, се покачи на стълбата и отмахна платното. Старецът внимателно разгледа паметника. След това четиримата отидоха в долния салон на читалището, където бе хладно и полутъмно. Седяха на самата сцена около голяма маса, покрита с червено платно. Председателят на комисията го попита дали харесва паметника. Като помълча малко, старецът каза, че след Ботев и Левски нашият народ не е имал по-голям герой и затова го одобрява. На останалите въпроси не отговори, сякаш не ги е чул. Повеке прилича на баща му, си мислеше старецът. Дедо Никола Делчев бе такъв намръщен. Гоце беше засмъян човек. Той беше... беше... херувим! Старецът въздъхна облекчено, доволен от сравнението. Имаше забележки и по облеклото. Прилича малко нещо на турска пандурин^[2] с това кепе^[3] и тая пушка. В неговия спомен Гоце бе облечен с цивилни шаячни дрехи и изглеждаше като селски учител. Револверите си носеше под палтото на кръста. Дали ако им кажа, ще бутнат паметника, помисли старецът и това го ужаси.

Комисията и скулпторът извадиха от чантите документацията и разговаряха помежду си, като съвсем забравиха Танас. Той търпеливо продължаваше да седи на края на масата. Помисли какъв би искал да бъде паметникът и реши накрая, че този е най-добрият. Хората трябва да се гордеят с Гоце, а не да го жалят. На паметника той трябва да е силен и страшен. Но старецът го жалеше и си го представяше убит при

Баница. Виждаше трупа му, обърнат към неговите другари, които се сражаваха с аскера, принудени цял ден да гледат застиналото му лице, изкривено от мъка и с широко отворени очи... Идеше му с глас да се разплаче, но се сдържа заради комисията. Тогава, за да се успокои, почна да мисли за Гоце като жив...

... Тримата вървяха цяла нощ и на разсъмване стигнаха над село Нивичане. Гоце им беше писал писмо. „Побратими мои, имам една работа за вас. Ще ви чакам при нивичанските колиби.“ Но куриерът не знаеше къде точно е Гоце. Остави ги на поляната и слезе в селото, за да намери дядо Танас Нивичанлията. Самият Танас бе чувал много за него. Наричаха го „ключът на Македония“, защото цялото оръжие минаваше през неговите ръце. Казваха, че живее в селото като мирен човек и турската власт не се съмнявала в него. Селяните го слушаха като господ и помагаха целокупно на Организацията. При нужда имаше чета от трима души, овчари като него. Нивичанлията пристигна съвсем тихо и незабелязано. Видяха го чак когато спря при тях на поляната. Винаги се явяваше внезапно, сякаш изникваше от дън земя. Пушката, която носеше под мишница, готова за стрелба, издуваше овчарския му ямурлук. Имаше голяма до пояса кестенява и къдрава брада. Стоеше мълчалив и спокоен и на Танас, който за пръв път го виждаше, му заприлича на свети Илия от черквата в родното му село.

Вървяха цялата нощ и само веднаж спряха, за да хапнат малко хляб. На разсъмване стигнаха при колибата, където бяха отседнали Гоце Делчев и другарите му. Зарадва им се много. Като се усмихваше, прегърна всеки поотделно.

Особено обичаше Танас, защото бе от родния му край Кукуш и най-младият от събраните тук четници. Искрено му се радваше. Танас бе хубав като момиче. По лицето му нямаше още брада. От години не стрижеше косите си и те растяха дълги. Когато си сваляше малката черна шапчица, те се пръсваха по раменете му.

— Добре дошли, побратими — каза им Гоце.

— Добре заварили, баче Гоце — отговори Танас и за тримата, въпреки че беше най-млад, но имаше четнически опит и се считаше за техен водач.

— А ти, Танасе, как си?

— Като одран зайк, баче Гоце. Комита без пушка е одран зайк.

Танас нямаше пушка, а само един голям револвер-карадаг, който грижливо пазеше и почистваше.

— Да му дадем пушка, а? — обърна се Гоце към Нивичанлията.

Танас погледна мълчаливия мъж с голямата къдрава брада. Разбираше, че сега се решава нещо много важно в живота му.

— Дедо — рече Танас, — цел живот нема да забрава тая добрина! — и се наведе да му целуне ръка.

Но старият човек си изтегли ръката. Танас се изпоти от притеснение. Сред четниците нямаше нищо по-срамно от невъздържаността. Чак след няколко часа се успокои. Беше сигурен, че няма да има пушка, и реши, че пищовът му е много добър. Живот и здраве, все един ден щеше да се намери пушка и за него. Тогава ще я занесе на майстор да я украси цялата в седеф и сребро. Мечтите на Танас бяха съвсем определени. Да има покрита манлихера, два нагана, хубави захлупващи се опинци, дебело вълнено кепе, боядисано с орехова шума, което да го запази от студ и вечер да се покрива с него; и бяла вълнена фанела, оплетена от власите в Кожух планина; и пояс дълъг, да ти се замае главата, докато го навиеш на кръста. Ризата да е бяла, копринена, с широки ръкави, които да привърже на две места — над лакътя и на китката; и синьо елече, и още много други неща... Но той на никого не говореше за това. Вечер, легнал на голата земя, преди да заспи, изброяваше всичко, което би искал да има. Понякога бе скромнен, а друг път даваше пълен простор на мечтите си. Тогава прибавяше и бинокъла, и дългата френска кавалерийска сабя.

Вечерта се събраха около огъня. Опитаха се да научат от Гоце какво им предстои. Но той не им каза. Никога не говореше, преди да му дойде времето.

От мрака излезе дядо Атанас Нивичанлията. Освен своята пушка в другата ръка носеше една картина. Танас не вярваше на очите си.

— Вземи я — му каза Гоце, — твоя е!

Танас искаше да целуне ръка и на Гоце, и на Нивичанлията, и на всички по-стари четници, но само взе пушката и мълчеше. Гоце и дедо Атанас са най-добрите човеци на земята, си мислеше той, а за дедо Атанас дебела свещ ще запаля в черквата, та да го пази свети Георги, защото кой знае колко часа е ходил из планината да донесе пушката.

Гоце отиде да си легне, а Танас седна при огъня, извади голямата бяла кърпа от пояса, която винаги пазеше чиста, и взе да бърше пушката. Двете момчета, които дойдоха с него, искаха също да пипнат оръжието. Танас със свито сърце им позволи да разгледат мартината и я подържат в ръце. Когато си легна на земята, той не я сложи под главата, а я прегърна до себе си, за да я топли. Пушката за него беше живо същество. Така завинаги останаха живи и другите оръжия, които бе имал през живота си.

На другия ден всички влязоха от планината в село Дабиля. Тук Гоце им откри какво да правят. Танас слушаше внимателно. Това бе първата работа, която вършеше с Гоце. С тихия си спокоен глас той им разказа, че Организацията няма пари да купи оръжие. Хора, готови да се борят за свободата, много, но с голи ръце нищо не става. А тук, в Струмишкото поле, живеел много богат човек — Назлъм бей: единствено дете на родителите си. Имал чифлик в село Василево и други чифлици, пръснати по цяла Македония. Накрая попита дали са съгласни да го пленят и поискат откуп за него. Гоце никога не заповядваше. Всеки трябваше да каже какво мисли. Андон Кьосето веднага стана и каза, че е съгласен.

— Но да помниш — му каза Гоце, — искам го жив! Нема да стреляш!

— Ами ако той стреля?

— Той нека стреля, но вие нема да стреляте!

Ненаправно Гоце предупреждаваше Андон Кьосето. Той беше буен, бърз, зъл и стреляше при най-малка обида. Танас знаеше, че Андон е изпълнил важни смъртни присъди на Организацията. Бояха се от него. Само Гоце можеше да го укроти. Танас вярваше, че Гоце има сила, с която правеше и най-дивия човек смирен.

Михал Попето попита дали бейчето е само, пазят ли го? Къщата в чифлика укрепена ли е? Местните селяни-милиционери отговориха, че Назлъм бей винаги се придружава от гавази и е невъзможно да се превземе къщата му в чифлика, обиколена с високи дувари. Тогава Михал предложи да слязат няколко души в Струмица и да разберат всичко, което не знаят. Танас си помисли, че очите на Михал са много тъжни. Каквото и да ставаше около него, говореха или се смееха другите, очите му бяха толкова тъжни, че Танас съвсем рядко го поглеждаше. Направи му впечатление, че и останалите рядко гледат

Попето направо. А всички го обичаха, защото се държеше с четниците като брат и беше много куражлия. Сам, с една пушка и две пачки патрони, обикаляше цяла Македония. Танас се гордееше, че е заедно с такива славни човечи.

На другия ден, преоблечени като майстори, с чукове и тесли в ръце, слязоха в Струмица. Гоце, Попето, Андон Кьосето, Йован Реджо и още двама четници. Танас искаше да отиде с тях, но Гоце не позволи. Когато се върнаха, разказаха, че боят често идвал в Струмица.

Един понеделник пристигна човек от града. Боят бил на пазар. Веднага се приготвиха и слязоха към пътя. Мястото на засадата бе много неудобно — сред полето, на самото шосе от Струмица. Повечето се укрива в царевичите по края. Беше септември, но царевичата още стоеше необрана. На шосето останаха Гоце, Михал Попето, Андон Кьосето. Стойца чорбаджи и Йован Реджо. Селянин милиционер наблюдаваше от едно високо дърво кой излиза от Струмица. Денят прекършваше, а по шосето все още се точеха пазарджиите. Наблюдателят на дървото извика: „Иде!“

Откъм Струмица приближаваше боят, яхнал на кон. Един гавазин, също на кон, го придружаваше. Гоце и Андон, преоблечени като търговци, започнаха да се карат. Викаха колкото им глас държи. Скрит в царевичата, Танас слушаше всичко. Понеже беше мълчал целия следобед, с мъка сдържаше смеха си. Прехапа устни и сълзи изскочиха от очите му. А двамата се караха на турски, което е много по-смешно, отколкото на български.

— Нè те пускам! — викаше Андон Кьосето, като дърпаше Гоце за ръкава. — Първо ке ми платиш и тогава ке те пуснам!

— Не съм взел нищо от тебе — викаше Гоце. — Пусни ме!

В тоя момент боят стигна до тях. Както всеки турчин, той обичаше да съди раята по друмищата.

— Що е тая гюрултия, бре?

Изведнаж Гоце се извърна и хвана юздата. Конят се изправи на задните крака. Боят едва се задържа отгоре. Йован Реджо стреля по гавазина, но не го улучи. Гавазинът пришпори коня обратно към Струмица. Останалите излязоха от царевичата. Конят на гавазина мина край Танас. Той клекна на шосето и стреля след него, но и той не го улучи. Облачето прах се отдалечаваше все повече и повече. Танас отиде при останалите. Там се водеше истинско сражение. Успял да

изтегли пищова си, беят стреля и рани Михал в мекото месо на лакътя. Попето се хвана за ръката. Този изстрел беше достатъчен Андон Кьосето да забрави обещанието си. С изваден нож, той се хвърли върху коня и заедно с бея се стовари на земята. Конят, без ездач, препусна направо през царевиците и се изгуби. Андон се мъчеше да му извие ръцете отзад, но беят се биеше като жена. Хапеше и дращеше с нокти. Танас и останалите ги заобиколиха и в първия момент гюрежът^[4] толкова ги увлече, че не се сетиха да помогнат на Андон. В това време беят успя да се извърне и ухапа противника си за крака. Тогава Андон му сграбчи с две ръце главата и почна да я удря в земята, докато беят се отпусна. Гоце хвана ръцете на Андон, за да не го убие. Още замаян, вързаха ръцете на бея и го изправиха на крака. Беят не искаше да ходи. Четирма души го вдигнаха на ръце. Вървяха бързо през царевиците, за да стигнат по-скоро полите на планината. Тези, които го носеха, се задушаваша от усилие. Танас държеше бея за единия крак и мислеше, че ей сега ще падне и ще умре. Изведнаж Андон спря.

— Оставете го на земята!

Стовариха го и всички дишаха тежко.

— Ставай, копеле! — извика Андон, като ритна бея. Но той лежеше неподвижен на земята и не мръдна. Голем инатчия, си помисли Танас. Напълно заслужава ритниците.

— Не го ритай! — каза Попото, който едва си поемаше дъх.

Андон не му обърна внимание и извади ножа. Ръгна бея по пищялките. Назлъм изрева и скочи на крака. Андон сложи ножа на пушката, опря го на гърба на бея и го подкара като вол напред. Щом се опитваше да спре, той го подръгваше в задника. Андон не се скъпеше и на псувните. Обезпокоен от забавянето им, Гоце се върна назад точно когато Андон започна речта от най-отбрани български, турски и арнаутски псувни и накрая отново ръгна бея. Гоце хвана пушката на Андон.

— Забранявам ти да го ръгаш с ножа!

Андон седна на земята.

— Хайде ставай! — каза Гоце.

— Нема да стана — каза Андон. — Вземи ти да си го караш сам!

— Хайде — обърна се на турски към бея Гоце. — Ходи! Не можем да те носим на ръце.

Назлъм нищо не отговори.

— Ще върви! — обърна се Гоце към четниците. — Той е добро момче. Вие не го тормозете.

Отначалото бях тръгна, но сетне пак се заинати. Щом Гоце беше по-далеч, Андон го подръгваше с ножа. Танас смяташе, че Андон е прав, защото бяха много уморени. Стигнаха коритото на една река. Цяла нощ вървяха по планината и чак на разсъмване излязоха на Митрошинската гора в Малешевския балкан. Стовариха се тежко на земята. От умора не се сетиха да ядат. Някои заспаха направо на тревата. Андон, който се грижеше за охраната на четата, каза на Танас да върже здраво бея с въже, за да могат спокойно да поспят. Озлобен от умора и безсъние, Танас пристегна силно въжето. Бяхт почна да охка. Увлечен в работата си, Танас не забеляза Гоце, който стоеше над него и внимателно го наблюдаваше.

— Танасе — каза той, — не очаквах това от тебе. Веднага му разхлаби въжетата. Много си го стегнал.

— Баче Гоце — рече Танас, който не можеше да скрие раздражението си, — човек или е вързан, или не е! Как ще го вържа с охlabени въжета? Ти ми кажи, оти аз не знам.

Гоце помисли малко и се усмихна:

— Щом не може, отвържи го!

Танас учуден го погледна. Само това не очакваше.

— Ти майтап ли си правиш с мене, баче Гоце?

— Не, Танасе, отвържи го!

Танас си помисли, че по-наивен човек от Гоце нема на тая земя.

— Хайде — продължи Гоце, — отвържи го веднага!

Бавно и неохотно Танас отвързва бея. Гоце му помогна да стане от земята. И така, както го държеше за ръка, заведе го в своята колиба.

На другия ден Михал Попето замина за България, за да се лекува. Ръката му се бе подула и го тресеше. Гоце определи един човек да слезе при бащата на Назлъм и говори с него за откупа. След човека тръгна Андон Кьосето с няколко четника, за да вземе парите. При колибата останаха другите четници. Между тях бе и Танас.

Понеже искаше да бъде близо до Гоце, влизаше без покана при него. Гоце вярваше най-искрено, че ще направи от Назлъм бей революционер. Танас внимателно слушаше разговорите, но в душата си мислеше, че Гоце се лъже. Това съвсем не му намаляваше уважението към него. Той смяташе, че Гоце не е практичен човек. Но

тъй като тази дума не беше българска, Танас никога не можа да определи точното ѝ значение. За него непрактичен беше добър човек, милостив, когото много лесно можеш да излъжеш, и не влагаше другото съдържание на думата, което значеше още опитност, ум, находчивост, бързо действие и още други качества, които всички признаваха на Гоце.

— Ефенди — говореше Гоце на Назлъм, — ти си млад човек. Ние се борим и за българи, и за турци. По света има голяма несправедливост. Има бедни и богати. Баща ти е спечелил тия пари от нас, от народа. Сега пък ти ще ни върнеш малко от тех, за да помогнем на измъчената рая.

През тия дни живееха спокойно. Сутрин ставаха рано и се миеха на потока, сетне няколко души тръгваха да търсят храна. Понякога успяваха да задигнат овца или шиле от турски къшли, а друг път всички си лягаха гладни. Ядеха веднаж на ден и рядко два пъти. Гоце все повече и повече се привързваше към Назлъм. Боят беше образовано момче, завършил колеж в Цариград. Но останалите четници не му вярваха. Ходеха непрекъснато по него. Придружаваха го даже по нужда. Гоце им се сърдеше за това. Вечер оставаха двама часови да го пазят. Една нощ, когато Танас дълбоко спеше, боят отишъл да пикае. Никой не го спрял. Върнал се в колибата и взел револвера на Гоце. Излязъл пак и до сутринта се спуснал в Струмишкетото поле. Танас смяташе, че или часовете са били заспали, или пък са го видели, но са помислили, че е някой от другарите им. На сутринта, когато се събудиха, още не знаеха за бягството му. Бяха се съблекли до кръста и се миеха на потока. Дойде и Гоце с пешкир в ръка.

— Къде е моят приятел Назлъм? — ги пита той.

Всички спряха да се мият и учудени го погледнаха.

— Ами къде ще е, при тебе е.

— Нема го — каза Гоце.

— Как да го нема!

— Ей така, нема го и това си е!

Затичаха се всички към колибата. Танас влезе пръв. Нямаше никого. Както си бяха голи, грабнаха оръжието и се пръснаха по цялата местност. Върнаха се след няколко часа. Никой нищо не бе открил.

— Ами сега — каза един от другарите на Гоце, — що ке чиним?

— Не знам.

— Беят ке ни предаде.

— Ами! — каза Гоце, който не искаше да признае това. — Нема да ни предаде.

Гоце се наведе и бръкна в шумата. Усмихна се виновно.

— Взел ми е и револвера.

Стана му мъчно за Гоце, че изпадна в такова неудобно положение. Испита истински страх, че беят е могъл най-спокойно да го убие. Танас не каза нищо, но останалите не се скъпяха в подигравките.

— Хубаво те е наредил! — му рече един стар четник. — Ти, побратиме, сега си като шантонерка. Комитин без оръжие е също шантонерка!

За четниците да наречеш някого шантонерка бе голяма обида. Танас беше чул, че така наричат жените по софийските шантани. Но Гоце преглътна. Само сучеше единия мустак. Танас знаеше, че когато суче разсеяно мустака си, е много ядосан.

— Ти да мълчиш, чу ли! — рече Танас на стария четник и пребледнял се изправи срещу него. — Щом си толкова ербап, защо изпусна бея? Всички сме виновни, чу ли!

Но изведнаж Гоце се засмя с глас и всички около него също се засмяха.

По-късно научиха, че беят слязъл в Струмица и още същия ден взел влака от гара Удово за Солун. Така Назлъм бей избяга и Организацията не можа да получи откуп. Голем майстор е Гоце на такива работи — си мислеше Танас, — но не беше много практичен...

[1] Гоце — Гоце Делчев — Роден в гр. Кукуш през 1872 г., убит в сражение с турския аскер при с. Баница на 4.V.1903 г. Български революционер, идеолог и вожд на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Развива голяма по обхват и значение апостолска дейност, като допринася извънредно много за превръщането на ВМОРО в масова народна организация. ↑

[2] пандурин (гр.) — християнски стражар в турско време. ↑

[3] кепе; правилно кебе (тур.) — късо наметало от груб вълнен платз кепе; (диал.) — ямурлук. ↑

[4] гюреш (тур.) — борба, спортно състезание. ↑

ВТОРА ГЛАВА

Беше късна вечер. Последните влюбени двойки се изкачиха по стълбичката при чешмата и минаха по тясната уличка със старинните къщи.

Старецът продължаваше да седи пред голямата, тежка, потъмняла от годините дървена порта, цялата обкована в желязо. Никога не можеше да се насити да седи пред къщата си в топлите летни вечери, съвсем спокоен, съвсем сигурен, че няма да стрелят нито от улицата, нито в гръб. Петнадесет години по планините се вслушваше във всеки шум, спеше напълно облечен, със заредено оръжие, потрепвайки с мускулите си като куче, с полуотворени очи, готов всеки миг да скочи, за да запази живота си. А сетне дойде Балканската и подир нея голямата Европейска война, в които се би от първия до последния ден... И след войната нямаше спокойствие. Продължи самоизбиването по улиците между различните крила в Организацията. Нали тогава се принуди да построи високия дувар около къщата си, която превърна в крепост. Не защото се боеше толкова за живота си, а защото сметаше, че е глупаво некакво подивело от политиката сукалче, дете не бе и помирисвало барут, да го застреля в гръб. Тогава цялото му минало би се превърнало в безсмислица, защото неговият живот бе неговото минало. Години му трябваха, докато се успокои. Чак тогава откри тая радост да седи пред портата си с отпуснато тяло, без да се вслушва в разните шумове, и да остави лятната вечер да го обгърне с топлината си...

Той се върна в къщи още докато светеше слънцето и понеже мислеше за паметника на Гоце и за комисията, с неприятно чувство измете двора, покрит с малки, обли речни камъчета. Напръска го с вода, за да стане хладно. С тънко въженце спусна в бунара лимонадено шише ракия да се изстуди и най-сетне седна пред портата. Дойдоха кантонерът и двамата млади работници, с които заедно копаеха по шосето за Бистрица. Те оставиха в двора количката, кирките и

лопатите. Утре на разсъмване щяха да си ги вземат. Разказаха му какво са правили през деня. Отидоха си, когато вече мръкна.

Старецът наблюдаваше хората, които минаваха край него. Колкото вечерта напредваше, толкова улицата ставаше по-тиха. Той нетърпеливо изчака да дойде часът на пълното спокойствие, за да остане сам с лятната вечер. Едва след туй се прибра в двора. Залости по стар навик портата отвътре. Къщата му се състоеше от две части, напълно отделени една от друга: едноетажна постройка в дъното на двора, в която живееше той, и една четириъгълна стая към улицата, кацнала като бойница на самия дувар. Тази стая му служеше за гостна, но откак умря жена му, никого не посрещаше в нея. Веднаж в седмицата се качваше по стръмната дървена стълба и изтупваше покривката на леглото, сетне почистваше портретите от прах.

Преди да се прибере, извади от бунара изстудената ракия. Мина през кухнята с пръстен под и влезе в стаята, цялата облицована в жълто дърво. Таванът ѝ също беше дървен, с резба, а стените представляваха редица от най-чудновати долапи. Сипа си половин чаша ракия и я изпи наведнаж. Обичаше първата глътка да е голяма. Напълни пак чашата, остави я на масата и загаси лампата, за да не влизат комари. Седна срещу отворения прозорец. От двора идваше хлад. Помисли какво му предстои утре и се сети, че от днес е в отпуск, а не е отишъл при инженера да подаде заявление. Това беше важно, защото старецът разделяше по особен начин годишната си отпуска: десет дена за Илинденското въстание, като на самия Илинден не оставаше в града, а отиваше при параклиса в планината, три дена отделяше за Коледа и още три дена за Великден, един ден за голямата задушница на Архангел Михаил и един в деня на смъртта на жена си. Той протегна ръка в тъмнината и напипа чашата с ракия. Отпи глътка. Тогава отново се върна много години назад, когато беше млад и силен...

... Посред нощ стигнаха до една колиба и влязоха вътре. Заедно с куриера бяха петима. Зимният вятър духаше и тук. Те не запалиха огън. Куриерът каза, че границата е съвсем близо. Водеха със себе си и едно момче от четата на Чернопеев^[1], ранено в гърдите. То непрекъснато кашляше.

Вдигнаха му ризата. Танас опипа раната с пръсти. Мястото се бе подуло. Посипаха раната с тютюн.

Другарите му чакаха какво ще каже Танас, защото той ги водеше. Но Танас никога не бе идвал в България и през тия места минаваше за първи път. Всичко бе друго, не така, както в Кукушко. За първи път виждаше толкова много сняг, виелица, голи чукари, прорязани с дълбоки оврази. Колко е топло нашето поле, си мислеше Танас. В Арджанския гьол сега ловят беловица... Танас каза единственото нещо, което можеше да им даде сили.

— Побратими мои. Още малко мъки и сме в България!

Каза на куриера да си върви, но той му отговори, че ще остане в колибата до сутринта. Излязоха навън.

— Ей нататък ще вървите — рече куриерът, като сочеше с ръка напред.

Танас не можеше нищо да види в снежната виелица. Тръгна пръв да прокарва път в снега. Двама носеха ранения почти на ръце, затова Танас вървеше съвсем бавно. Още вчера, преди да поемат към границата, оставиха оръжието си на дядо Атанас Нивичанлията. Такива бяха законите на Организацията. Ако ни открият турците, си мислеше Танас, ще ни хванат с голи ръце. Не можем да се застреляме един друг. И вълци могат да ни изедат.

На височината пред тях, съвсем близо, се очерта някаква постройка. Танас веднага позна в нея турския граничен пост. Спуснаха се долу в оврага. Куриерът им каза, че през зимата в граничните постове не оставали нито българите, нито турците. Войниците слизали в близките села. Но Танас беше предпазлив. Мина още много време, преди да заобиколят поста. Той помагаше на двамата да носят ранения. Когато излязоха на височината, турският пост бе останал зад тях. Вървяха още дълго и едва когато се отдалечиха достатъчно от границите, те спряха.

— Ние сме в България — рече им той.

Раненият престана да охка и се разплака.

— От радост... — им обясни той, но Танас знаеше, че е от болката и треската, затова никому не даде почивка и поеха отново. Снегът вече не валеше, даже раненият почна да ходи по-бързо.

На обед стигнаха премръзнали село Бобошево. Влязоха в кръчмата. Тук бе топло. На огнището вреше едно котле. Поставиха ранения до огъня. Поискаха от кръчмаря ракия и горещо ядене, за да се стоплят. Кръчмарят се радваше на гостите, въпреки че те не му казаха

кои са. Излезе за малко и доведе за ранения един военен фелдшер. Фелдшерът го прегледа и каза, че ще го вземе при себе си. Танас се съгласи. Раненият гореше в треска и бълнуваше. Танас му подаде турска лира. Това бяха всичките им пари. Фелдшерът, обиден, блъсна ръката му.

— От революционери пари не вземам! — каза той.

Вдигнаха ранения с двама селяни и фелдшерът даже не се обърна да каже „довиждане“ на Танас. Толкова се бе наскърбил.

Какви добри човеци има тука, си мислеше Танас. Колко хубава и силна страна е!... За него, а и за всички, които се бореха за свободата, България бе тяхна утеха. Дълги години той бе живял с мисълта за нея. Когато му ставаше особено тежко, казваше на себе си, че тя няма да ни забрави. Нима може някой да забрави своята кръв?... Те бяха израсли с разказите за Ботев и Караджата и може би знаеха много повече за тях от бакалите в София. Бяха почнали оттам, откъдето свърши Левски.

Много време мина оттогава, повече от половин век. Танас не виждаше страната със същите очи, с които я погледна първия път, когато премина границата. Но и никога не каза лоша дума, защото тя остана за него една тиха, зелена поляна, до която изранен, с последни сили се добираше при многобройните крушения, и там намираще малко топлина, отдих и хляб, там намираще време да премисли всичко преживяно и събере отново сили за следващите битки.

Преспяха в една малка стаичка зад кръчмата и на сутринта стражарят ги събуди, за да ги води в Дупница. Вървяха пеша по старото шосе. Стражарят все им казваше да не бързат, но те бързаха към София. Искаха по-скоро да стигнат сърцето на България. Към обед влязоха в Дупница. Млад пристав ги посрещна пред вратата на полицейското управление и подаде на всеки един от тях ръка. Покани ги вътре в стаята.

— Откъде идвате, момчета?

— През границата от Македония.

— А защо?

— Гонат ни турците — каза Танас.

— Какви сте, та ви гонят?

— Хора сме — рече Танас, малко раздразнен от въпросите. — Македонски революционери.

— Добре, добре... Не се сърдете. А какво ще правите в България?

Танас вдигна рамене.

— Никого ли не познавате тука?

Знаеха, че тука е Гоце Делчев, но дали е удобно да попитат за него, не знаеха. Затова си мълчаха. Организацията им беше дала куриер до границата, а какво да правят след това, никой не им обясни.

— Иди и доведи бай Никола Малешевски — обърна се приставът към един стражар.

След малко влезе един едър човек. Танас помисли, че тоя мъж със строго лице е много учен.

— Добър ден, господин началник — каза той и подаде ръка на пристава.

— Добър ден, бай Кольо.

— За какво си задържал тия мои хора?

— Извинявай — каза приставът, — не знаех, че ги познаваш.

Танас учудено го погледна.

— Познавам ги — каза твърдо мъжът. — Аз гарантирам за тех.

— Добре, бай Кольо — каза приставът, — вземи си ги тогава.

— Тръгвайте с мен, момчета! — им каза Никола Малешевски.

Излязоха на улицата. Изведнаж той спря.

— Да се разберем още тук — каза той и лицето му стана лошо. — Ако сте тръгнали да ставате калфи в България, прав ви път! Аз на едната страна, вие на другата!

— Ние сме революционери — с достойнство рече Танас. — Требваше да избегаме. Разбиха Чернопеев при Баялци.

— Вие в неговата ли чета бехте?

— Не, но станаха големи арести. Аз бех куриер на Организацията в Кукушко, а тия мои другари са също заклетни революционери. Оставихме един ранен в Бобошево.

— Много сте млади — каза Малешевски.

— Е хайде, сбогом! — рече Танас. — Ние на едната страна, ти на другата!

— Чакайте, момчета! Как да ви повервам, че сте заклетни революционери?

Танас извади от джоба една голяма кърпа. Разви я. Тук беше кръщелното му свидетелство, тескерето^[2] и едно листче потъмняла хартия. Подаде го на Кольо.

— Писмо от Гоце? — възкликна мъжът. наведе се да прегърне Танас, но той се отдръпна. — Извинявайте — каза Кольо. — Аз също съм заклет член на Организацията и трябва да знам с какви хора имам работа. Затова не ми се сърдете!...

Танас не му се сърдеше. Разбра, че той човек е предпазлив. Но му беше мъчно, че не им повярва. Досега на никого не бе показвал писмото от Гоце, много старо, което започваше с думите: „Любезни ми, брате Танасе...“ Танас не можеше добре да чете и дълго време беше сричал буквите, но сетне го научи наизуст и не го забрави до края на живота си.

Никола Малешевски ги отведе в хана на Сидер при чаршията. Беше им обяснил, че чака файтон, който да ги откара в София. Сидер им разказа, че бай Кольо е темелят на Организацията в Дупница. А файтоните били на евреина Телико. Организацията пазарила два, които непрекъснато вървели към границата и обратно. Но файтонът не дойде. Танас нямаше търпение.

— Ке вървиме пеша! — каза той на бай Кольо, когато дойде да ги види.

— Както искате, но е много път.

После им донесе документ за свободно движение в територията на България, който издействува от полицейския пристав. На другата сутрин Сидер даде на всекиго по един самун хляб и ги изпрати извън града.

Имаше няколко ханчета по пътя, в които спираха да се стоплят и преспят. на втория ден следобед стигнаха Княжево. Долу, в полето, се виждаха ясно къщите на един голям град. Танас беше ходил в Солун, но и София му се стори голяма. Колкото повече приближаваха, толкова къщите се срещаха по-често. Бай Кольо Малешевски им беше казал, че като стигнат Руския паметник, ще ги чакат хора от Организацията. Там не завариха никого. Ако не се смятат няколкото къщи, наоколо все още беше поле. Студен вятър идваше от Витоша и проникваше през дрехите. Те обикаляха паметника, за да се стоплят. Подскачаха ту на единия, ту на другия крак.

— Требва да чекаме — рече Танас. — Това е град-море. Ако влезем, ке се изгубим.

Настъпи нощта. Спусна се и лека мъгла. И ето две млади момчета, облечени леко като тях, се спряха до паметника.

— Откъде сте? — попита едното.

— От Македония.

— Айде бе, побратими!... Три пъти тоя ден идваме да ви чакаме.

Градът наистина им се стори голям. Влязоха в Прилепския хан близо до Львовия мост. Пребити и премръзнали, седнаха на една маса. Наобиколиха ги все такива млади момчета като тях. Имаше от Солунско, Ениджевардарско, Гевгелийско, Скопско... Всеки ги питаше за близки и познати, но на тях им се спеше. В самия хан нямаше място. Отидоха да спят в сеното. Тук беше топло. Някой им даде две черги, за да се покрият. Заспаха веднага. Беше средата на февруари 1901 година.

Събудиха се късно на другата сутрин. Телата им се бяха схванали. Всичко ги болеше. Влязоха на топло в хана. Танас не се реши да помоли ханджията за храна. С едната лира беше направил сметка да ядат само веднаж на ден и затова седнаха край огъня да дочакат обед. Той разсеяно гледаше вратата и редките сутрешни посетители на хана. Влезе един мъж, облечен бедно, в цивилни шаячни дрехи. Балтон не носеше. Подпираше се на бастун. Танас не можа да познае веднага Гоце. А мъжът с черните очи и големите мустаци, с усмихнато, кротко лице вървеше право към него, като потропваше с бастуна по дървения под.

— Станете — извика Танас на другарите си, — това е Гоце!

Тримата скочиха на крака. Той прегърна Танас.

— Добре дошли, побратими. Казаха ми, че некакви момчета пристигнали от Кукушко. Предчувствувах, че си ти. Снощи сънувах сън...

Танас никак не се учуди. Той знаеше, че Гоце тълкува сънищата и винаги се сбъдват. При залавянето на Назлъм Гоце сънува, че гората се наляла до върховете с вода и каза на четниците, че това е лош сън. След туй Назлъм избяга и откуп не взеха. Стана му мъчно, като го видя с бастун. Знаеше, че го мъчи язвата на стомаха. В Нивйчанския балкан се превиваше от болки в корема. Тогавя нищо не ядеше и като ходеше, се подпираше на тояга. Гоце прегърна и другите две момчета. Седна на масата им.

— Баче Гоце — рече Танас, — още ли теглиш от тая пуста болка?

— Ще замине. Като дойде пролет, се ми е така. Ни да хапнеш, ни чаша ракия да изпиеш... Мене ме остави! Кажй нещо за тебе. Как си?

— Ами, както ме гледаш. Дали грешка сме сторили, дете дойдохме... ти ке кажеш! Ние сме аджамии хора.

— Не си аджамия, Танасе. Ти си разумен и практичен човек.

Гоце започва да го разпитва. Танас му разказа, че след Солунската афера започнали арести. Предател издал имената на много души. Танас избягал, за да не го хванат. Туше Деливанов му дал канал за България. Нивичанлията му праща много здраве.

— Не така, Танасе — каза Гоце. — Всичко едно по едно ще ми разправиш.

Дълго време трябваше да разказва. Гоце често го прекъсваше и го караше да почва отново. Стана обед. По масите седнаха да се хранят. А Гоце все разпитваше и разпитваше. Двете момчета гледаха и преглъщаха слюнката си. Едното въздъхна дълбоко. Гоце забеляза и се засмя.

— Яли ли сте, Танасе?

— Не се кахъри! — рече Танас, вместо да му отговори направо. — Имаме една лира.

— Бива ли така? — каза Гоце. — Ама аз съм виновен! Ела с мене. — Хвана го за ръката и го отведе при ханджията. — На тия момчета ще им даваш всеки ден храна! Много са изпатили и заслужили.

Сбогуваха се. Гоце му каза, че живее отсреща, в хотел „Батемберг“.

Останалото време Танас ходеше по София, а вечер спеше в сеното на Прилепския хан. Тук се събираха революционери от всички краища на Македония. Някои Танас познаваше, а други видя за пръв път. Една вечер влезе нисък, набит мъж с пъргави движения. Всички в хана го наобиколиха. Беше Чернопеев. Виждаше го също за пръв път. Той разказваше за сражението при Баялци — първото голямо сражение, което даде организационна чета в Македония. Танас изпита гордост за тяхната революция. Когато си легна, припомни си всичко, което чу и не можа да заспи, защото искаше още на разсъмване да тръгне с чета за Македония. Но това щеше да реши Гоце. Отдавна се беше приготвил за разговор...

Взе да ходи почти всеки ден при него. Влизаше направо в стаята му. Ако Гоце пишеше нещо на масата, сядаше тихо на столчето до леглото му и го гледаше с часове. Понякога отиваше в отсрещното кафене и му купуваше чаша чай със собствените си пари, а сетне тичаше през улицата, за да не изстине, и я оставяше на масата му. Той не можеше да си представи, че с нещо му пречи. Гоце свикна с всекидневните му посещения. При него в хотела идваха много хора. Тук Танас се запозна с такива, за които се говореше по цяла Македония. Видя големия поет Яворов, Гьорче Петров, Капитан Давидов, когото Танас смяташе за най-добрия и кротък човек след Гоце. Видя и своите бъдещи врагове — Сарафов, полковник Янков и още много други добри и лоши човеци. Танас делеше тогава хората само на две — добри и лоши. По-късно се научи да разделя лошите на хиляди сортове, но добрите останаха до края на живота му само добри.

Една сутрин, когато Гоце му каза, че силно го боли коремът, Танас му даде бучка небет-шекер. Държеше я вързана в бялата си кърпа, приготвена специално за такъв случай.

— Не — каза Гоце, — от студа трябва да е. От студа и влагата язвата ми се подлютва.

Танас излезе навън. Въртя се около конския пазар при черквата „Свети Крал“ и като издебна удобен момент, изкърти няколко дъски от една изгнила тараба. Пред хотела ги начупи с крак. Качи се горе и запали кюмбето в стаята му. Гоце пишеше нещо на масата и не се обърна. Толкова бе свикнал с него. Танас запали печката. След малко стана много топло. Гоце си съблече палтото.

— Хубаво е... — каза той.

Гоце е сам човек, го жалеше Танас. Нема ни кой да го пере, ни кой да го подсуши или му стопли манджа. Танас се зарадва на досетливостта си. Оттогава той не пропускаше да му запали печката.

Понякога Гоце развиваше мислите си пред Танас. Ти си чиста душа, му каза веднаж той, затова те обичам. Танас не винаги разбираше думите му. Гоце говореше литературно. Но го слушаше със страхопочитание. Не знаеше, че той е тази идеална аудитория, от която винаги са имали нужда големите умове, за да си изяснят някои мисли, които в момента и за тях не са напълно определени. Танас имаше девствена памет за местности, лица, случки, молитви, песни, разкази. Обаче всичко това оставаше в съзнанието му във вид на образи и

картини. Отделни мисли, които не можеше да превърне в образи, запаметяваше наизуст. Думите на Гоце Делчев преработваше по особен начин. От тях той създаде впоследствие своите житейски принципи и никога не им изневери. Веднаж Гоце му говори за Сарафов. От всичко, което чу, Танас реши, че този човек един вид е бабаитин^[3], понеже не се страхува да се бие, дори търси сражение. Затова след него вървят буйни глави, готови да мрат за свободата. Но на хората заповядвал като на ибрикчий^[4] и от всичко най-много обичал славата и големството. Танас разбра, че и в революцията има кукувици, дето снасят яйца, но не си гледат децата. Той си направи два извода. Първият — личен, че не трябва да се големее и изпъква, и вторият, че Сарафов и хората около него са вредни. Затова до края на живота си той остана прост четник, макар да го канеха много пъти за воевода на район. Към думите на Гоце по-късно Танас прибави и притчата на Христос. Ако те поканят на сватба, седни на най-ниското място, защото като дойде по-важен гост, ще те измести... Така Танас беше винаги тази единица в различните чети, която образуваше ядрото и ставаше душата на събраните за бой мъже. А за втория извод, който се отнасяше до върховистите^[5], беше безпощаден. Името му всяваше ужас в техните редици. Не им простих, често си казваше той, много кръстове им направих...

Една заран взе треските, които беше приготвил от предишния ден, и бохчата с подаръка. Влезе в стаята на Гоце. Той току-що бе станал. Плискаше си лицето от легена, пълен с вода. Танас му подаде пешкира. Гоце се избърса и вчеса косите си пред счупеното огледало. Докато се приготвяше, Танас запали печката и седна на малкото столче. Гоце имаше много работа. Танас разбра това по натрупаните книжа върху масата. Сви му се сърцето. Трябваше да мълчи. Танас се помоли на свети Георги да може Гоце по-бързо да свърши работата си, та да му каже какво му тежи на сърцето. Ако се сбъдне това, дето искаше, обеща на свети Георги курбан. Бамбашка им бяха отношенията със свети Георги, когото Танас смяташе за личен закрилник. В трудните моменти от живота си му обещаваеше каквото му дойде наум. А сетне се сърдеше, че закрилникът му е толкова алчен да иска отплата от беден комита, и, с редки изключения, не изпълняваше обещанията си.

Но Гоце работеше тая сутрин, забравил всичко наоколо. На няколко пъти му падаха листове от масата и Танас ги вдигаше от пода, като гледаше очаквателно Гоце, но той само кратко му казваше: „Остави ги тука. Що не идеш да си гледаш работата?“ В стаята стана съвсем топло. Гоце се съблече по риза.

— Танасе — каза той, — с тая печка ще ме направиш като турска кадъна.

— Пролет иде, баче Гоце... Ще стане топло. Тогава не знам какво ще права. Съклетисах се тука...

Гоце внимателно го погледна. Разбра какво ми е на душата, с радост си помисли Танас. Но Гоце каза неопределено.

— Нищо, Танасе, скоро ще дойде...

Какво ще дойде, Танас не може да разбере. Гоце пак седна на масата. Беше си сгънал краката под стола така, че се виждаха скъсаните подметки на обувките му. Танас знаеше, че не трябва да го заговаря, но сега дойде удобният момент.

— Баче Гоце...

— Какво, Танасе? — каза Гоце, без да се обръща.

— Ти като газиш с тия обувки по водата, по-добре ще е да си ходиш бос, да ти е по-леко на краката.

— Защо, Танасе?

— Погледни ги какви дупки имат на подметките. Толкоз ли немаш пари?

— Немаме, Танасе.

Танас взе бохчичката от пода и я остави върху листа, на който пишеше Гоце. Той се извърна учудено.

— Това какво е?

— За тебе е — рече Танас — от мене! — и развърза кърпата.

На масата стояха чифт обувки, поръчани преди няколко дни на един обуцар от Битоля, който работеше в София. Танас беше взел мярката от скъсаните обувки на Гоце и през цялото време, докато майсторът правеше обувките, стоеше в дюкянчето му да го наглежда. Обувките бяха старомодни, но много здрави и нямаше никога да пропуснат вода. Колеба се дълго дали да им забият кабари отдолу, за да не се изтъркат подметките, но накрая реши, че с тия обувки Гоце нема да ходи по планината, а в града. Да му са като за празник!...

Битолчанинът му направи отстъпка и Танас плати с последните грошове, които оставаха от лирата.

— Сложи ги, баче Гоце.

— Не може така — каза той, — ти си дал пари. Откъде ги намери?

— Не съм крал.

— Не искам това да кажа. Питам те колко струват?

— Подарък от пари не струва — рече Танас. — Кога иде от сърцето, не можеш с пари да ми го платиш и да искаш!

Гоце се усмихна. Свали старите обувки и сложи новите. Стана по стаята и се разходи малко.

— Много са хубави. Благодаря ти.

— Мислех си, като ги носиш, да си спомняш за мене и си речеш: на това момче краката му се схванаха да чака. Гората скоро ще зашуми, а той като абдал обикаля града. Ама я по-добре е аз да го прата с некая чета в Македония, че за срам на Кукушко ще стане калфа в София!...

Гоце почна да се смее с глас на тия думи, които Танас отдавна беше приготвил да му каже и вярваше, че толкова хитро ги е измислил, та и Гоце няма да устои. Танас се изчерви и се много смути.

— Абе ти, като че ли съм турски чиновник, та идваш с рушвет при мече! Не знаех, че собствените ми четници ще ме подлепват. Затова ли всеки ден ми палиш печката?

От обида Танас щеше да се разреве. Гоце веднага разбра и го хвана през рамото.

— Аз се пошегувах, а ти да ми простиш, Танасе.

— Нищо, баче Гоце.

— Не съм те забравил. Първата чета за Македония без тебе нема да тръгне и това съм го решил още като те видях в Прилепския хан.

В очакване на този ден Танас обикаляше в свободното си време из София. Често заедно с другарите му го канеха в различни къщи и винаги на обед или на вечеря. Така те си добавяха към яденето в Прилепския хан още по едно, а понякога и две. Движеха се по няколко души наведнаж. Гоце им беше казал да бъдат кротки. Ако направите беля, им внушаваше той, вестниците ще пишат и ще навредите на Организацията. Вие сте революционери и трябва да служите за пример. Когато навън ставаше много студено, отиваха в сладкарницата на Шипката от Порой, близо до Прилепския хан. Нашката им даваше

безплатно да изядат по едно ашуре, а понякога и баклава. Много ги почиташе. Танас през цялата си младост и четничество изпитваше глад за нещо сладко, особено през дългите преходи и студ. Но рядко му се случваше да го задоволи. Затова с благодарност си спомняше всички случаи, в които беше ял нещо сладко — било кафе, било локум — и никога нямаше да забрави деня на Хуриета, когато изяде половин тепсия баклава наведнаж. Отидоха и на фотограф, с когото се бяха сприятелили. Направи им хубави големи снимки поотделно и една обща, без пари. Дадоха по една фотография на Нашката. Той ги закачи в сладкарницата. Много ги почиташе и не се излъга. Почти всички бяха избити в разни сражения. Нашката с гордост разказваше на клиентите си кой какъв е бил и къде е загинал. Две-три снимки изчезнаха от стената. Това бяха неколцина, които не отидоха в Македония, а останаха да живеят в България. Добавиха се и нови фотографии, на други момчета. Всички тези промени Танас виждаше при редките си идвания в България. Никога не забравяше да се отбие при Нашката.

Времето стана по-топло. Снегът се стопи. Само върховете на Витоша се белееха. Танас много се притесни. И Гоце изчезна някъде. Чу, че заминал към Кюстендил. Танас всеки ден отиваше в хотел „Батемберг“ да пита дали се е върнал. Една вечер в хана му съобщиха да отиде на сутринта при Гоце. Чакал го по важна работа. Танас цяла нощ не спа. Въртеше се из сеното и мислеше за какво го вика. Стана рано, още преди съмване. Изми се. Обикаля известно време улиците, за да дойде времето. Не чувствуваше студа. Когато влезе в стаята на Гоце, той току-що бе станал и бършеше с пешкир мокрото си лице.

— Добро утро, баче Гоце.

— Добро утро, побратиме — отговори Гоце.

— Как си ти?

— Добре съм, поспах малко. А ти какво сънува?

— От мерак ни съм спал, ни съм сънувал — рече Танас.

— Хич ли?

— Хич!

— Седни, Танасе, да почакаш малко — усмихна се Гоце.

Той бързо се облече. Вратата се отвори. В стаята влезе Чернопеев. Здрависаха се с Гоце и също седна.

— Танасе — каза той, като застана точно срещу него, — дойде времето. Заминаваш за Македония.

— Къде ще бъда?

— В Джумайския район с Христо Чернопеев.

— Защо ме пращаш на непознато място, а не в Кукушко или Солунско?

— Границата е най-важно — каза Гоце. — Тази чета е най-важната за нашата Организация. В Джумайско е по-хубаво.

— Не е хубаво, баче Гоце. Ако беше хубаво, всеки щеше да бега на чуждо място.

— Не искам такъв четник! — каза Чернопеев. — Прати го при Михал Попето!

— Той ще бъде с теб! — каза твърдо Гоце. — Все некой трябва да ти държи нервите...

Чернопеев, обиден, извърна глава и докря мълча. Танас се изпълни с неприязън към него. Много е лют, си помисли той. Как ще я караме заедно?...

— А сега слушай баче ти Гоце! Ще отидеш в Джумайско при най-опитния воевода. От него ще спечелиш много. Ще му вземеш от практиката. Ако ти е лошо, ще дойдеш и ще ми кажеш: „Баче Гоце, ти много лошо ми направи.“

Танас бе навел очи към пода и разглеждаше обувките си. Гоце стана от стола. Хвана го за раменете и го повдигна. Танас се изправи. Беше цяла глава над Гоце.

— Наведи се! — му каза той.

Танас се наведе. Гоце го погледна право в очите. Танас не можа да издържи погледа му и се усмихна.

— Добре, баче Гоце. Кандисах.

Отпосле си мислеше, че погледне ли некого Гоце в очите, свършено е с него. Ще те устреля, ще те омагьоса дори, си казваше той.

— Танасе, не се сърди на Христо! А и ти, Христо, не му дръж гарез^[6]! Стисни ръката на воеводата си и кажи: „Дадох дума на Гоце и с теб ще бъда!“

Танас подаде ръка на Христо и избоботи набързо думите на Гоце. Двамата излязоха. В салона на хотела спряха един срещу друг. Христо

му протегна отново ръка и на Танас му стана милно. Здравно му стисна ръката.

— Прости ми — рече Танас, — по-млад съм от тебе, не те познавам. Но щом Гоце казва, имаш и живота ми!

Гоце излезе от стаята и се спря на вратата, когато ги видя. Лицето му стана особено добро и радостно.

— Хванахте ли се вече за ръце? — им рече той.

Никога след това двамата не се разделиха до смъртта на Христо.

Следващите дни Танас тичаше от сутрин до вечер по разни места за дрехи, раници, паласки, патрондаши, калцуни. Помагаше много на Чернопеев. Направиха две големи бали и ги изпратиха преди тях в Кюстендил. Чернопеев имаше още работа в София. Танас тръгна сам.

Една сутрин, в края на март, той пое пътя за Кюстендил. Над Княжево срещна едно от момчетата. Чернопеев им беше казал да не се събират заедно, а да вървят най-много по двама. Гоце беше дал на всеки по 30 лева. С тях Танас си купи много дребни неща — ножче за рязане на хляб, бръснач, сапун, една груба, но здрава риза, домашно изплетени вълнени чорапи, два чифта дълги гащи от здраво, тъкано платно за студените дни и още доста други вещи, които избра с много мислене и сметка. Затова раницата му тежеше. Знаеше, че това са единствените пари и дълго време няма да има други. В Македония никой не получаваше пари. Такива бяха правилата на Организацията.

Всички четници се събраха в местността „Бялата вода“ срещу Батановци. Там имаше голяма чешма. Спряха да си починат. Оттам тръгнаха вкупом. Нямаше от кого да се пазят. Минаха под Радомир, където сега е гарата, но тогава имаше само бахчи и ниви. Вървяха по една пряка пътека през „Невестини клисури“. Стигнаха едно ханче. От сутринта не бяха сложили хапка в устата. Потърсиха от ханджията ядене. Имаше варен боб. Взеха три порции за осем души. Всеки хапна по две-три лъжици боб с много хляб. Това им беше и закуска, и обед, и вечеря.

В Кюстендил отидоха в къщата на старата им ятачка баба Дона, на края на града. Тя ги очакваше. На другия ден дойде при тях Марко Секулички. Той им доставяше яденето. Даде им и няколко свински кожи. Всеки четник седна и сам си направи по два чифта цървули. Танас ги правеше по особен начин. Цял ден ги ши. Те не бяха като на другите четници, а с капаци. Можеше да ги обуе за миг и достатъчно

беше да пристегне връвта. Капаците предпазваха краката му от дъжд и вода.

Пристигна и Чернопеев. Вечерта отидоха в избата на една къща. Там се облякоха напълно. Раздадоха на всеки по дълга, открита манлихера и патрони. Извадиха ги от дървени сандъци, съвършено нови и целите в смазка, Танас добре познаваше различните системи оръжия. Лично притежаваше една мартина, която остави в родното си село. Но мечтата на всеки от тях беше къса, покрита манлихера. Такива притежаваха малцина в цяла Македония. Тия къси, покрити манлихери ставаха причина за много зависти и тайни въздишки, защото с тях се стреляше бързо, затворът им не заяждаше и при нужда можеха да скрият пушката в панталона. Всеки беше готов да рискува живота си, ако имаше и най-малка възможност да се снабди с такова оръжие. Това беше непостижима мечта. Пушките Гра бяха добри, само че понякога капсулата на патрона оставаше в цевта и много трудно се измъкваше. Подла е като гъркоманите, си мислеше за нея Танас. Ще те остави по средата на сражението да те застрелят като заяк. Дългите манлихери тежаха много, но Танас ги обичаше. Като топ стрелят, си казваше той, и много надалеч. По-късно, когато въоръжиха турската армия с пушки маузер, започна истински лов на аскери, и съвсем не от революционни подбуди, а само да им отнемат оръжието. Револвери не им дадоха. Танас мечтаеше за два нагана, но се задоволи със стария си карадаг. Верно оръжие, ако го подпреш с едната ръка и клекнеш на земята, стреля почти като пушка.

Тръгнаха всички направо през лозята и стигнаха село Еремия. Там денуваха. Вечерта бяха в граничното село Копривлен, всъщност една голяма махала между Фролош и Църварица. Тук той за пръв път видя баба Яна. Колко пъти сетне, пребити като псета, се добираха до нейната къща!... Колко пъти чакаха да мине полунощ и прехвърлят границата, когато часовете са най-сънливи. И винаги баба Яна чакаше заедно с четниците. Тя беше сурова жена. Псуваше като мъж. Имаше много синове, снахи и внуци, които я слушаха като господ. Оттатък, в село Дреново, на турска територия живееше брат й. Когато трябваше да премине някоя чета, още през деня баба Яна отиваше до границата и почваше да вика:

— Иване... Иване...

Отсреща се обаждаше брат й:

— Що има, ма?

— Абе пусти пръчове са избегале у нас. Ела да си ги прибореш!

Щом се стъмнесе, брат ѝ Иван пристигаше в къщата ѝ с една дрянова тояга в ръка. Докато четниците вечеряха, отиваше по няколко пъти да провери границата и да разгледа турските постове. Връщаше се и казваше: „Ставайте! Дойде времето!“ Така Танас много пъти премина границата...

Първият човек, който ги посрещна, беше Кръстьо Асенов^[7], по това време учител в Лешко. Танас много бе чувал за него. Хареса му от пръв поглед. Имаше хубаво, нежно лице, и едра, висока и силна снага. И наистина той беше толкова як, че всички му казваха Мечката. Скоро стана любимец на младите четници. Участвуваше във всички лудории, които предприемаха. И постоянно го обкръжаваше едно особено обожание. То идеше от това, че беше братов син на Хаджи Димитър. А Хаджи Димитър за македонските четници си оставаше светия. Племенникът на един светия може да не е пълен светия, но нали не е обикновен човек като нас?... Така разсъждаваше за него Танас. В началото той продължи да учителствува, но повечето ходеше с четата. Танас смяташе, че напразно мъчи даскалския занаят. И наистина, не мина много време, Кръстьо стана четник като тях.

Лешко беше голямо село, от десетина махали. Четата ги обикаляше поред. Денем спяха, но вечер отсядаха в някоя къща. Народът се събираше при тях. Воеводата им обясняваше за какво се бори четата и ги учеше как да пазят тайна. Христо говореше по цяла нощ. Селяните обичаха да го слушат. Понякога и Кръстьо правеше това, но Танас смяташе, че той не може да надмине Христо. Селяните не го разбираха така добре, както разбираха Чернопеев. Затова Кръстьо главно им четеше вестниците, които получаваха от България.

Събираха пари от селяните и с тях купуваха оръжие. Постепенно Чернопеев въоръжи 50 души. Те си гледаха кърската работа като легални, но при нужда се явяваха в помощ на четата. Тия първи месеци на Джумайски район останаха в спомена на Танас като най-тихите и кротките, един почти мирен живот. Отпосле той никога в своето четничество не преживя такива спокойни дни.

[1] Христо Чернопеев — Роден в с. Дерманци (дн. Ловешки окр.) през 1868 г., загива в сражението при Криволак през 1915 г. по време

на Първата световна война. Български революционен деец на македоно-одринското революционно движение. Воевода на Кукушката, Струмишката и Горноджумайската революционна околия. През Балканската война оглавява четнически отряд. Заедно с Яворов се бие в тила на турската армия за освобождението на Разложкия край. През 1914–1915 е депутат в Народното събрание. ↑

[2] тескере (араб. тур.) — остаряло — пътен лист за право на пътуване вътре в страната. ↑

[3] бабаит (тур.) храбър, силен, смел. ↑

[4] ибрикчи (тур.) ибрик — съд за вода с дръжка и чучур, чайник; оттук — човек, който прави и продава ибрици; (прен.) блюдолизец, лакей. ↑

[5] Целта на ВМРО е пълна политическа автономия на Македония и Одринско, докато ВМОК — върховисти — са за присъединяването на Македония към Българската държава. — Б.ел.к. ↑

[6] гарез; правилно гараз (араб.) — 1. цел, намерение; 2. задна мисъл; 3. ненавист, омраза, злоба. ↑

[7] Кръстю Асенов — Роден в Сливен през 1877 г., убит в сражение в Македония през 1903 г. Деец на македоно-одринското националнореволюционно движение, племенник на Хаджи Димитър. Взема участие в Илинденското въстание като воевода на голямата Кукушка сборна чета. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

Тази нощ Танас не спа. И без туй спеше съвсем малко, но когато не ходеше да копае по шосето и не се уморяваше през деня, измъчваше го безсъние. Ставаше нервен и зъл. Отначало тишината на нощта го замая. Но почнаха да минават по улицата хора, които отиваха да берат тютюн, като караха пред себе си магарета с празни кошове. Той чуваше говора и чаткането на подковите по калдъръма. Съвсем се разсъни. Излезе на двора. Наплиска лицето си с вода. Запали лампата. Избърса се пред огледалото и наредя внимателно косите си. Загаси лампата. Беше още тъмно. Седна пак пред масата и зачака. Постепенно съмна. Дойдоха кантонерът и двамата работника. Взеха количката. Танас им помогна да натоварят кирките и лопатите. Излезе с тях и ги изпрати чак до дървения мост на реката.

Върна се в къщи. Въпреки че дворът беше напълно чист, той отново го измете и напръска с вода. Друга работа нямаше. Сутрин никога не закушваше, навик, останал от четничеството му. На времето, като млад, ядеше веднаж дневно, както и останалите. Разбира се, ако паднеше отнякъде повече храна, не се отказваше. Предпочиташе обаче да яде вечер преди самото лягане, за да не се свива коремът му от глад. Беше забелязал, че като е гладен, мисълта му е ясна и движенията пълни. Когато им предстоеше сражение, той никога не ядеше. В Цариград при преврата на младотурците видя пред Таксим-къшла един изтърбушен турски офицер, който се въргаляше в прахта. От корема му заедно с червата изтичаше храна. Беше ял много, преди да умре.

Ако немах работа в инженерството, си помисли Танас, немаше да е лошо да излеза на лов за зайци... Той погледна чифтето на стената. Имаше и готови патрони. Достатъчно е да се изкача към село Дъбрава и още с първите стъпки некой заяк ще изскочи от храстите. За всеки случай ще взема и кучето на Чунгата. Той ясно видя и кучето, и храстите, и заяка. Стреля, без да се замисли. Заякът изписка и се преметна... Танас въздъхна. Времето течеше толкова бавно, колкото

тече бързо, когато си на лов. Помисли какво друго има да прави и се сети за фотографа. Имаше поръчка при него.

Излезе на улицата. Чиновници с чанти в ръка бързаха за работа. Той се почувствува чужд между тия хора. Сви в една странична тиха улица. Ако беха оставили едно свестно кафене, каквито си беха преди, немаше да се мотая като абдал по улиците, с яд си помисли Танас. Сега от кръчми не можеш да се разминеш! И се пие душмански... Направиха даже дървени лавки, та на крак се наливат за полвин час. Некога беше голем срам да се резелиш така пред хората. Затова пиеха само тези, които не ставаха за смех. Пиеше се с каяфет^[1], си помисли Танас. Баш с каяфет!... Той си спомни, че между другарите му се намираха мъже, с които и той не можеше да се мери по издръжливост. Иванчо Карасулията и Апостол пиеха люта ракия направо от големото котле, като че ли е вода. А най-старите четници на Иванчо — Мито Аджията и Гого Мутуванлията, изпиваха толкова ракия, колкото да убие на място два големи вола. Но никой не видех да е пиан! Затова власите сложиха в ракията за четата му опиум, та да ги замае и турците лесно да ги избият.

Неусетно Танас стигна пред къщата на фотографа. Влезе в двора. Фотографчийницата представляваше една дървена барака. Вратата беше отворена. Нямаше никого, но подът беше току-що напръскан и изметен. Танас започна да разглежда снимките по стената. Той уважаваше стария фотограф не само дето бе участвувал в Илинденското въстание. На времето носеше сам тежкия си апарат на ръце и с дни ходеше по планината, докато стигне при четите и ги фотографира. От това нищо не печелеше. Издържаше се от фотографчийницата си в Солун, но след войните, като бежанец, загуби всичко и направи тая малка барачка. От нея изкарваше някак прехраната си. Последната снимка на Танас беше заедно с русалийската трупа, която водеше до близките села и градове, за да построят параклис в планината. Увеличената фотография на танцьорите Танас бе закачил в гостната си стая. Друга една картина, нарисувана от фотографа, също висеше на стената до русалийския портрет. Представляваше град Кукуш. Ясно личеше всяка улица, всяка къща. По тая картина Танас и сега можеше да разкаже кои хора са живели в града и каква е съдбата на всеки от тях. Може би тъкмо тая

рисунка, направена с туш, стана причина Танас да му възложи поръчката си. Смяташе, че фотографът е истински художник.

Това бе малка наивна мечта, таена дълги години. Много пъти на младини имаше възможност да я изпълни, но все отлагаше. И не от липсата на време или заетост, а от срам да не изглежда смешен. Ако се бе страхувал истински от нещо в живота, това бе да не му се присмеят. Поръчката му не представляваше нищо особено. Искаше да има голям портрет, седнал на хубав лакиран стол с кръстосани отпред крака. На коленете си да държи късата манлихера, подарена от Гоце. Да бъде облечен в красиви дрехи: с бродираните навуца, с хубавите подковани опинци, със синьото елече и бялата копринена риза с широки ръкави, превързани над лакътя и на китката. Искаше да се виждат и бинокълът и патронташът, и двата револвера, и сабята, и кожената чанта с ресни и кабарчета от мед. Отзад, в далечината, да си личат поле и планина. Но чак в края на живота си, когато остана единствен жив от всички, реши, че има право да го направи. Даде една своя стара снимка с дълги като на момиче коси. Първата му снимка на четник, когато беше на осемнадесет години. Каза на фотографа да не му рисува шапка. От уважение към тия, които ще гледат снимката, неговото поколение четници се снимаха гологлави. С много заобикалки и смущение той обясни на фотографа какво иска. Разбраха се, че работата е сложна и трябва време. Месец, каза той, а може би два.

Фотографът влезе в ателието. Отведе го при един статив и отмахна бялото платно. Портретът се беше почти очертал. Главата бе преснимана от старата фотография, а туловището и краката нарисувани с молив. Виждаха се всички подробности по дрехите, но личеше, че е рисуван.

— Помислих си — каза фотографът — да взема стария портрет на Апостол и му сложа твоята глава.

— Не бива — рече Танас. — Постол беше нисък човек. Моите крака са два пъти по-дълги от неговите, а и носиите ни беха различни.

— А така харесва ли ти?

— Главата ми е голяма — рече Танас, — а телото е малко и късо.

— Защото си седнал. Като седне, човек се скъсява.

Общо взето, Танас остана доволен от портрета. Направи още две забележки:

— Нека елечето бъде синьо и да има извезани лозови листа от сребро, а също отпред на гърдите да поставиш голем сребърен кръст на дебела верижка. Кръстът е в сандъка. Ако искаш, да ти го донеса.

— Дето пази от куршум ли?

Танас кимна с глава.

— Знам ги тия кръстове. Нема нужда. Но ако елечето е синьо, ще трябва целия портрет да го направа с бои.

— Направи го — рече Танас.

Фотографът го помоли да разгледа някакви снимки. Обясни му, че местният вестник иска стари фотографии за годишнината на Илинденското въстание. От първата го погледна гордото и строго лице на мис Стон, цялата облечена в черно, с кръст на шията.

— Ти ли си я правил?

— Преснимах я от едно списание. А другата снимка е на Цилка, нали?

— Не — рече Танас, — Цилка беше по-пълна.

— Казаха ми, че е Цилка.

— Излъгали са те. Това е дъщеря ѝ. Казва се Елена. Когато се роди, искахме да я кръстим Свобода или Войвода, но мис Стон я нарече на свое име.

— Ти я помниш като съвсем малка. После се променят...

— Беше едро сукалче — рече Танас. — Скъсваше ми ръцете да я нося. Но я видех и като мома. Мина през нашия град и ме потърси. Накара ме да ѝ разправа всичко. Плака през целото време. Беше много хубава мома. Умре млада от охтика.

— Абе, Танасе, как започна тая история с мис Стон? Много съм чел за нея и все различно.

— Как започна ли? — попита Танас и с учудване спря да говори, защото не можа наистина да си спомни.

Двамата се сбогуваха, Танас се отправи към инженерството. Извади джобния си часовник. Беше още рано. Тръгна бавно по улицата към Градската градина. Влезе в централната алея и седна на една пейка. Все мислеше как започна тая история с мис Стон. Помнеше, че лятото на 1901 година си немаха и хабер от нея. Кой реши да я пленят, как се стигна до засадата, не можеше да си спомни.

На стари години всичко толкова се бе примесило в главата му, че не можеше ясно да отдели преживяното от това, което му бяха

разказвали. В такива случай той притваряше клепки и се опитваше да гледа в миналото със собствените си очи... И той се видя заедно с другарите си точно в деня пред засадата и разбра, че на времето не е знаел нищо определено до последния момент. Воеводите са криели от всички, помисли Танас и се усмихна. Майстори беха за такива работи Яне^[2] и Христо. Ашколсун! Щом и ние, четниците, не можахме да разберем. По стар стил беше 21 август, значи по нов стил ще е 3 септември, започна да прави сметка Танас...

... Рано сутринта, още по тъмно, четниците заедно с въоръжените селяни от село Градево хванаха пусиите при Предел. На Танас направи впечатление, че всичко е добре и подробно обмислено. Засадите бяха четири. Едната — най-важната — на Подпрената скала. Втората — по посока на Разлог, а третата и четвъртата към Горна Джумая. Групите се бяха разположили така, че можеха да си дават сигнали. Нападението щяха да извършат хората при Подпрената скала. Танас се падна там заедно с Чернопеев. Яне и Христо подбраха за тая засада само хора, които говорят добре турски. Танас знаеше езика с всичките учтивости, дълги и широки заобикалки, докато стигнеш до същността, с хилядите кратки поговорки за различните случаи в живота, а също и многобройните ругатни и псувни. Езика знаеше от дете. Не можеше точно да каже кога и как го е научил. По-късно, при сраженията, Танас стана известен сред комитите и турските аскери с находчивостта и смешките си. Обикновено преди боя, а и в самия бой, от двете страни се сипеха псувни и закани, за да се разпали кръвта на мъжете, които ще се бият. Танас стана всепризнат говорител на четниците. Когато извикваше с висок глас нещо от прикритието, и турци, и комити се превиваха от смях. Това, разбира се, не пречеше в края на битката четниците да оставят половината от другарите си убити по височината, а турците да изнасят с волски каруци своите трупове и, ако е вечер, да палят огньовете до всеки убит аскерин. Само Андон Кьосето можеше да се сравнява с Танас. Когато двамата участваха заедно в сражение, по цяла Македония се говореше какви смешки са правили.

Танас се нагласи като турчин. Такова беше нареждането на воеводите. Имаше черен вълнен шал, който уви като чалма около феса и си забули долната част на лицето. Заприлича на същински разбойник. Властта трябваше да остане с впечатление, че точно такива

са извършили нападението. Казаха им, че ще пленят една американска мисионерка — мис Стон. Щяла да пътува с голяма група хора за Самоков. Танас малко се срамуваше, че всички тия приготовления се правят, за да хванат една жена, но тя щеше да им донесе много лири. А парите бяха хляб, за да не гладуват, дрехи, за да не мръзнат, и най-главното — оръжие, за да победи революцията. Липсата на пари беше главното нещастие. Голяма злоба го хващаше. Ако имахме пари, често разсъждаваше Танас, може би това, за което се борихме, щеше да се сбъдне... Но сетне се успокояваше и си казваше, че сигурно не е било до тех. Имало е нещо друго. Но какво точно, той никога не можа да разбере.

Слънцето силно припичаше. Танас, забулен с вълнения шал, се потеше и дишаше често с отворена уста. Мъчеше го жажда. А потокът течеше долу, но Чернопеев заповяда никой да не мърда от мястото си и това беше закон. Те лежаха по корем върху самата скала.

Тази Подпряна скала беше свещена за населението в околността. Някъде високо от Рила се бе откъснал огромен камък и като се търкалял, стигнал долу при рекичката и я избутал чак до отсрещния стръмен склон на Пирин. Наистина, между скалата и планината оставаше толкова малко място, колкото да тече реката. Самата скала не лежеше плътно на земята. Между нея и почвата имаше кухина, която отиваше дълбоко навътре. Ако я гледаш отстрани, имаш чувството, че ей сега ще се наведе и легне на земята. Затова, който минеше оттук, слагаше една пръчка, за да я подпре. От този обичай дойде и името ѝ. За шосето нямаше място. То стигаше до единия край на скалата и прекъсваше. Следваше реката. Тя можеше да се мине тук на брод, ако си на кон. За пешеходците някой бе прехвърлил огромен боров дънер. Танас си помисли, че по цялото шосе няма по-удобно място за пусия^[3]. Всеки, който достигнеше скалата, трябваше да спре. Ако ходеше пеша, трябваше да пази равновесие и бавно да мине по дънера. Ако беше на кон, то винаги конят се спираше, преди да нагази в студената буйна вода. Освен туй реката правеше тук остър завой и този, който стоеше на едната страна на шосето, не можеше да види какво става от другата. Отсреща склоновете на Пирин бяха стръмни и обрасли с борове. Долу, при реката, няколко широколистни дървета хвърляха дебела сянка. Водата изглеждаше тъмна, а самата клисура мрачна и влажна.

Цялата сутрин мина в мъчително очакване. Скалата се напече много от слънцето. Имаше чувство, че е като гущерите, които се препичаха по сипеите, само че за разлика от тях бе целият в пот и се измъчваше. Не можеха и да говорят помежду си. Чернопеев забрани да се пуши. Танас чуваше от време на време стъпките му зад себе си и тежкото му дишане. Единствен Чернопеев можеше да се изправя, за да гледа съседните засади с бинокъла.

Мина и пладне. Жегата се усили толкова, че Танас напълно се примири и вече не гледаше към Разлог. За ядене и не помисли, пък и какво? В торбата на гърба имаше парче сух хляб, а с тоя хляб трябваше да изпие цяло котле студена вода. Колко ще е хубаво да се съблече и натопи в реката!... Следобед през клисурата подухна лек ветрец. Четниците се съживиха и взеха да шушукат помежду си. Едно от момчетата нещо се изсмя, но Чернопеев така го погледна, че то изгуби цялата си веселост. Станал е лют като арнаутско куче, си помисли Танас. И аз ставам лют, ама не колкото него.

Късно следобед човекът от Разлог най-сетне дойде. Беше целият в пот от бързането. Когато го видя, на Танас му се разтупа сърцето. Мускулите му, напълно отпуснати от горещината, се стегнаха и почнаха да потрепват. Човекът каза, че пристигат тринайсет души, шест от които са жени. Танас леко се привдигна. Пристегна шала си и провери внимателно оръжието. Беше съвсем бодър. Неприятното чувство, че работата няма да стане, изчезна напълно. Мислено накара мускулите си да извършат движенията, които му предстояха. След това се успокои и зачака. Чернопеев беше възбуден. Отиваше при всеки от тях и отново му повтаряше задачите. Няколко души размести. Опита се нещо да каже на Танас.

— Остави ме — му отговори той, — знам какво да права!

Сега настъпи пълна тишина. Чуваше се само шумът на потока долу и на гората отсреща. Танас се помъчи да си представи каква е жената, която трябваше да пленят. Сигурно не е като нашите жени и прилича на мъж. Асъл, от протестантите какво ли свестно може да се очаква!... В Танас от дете беше насадено презрение към тях, въпреки че между четниците имаше смели момчета с тая вяра. Смяташе, че протестантинът заради рая е готов да умре като овца, когато имаше много по-свестни неща, за които си заслужаваше да даде живота си. А самата им вяра за него бе необяснима. Каква ще е тая вяра без светци и

икони, когато всички хора и занаяти си имат свой закрилник! Рибарите си имат свети Никола, а на касапите е свети Архангел Михаил. Не бива човек да е без закрилник на небето, защото господ и без това си има достатъчно работа. И тогава можеш да отидеш при своя закрилник, да коленичиш пред неговата икона и да му разправиш всичко, що те мъчи. А какво мъчи хората? Нуждата. Светиите са, за да им обясниш точно какво искаш. Можеш да се пазариш с тех. Най-малкото е да запалиш свещ за некая дребна работа, ако е пък по-голема, да пожертвуваш и ти нещо повече. А светията, понеже няма нужда от нищо, ще се трогне от твоя подарък и ще ти даде каквото поискаш. Танас не харесваше и протестантските молитви. Говорят си с господ, като че ли купуват добитък на Ат пазар^[4]!... А ние се молим с определени молитви от най-вехти думи. Наистина, думите не ги разбираме, но молитвата трябва да е тайнствена и да прилича на заклинание. Чак като я прочетеш, можеш да си кажеш веќе със свои думи какво искаш...

Напрежението нарасна. Танас придвижи още малко тялото си напред. Няколко камъчета се търколиха надолу. Стори му се, че чува човешки гласове. Не се излъга. От завоя се показа едно младо момче. То водеше след себе си кон и го дърпаше за юздата. Яздеше го възрастна жена. След нея Танас видя и останалите от групата на мис Стон. Шосето се стесняваше към реката и хората се наредиха един зад друг. Момчето, което водеше коня на първата жена, пусна юздата. Конят спря пред водата, но сетне нагази в нея. По-късно Танас научи името на тази жена. Казваше се Екатерина Ушева. А момчето ѝ беше син. Танас чу виковете на другарите си: „Дур!... Теслим олунус!“^[5]

Пъргав като котка, той се спусна по скалата. Зад него се търколиха много едри и дребни камъни с голям шум и той падна на крака пред самата рекичка. Нагази с изваден револвер във водата. Посегна с ръка да хване юздата на коня. Животното се дръпна, а след това се изправи на задните крака. Жената с мъка се задържа на седлото. Конят се обърна назад. Танас успя да го хване за опашката и заедно с него излезе на отсрещния бряг. Там вече стояха останалите четници. Хората от групата на мис Стон уплашено се притискаха един до друг. Конете цвилеха. Танас разбра, че ако се разлудуват в тая теснина, ще смачкат някого. Видя и жените, облечени в тъмни дрехи. Всяка носеше часовник, закачен на верижка през шията.

— Коя е мис Стон? — попита на турски Кръстьо Асенов^[6].

— Аз — отвърна една от жените.

Беше точно тая, за която Танас помисли, че е мис Стон. Много едра и висока жена, на около петдесет години. Танас се приближи към нея. Жената го погледна така, че тръпки го полазиха по гърба. Готова е да умре, си помисли той, но каза:

— Чибук^[7]!... Чибук!... (По-бързо!)

Мис Стон доброволно слезе от коня. Танас ѝ подаде ръка, но тя презрително я отблъсна.

— Води я! — му каза Кръстьо Асенов.

Танас я хвана за ръката. Мис Стон се дръпна силно назад. Той се учуди на физическата ѝ сила, но не я пусна. Заведе я при Яне и Чернопеев.

— Тая ли е? — попита го Яне.

— Тая е — рече Танас. — Батал жена! Как ке я караме с нас? Ке ни видат от Цариград!...

— Нищо — каза Яне и се засмя.

Христо Чернопеев не проговори, но Танас забеляза, че е много радостен. Когато беше радостен, той подсмърчаше по особен начин с носа. Танас погледна отново мис Стон. Лицето ѝ беше бледо, устните стиснати и всичко в нея изразяваше готовност за жертва. Той се усмихна, защото знаеше, че шалът му скрива лицето. Върна се на шосето, където се разпореждаше Кръстьо Асенов. Екатерина Ушева лежеше на земята и повръщаше. Синът ѝ помогна да стане. Подкрепяше я да върви и говореше: „Нищо, мамо... Един път ще се мре.“ Всички бързаха да очистят шосето и да дадат сигнал на засадите да се приберат. Яне и Чернопеев се изтеглиха още по-нагоре на една поляна. Кръстьо Асенов се занимаваше изключително с жените. Той се опитваше да ги успокои. Говореше им на френски. Танас се гордееше, че сред тях има такива учени момчета като Кръстьо. Но жените все плачеха. Танас погледна своите другари. Маскирани като турски разбойници, те изглеждаха страшни. Не им е лесно на пленените, си каза той. Някъде се разнесе изстрел. Танас трепна. От завоя се подаде въоръжен селянин.

— Не стреляйте! — извика селянинът.

Едно турче влязло в засадата и гръмнало, но го заловили.

Танас и останалите се изкачиха по стръмнината на поляната. Той отиде към групата на Яне, Чернопеев и Кръстьо. Искаше да ги пита

какво да правят по-нататък. Те не му обърнаха внимание и продължиха да си говорят. Ставаше дума да вземат една жена, която да прислужва на мис Стон. Още преди пленяването се бяха спрели на Екатерина Ушева.

— Тая за нищо не става — каза Яне.

— Да вземем две — предложи Чернопеев.

— А кой ще ги храни? — сопна се Яне и плюна през зъби, както имаше обичай.

Започна да разглежда жените, които бяха насядали една до друга и се тресяха от страх. Яне има тежки очи, си помисли Танас.

— Ей тази! — каза Яне. — Здрава е и е силна. Ще издържи.

Танас тръгна към младата жена. Тя се изправи и започна да отстъпва назад. Беше бледа като платно и го следеше с втренчени очи. Ще припадне, си помисли той. Един млад мъж изтича към жената и я прегърна здраво с две ръце. Тя сгуши глава на гърдите му. Младият мъж гледаше Танас, без да мига. И той е готов да умре, си каза Танас. Сигурно е протестантски поп. Той хвана жената за ръка и силно я дръпна към себе си. Но мъжът я държеше през кръста.

— Ще я разчекнем бе, будала! — каза му на турски Танас. — Пусни я!

Той не я пускаше. Тогавя Танас замахна с приклада на пушката и удари мъжа през ръцете. Той отпусна жената, закри с ръце лицето си и почна да плаче. Кръстът я отведе към Сандански и Чернопеев.

— Защо плачеш? — го попита Танас на турски.

— Жена ми е — отвърна мъжът, като ридаеше. — Погребахме детенце в Банско...

— Не плачи! — каза Танас. — Пак ке ти е жена. Ке я вземеме малко с нас да помага. Като дойде време, ке я пуснеме.

Но мъжът продължаваше да плаче.

— И да се съдѐреш от плач, пак тая си е! — каза Танас.

Доведоха заловеното турче. Главата му беше цялата в засъхнала кръв и едното око затворено от удар.

— Познавате ли тоя човек? — попита Яне градевските селяни.

Познаваха го. Беше известен със зулумите си. Чернопеев каза нещо на двама четници. Те избутаха пред себе си турчето и го поведоха по склона към реката.

— Да не стреляте! — извика след тях Чернопеев.

Скоро се чу един проточен вик: „О-о-о“ и след това замлъкна. Всички жени зариха с глас. Двата четници се върнаха.

— Не можете един читак^[8] свестно да убие! — им каза ядосано Чернопеев.

Отведоха мис Стон и другарката й Цилка при горния край на поляната. Пред останалите от групата застана Яне.

— Да имате нещо да се оплачете? — ги попита той.

Никой не проговори.

— Още един път ви питам?

— Нищо лошо не сме видели — рече един от кираджиите.

— Тебе не те питам! — каза Яне, като цъкна през зъби. — Да ви е взето нещо? — обърна се той към жените.

— Храната ни взеха — каза една от тях.

— Нищо. Ще се върнете в Банско и ще се наядете. Ние сме гладни и няма откъде да намерим хлеб. Питам, нещо друго да ви е взето?

Яне загледа една от жените. Тя не носеше часовник с верижка на гърдите.

— Къде ти е часовникът, моме? — я попита Яне.

— Не знам — каза жената и се разплака. — Загубила съм го.

— Станйш Грамадски го взе — рече спокойно Танас.

Чернопеев извади револвера.

— Недей — спря го Яне, — няма време. После ще го кръстим...

Танас отиде при Станйш, бръкна в пояса му и извади часовника.

— Вземете си го! — рече Танас. — Един от нашите другари, прост човек, не е знаел... Не сме дошли да ви обираме. — Подаде го на разтрепераната жена.

Станйш така погледна Танас, че последният си помисли: „От днеска имам враг. Ще се сретнем некога... Но жална му майка на това копеле с къдрава коса като на овен!...“

— И да запомните! Прибирате се в Банско и право в хюкюмата! Там ще кажете — нападناха ни хора. Беха облечени като турци и турски говореха. Взеха мис Стон и Цилка. Разбрахте ли? — попита Яне хората.

— Разбрахме — казаха те.

Танас натовари храната върху коня на убитото турче.

— Молете се за нас... — каза мис Стон.

Всички почнаха да плачат.

Четниците, селяните и двете жени се изкачиха нагоре по склона. Танас напусна последен поляната, като караше натоварения кон пред себе си. Обърна се назад. На един камък сред поляната седеше мъжът на Цилка, хванал главата си с две ръце...

А сетне започнаха мъките и теглата. Половин година водихме жените с нас, помисли Танас и стана от пейката.

По алеята минаваха деца от някаква детска градина, хванали се две по две за ръце. Танас се отдръпна на тревата, за да им направи път. Изчака ги да отминат. Зад децата вървяха две млади учителки и разговаряха. Танас гледаше децата. Господи боже, защо не ми даде син, каза в себе си Танас и старата болка, с която отдавна беше свикнал, отново се яви. Това е божие наказание. Убих много и майките на убитите люто са ме клели. А мене клетвите лесно ме стигат, като дребната шарка, като холерата през Балканската война. Наистина убивахме, заради революцията, и това за нас беше добро. Но бог си има други мерки и за него убийството си е убийство...

Така мислеше Танас, докато стигна модерното високо здание на инженерството. Изкачи стълбите и мина по дългия коридор. Почука на вратата на инженера и влезе.

Инженерът беше млад човек с пълно, кръгло лице, винаги усмихнато. Танас го уважаваше, защото много работеше и беше справедлив. Инженерът му разреши отпуската веднага. Старецът искаше да си тръгне, но той го задържа и го покани да седне. Танас остана прав.

— Дядо Танасе — каза инженерът, — аз съм отскоро тука във вашия край. От Северна България съм...

Танас знаеше това по говора му. Те, всички от Северна България, гледат да кажат „я“ вместо „е“, където им падне. И по тоя въпрос той си имаше специално мнение. Смяташе, че е мъжко да говориш на „е“. А тия дето говореха на „я“, според него се лигавеха или малко нещо му приличаха на жени.

— Искам да те питам нещо... — продължи инженерът.

Танас кимна с глава.

— Ти си бежанец от Македония, нали?

— Така е — рече той.

— Какъв се чувствуващ, дядо Танасе, българин или македонец?

Старецът мълчеше. На тия им е лесно да питат каквото им дойде на акъла!... Той не можеше да забрави, че преди години някои хора от града пострадаха тъкмо заради тоя въпрос. Така помисли Танас, а каза:

— Ние в Македония се чувствахме българи. Милеехме за всичко българско. Говорехме български, пишехме български, раждахме се българи. Това е, което имам да кажа.

Но инженерът не беше доволен от отговора и го попита отново:

— А сега как е?

— Не знам — рече Танас. — Политиката е мръсно нещо и какво е направила от Македония сега, не знам.

— Надявам се, че си откровен и не се страхуваш от мен, въпреки че съм комунист.

— Не се страхувам — рече Танас. — И слушай какво ще ти кажа. Сърбинът и гъркът първо са сърби и гърци, а сетне комунисти.

— Може би имаш донякъде право... — каза инженерът. — Интернационализмът е много голяма идея, но най-трудно ще се възприеме. Просто не знам какво да мисля...

— Нема нужда да мислиш! — рече Танас. — Загубихме Македония.

— Но това не е малко... — каза инженерът.

— Не е — рече Танас. — Това не е хич малко, но е свършено!

Той излезе ядосан от инженерството и тръгна по главната търговска улица на града. Друг път, когато беше свободен, обичаше да разглежда витрините, но сега вървеше, без да вижда нищо, и устните му се движеха, сякаш гласно изказваше мислите си. Целият разговор с инженера му беше неприятен, защото го засягаше болно. Този въпрос стоеше пред него отдавна. Той трябваше да намери отговор за себе си. А в отговора се включваха много неща. Дали 15 години четничество беше напразно? Дали тия мъки и тегла беха излишни? А тия, дето умреха, всички млади момчета, цветът на Македония, за какво? Напразно ли?... И както винаги, той избягна да отговори на тоя мъчителен въпрос. В такива моменти старецът съзнателно се връщаше далеч в миналото си, когато всичко беше ясно и нито за миг не се съмняваше. Тогава той най-често се връщаше към аферата мис Стоп, защото му се струваше като приказка, най-чудната приказка на

революцията, разказвана от уста на уста, останала все така хубава и свежа въпреки годините, въпреки всичко...

... Първите дни в съзнанието на Танас останаха като в мъгла. Той смътно си спомняше, че се катери много, че беше гладен и уморен. Не се застояваха на едно място, за да не попаднат турците на следите им. Близо някъде беше и дядо Дончо Златков Айдуко Арамията^[9]. До деннешен Танас не можеше, без да прибави двете прозвища към името на тоя хитър върховистки воевода. Едва когато през октомври дойде Андон Кьосето с няколко другари, успяха да си отдъхнат. Андон приемаше негодите весело. А времето тази есен беше хубаво и топло. По небето нямаше облаци. Звездите бяха тъй ярки, че Танас никога не беше гледал толкова нагоре. Чак вратът му се схващаше. А може би виновна беше мис Стон, която на всяка втора дума споменаваше небето. Тя не изпускаше случай и тук, сред четниците, да проповядва.

Вечер, като тръгнаха на поход, качваха жените на коне. Отпред вървяха няколко четници, един след друг като преден патрул. Следваха конете на жените. Един четник водеше коня за юздата, а двама отстрани прикрепяха жените да не паднат. Останалите се движеха отзад. Жените държеха Кара Васил да ги придружава навсякъде. Танас с учудване забеляза, че и Андон Кьосето бързо стана техен любимец. Държеше се любезно, дори с превземки. Сигурно от Солун е научил тези мурафети, си казваше Танас.

По едно време някой забеляза, че Цилка почна да се шири. Танас разбра, че отсега нататък ще стане още по-лошо. Бяха взели бременна жена да помага на мис Стон и трябваше да се грижат за нея. Танас я жалеше и се стараше да ѝ послужи, с каквото може, но не умееше както Андон и Кара Васил.

Веднаж, през ноември, настаниха жените в една колиба до Тросковския манастир заедно с Андон Кьосето, Кара Васил, Стефан Мандалов, Танас и още един четник. Останалите се пръснаха. Една част с Чернопеев отиде към Лешкò, а другата със Сандански мина към Сърбиново. Трябваше да търсят храна, вълна, плат и други дреболии за предстоящото раждане. Танас седеше на пост пред колибата и се препичаше под лъчите на есенното слънце. Кихна силно, а след това го налегна дремка и с мъка държеше очите си отворени. Вътре четирмата му другари и жените спяха дълбок и непробуден сън. Танас стана и обиколи колибата, за да се разсъни, тогава забеляза една селянка със

забрадка, която вървеше към тях. От време на време спираше, заслушваше се и гледаше встрани. Най-сетне излезе на поляната пред колибата. В този момент Танас изскочи с насочена пушка. Жената писна, но той я хвана през устата и така я повлече към колибата. Тя го драскаше с ноктите си. Когато влязоха вътре, всички бяха наскачали и взимаха оръжието си. Мис Стон и Цилка седяха прегърнати в дъното.

— Ти коя си, мари? — я попита Андон Кьосето.

Жената нищо не отговори. Тогава Андон изтегли от ножницата късата си кама и се приближи с бавни нея.

— Недейте! — извика мис Стон.

— Кой те прати? — я попита с тих глас Андон.

— Чакай — рече Танас, като го хвана за ръката, защото не можеше да предвиди следващата му стъпка. — Това е Жека.

— Дедо Дончо ли те изпрати? Думай!

Жената кимна с глава.

— Къде е?

Жената махна с ръка, с което искаше да каже, че е тук наблизо.

— Вържете я! — заповяда Андон.

Вързаха жената. Един четник оставиха в колибата, а четирмата си взеха оръжието и взеха позиции на четирите ъгъла на колибата, като се прикриваха кой зад какво намери. Пред Танас имаше храст с почти окапали жълти и червени листа, а главата си можеше да скрие зад един камък. Докато лежеше, си мислеше за дядо Дончо Айдуко Арамията.

Беше го виждал само веднаж. Едър човек с голяма брада. Четниците на Яне и Чернопеев се подиграваха често с него, но Танас смяташе, че се лъжат. Дядо Дончо още тогава му се видя много хитър. По-хитър и от Яне, и от Христо. Прост е, ама е хитър. Знаеше, че при него милост нема. Той беше най-голямата опора на върховистите в Джумайски район. Много пъти се мъчеха да го унищожат. И засади му слагаха, и писма му писаха, но той беше хитър. Танас го мразеше от цялата си душа и въпреки това го уважаваше. Не можеше да обясни защо. Години след това разбра, че го е уважавал заради дарбата да бъде воевода. Да си добър воевода съвсем не значи много да си учил или много да знаещ, или хубаво да говориш... Искаше се нещо друго. И дядо Дончо Златков притежаваше това друго. Тъкмо туй добре разбираше Гоце. Той правеше разлика между воевода и учен човек. Може би по-близо до сърцето му бяха учените, но той не смени

старите воеводи, които вървяха с Организацията. Нито дядо Илия Кърчовалията, нито Йордан Пиперката. Пък и Чернопеев и Яне съвсем не бяха от най-учените. Като че ли воеводите в нашата революция си бяха от рождение воеводи. Имаше и учени между тях, но бяха ли подобри от Апостол или от Иванчо Карасулията? А и двамата не можеха да се подпишат. Кръстьо Асенов беше много образован, но не ставаше за воевода. Въпреки това го направиха. И какво излезе? Изедоха му главата собствените му четници. Затова Гоце пращаше към четите секретари. Те бяха учените в четата. Пишеха писмата, даваха съвети на воеводите. А когато изтече много вода... когато секретарите станаха по-високо от воеводите, тогава революцията загуби своята сила, защото имаше кой да дава съвети, но нямаше кой да се бие. Войвода не можеш да станеш, войвода се раждаш! Накрая секретарите избиха воеводите и застанаха начело на движението, но то погина. Нали Тодор Александров беше секретар на чета, а Иван Михайлов секретар на Тодор Александров?... Но всички тия мисли Танас ги нямаше тогава, а далеч по-късно, след като се оттегли от революцията.

Времето минаваше и от дядо Дончо нямаше никакъв знак. Кара Васил даже се надигна и се опита да се помайтапи, но Андон Кьосето го накара бързо да млъкне. Андон знаеше не по-зле от Танас кой е Дончо Златков и ясно разбираше, че положението никак не е хубаво. Долу по пътеката нещо се раздвижи. Храстите помръднаха. Танас видя млад селянин, който вървеше право към тях. Чу се гърмеж. Селянинът се завъртя около себе си и падна по очи напреко на пътеката. Беше стрелял Андон Кьосето.

— Никой да не става! — извика Андон.

Започна да се стреля от всички страни. Основите на колибата бяха от камък и Танас помисли, че за жените нема да е страшно. По изстрелите разбра, че са калабалък народ. Събрал е хора и от други върховистки чети. Айдук! Ние да се мъчим, а той да вземе откупа! Куршумите повдигаха фонтанчета пръст точно пред главата му. Забелезали са ме, помисли Танас и още по-ниско наведе глава. Колко ли време ще издържим?... Сетне стрелбата секна.

— Предайте се, бре! — извика някой зад далечните храсти. — Дедо Дончо ке ви прости. Дайте само жèните!...

— Нèма жèни! — извика Андон.

— Сами ке ги земеме!

— Ке зѐмете на майка си... — и последва една дълга, ядовита и мръсна псувня, каквато само Андон можеше да измисли.

Започна такава бърза и честа пукотевица, че предишното беше нищо в сравнение с тая. Танас знаеше, че когато стрелбата се засили толкова много, всеки миг можеха да очакват нападение. Той отмести встрани глава от камъка и вече не се пазеше, а чакаше нападение. Но то не последва. Екна далечен изстрел откъм Струма. После втори, трети... станаха чести и приближиха. Малко след туй Танас долови гърмежи и от планината. Яне и Чернопеев тичаха на помощ от две различни страни. Чу се песен. Пееше Кръстьо Асенов. Идат! — с радост си помисли Танас и се изправи. Видя Андон Кьосето. Изтича по пътеката надолу. Дядо Дончовата чета се беше изтеглила...

Чернопеев и Кръстьо Асенов често преминаваха границата да водят преговори с американците за откупа, но Яне нито за момент не изпускаше жените. Една вечер четниците се бяха събрали в някаква колиба. Беше студено.

— Абе, срамота е — каза един четник, — тая Америка толкоз ли не може да надвие на турците и плати парите!

Четникът гласно изказа мислите, които вълнуваха тия измъчени хора. Яне се надигна от своето място.

— Ти ли рече това? — попита той, като цъкна през зъби. Четникът мълчеше. Млъкнаха и всички в колибата.

— Карал ли те е некой да дойдеш с нас? — продължи Яне. — Помниш ли какво стана с тия, дето се разбунтуваха на Бъндерица?

— Немой — рече Танас, — изморен е и е гладен.

— Тебе не те питам!

— Ке питаш и мен, и сите! — рече Танас. — Ние не сме войници, а революционери. Момчето нищо лошо не е казало. А откупът требе да се даде, оти ке ни избият като кучета.

Яне се спря. Разбра, че е отишел доста далеч.

— Откупа ще вземем. Ще вземем много пари, да им... на парите! — изпсува той, като се усмихна.

Всички с облекчение въздъхнаха. Това беше първото и последното сблъскване между него и Танас. Сандански почувствува веднага, че в тоя мълчалив и изпълнителен четник има много достойнство, може би колкото неговото. Отпосле Танас често беше мислил за Яне. Уважаваше го много. Голем войвода, но имаше в него

нещо заповедническо, нещо, което нямаше нито Гоце, нито Чернопеев. Наричаха го сетне „царот на Пирин“. Танас мислеше, че такава титла на революционер никак не подхожда. Защо Гоце не наричаха цар, защо никой не се сети тъкмо него да нарече така? Защото за Гоце подхождаха много други думи, само не тая!... А може би не беа един за друг и затова, когато четите се разделиха, Танас отиде с Чернопеев.

Цилка приближаваше да роди. На другата вечер тръгнаха за Влахи, Мелнишко, родното село на Яне. Там щяха да бъдат напълно спокойни. Вървяха все по планините и се придвижваха бавно в снега. Първите родилни болки започнаха някъде към Сърбиново. Намериха полусрутена колиба. Докато траеше раждането, Танас стоеше във врата пред колибата, увит в своето дебело кепе, и мръзнеше. За да не ги забележат, не смееха да напалят огън. Ослушваше се в тишината. От време на време чуваше стоновите на Цилка. Проточен силен вик го накара да скочи на крака. От колибата излезе една бабичка, която бяха намерили кой знае откъде, и каза, че се е родило момиченце. Танас силно се зарадва. Това — да се роди дете сред тях — можеше да бъде само пръст божий и значеше, че работата ще свърши на добре!

Отпосле, въпреки трудностите, новороденото внасяше много радост. Когато тръгнаха на поход, слагаха Цилка в един сандък. От другата страна на коня слагаха тежести за равновесие, а пеленачето го носеха поред всички четници, добре загърнато. Беше кротко. Не плачеше. Дебела черга покриваше главата му. Много пъти Танас искаше да му открие главата и го погледне, но не смееше, за да не го простуди. Веднаж детето имаше коремни болки и силно плачеше, а трябваше цяла нощ да вървят. Кара Васил предложи да дадат на Цилка коняк. Имаха две бутилки „Метакса“. Цилка изпи една водна чаша, а след това накърми детето. През цялата нощ то спа като агне.

Най-милостлив беше Стефан Мандалов, както му викаха още — Доктора, понеже беше следвал аптекарство. Имаше голяма брада и когато спираха да почиват, го думкаше, като му говореше: „Трай, дядовото, трай!“ А беше млад, само на двадесет години. Един ден вървяха по тясна планинска пътека. Стефан, който държеше детето, се подхлъзна и изчезна в пропастта. Всички се затичаха. Видяха го как се търкала. Зад него летяха камъни и пръст. Жените почнаха да пищят. Слязоха долу. Танас смяташе, че нищо не е останало нито от Стефан, нито от детето. Наистина едва успяха да го изправят на крака, но

детето беше читаво. Стефан гледал само да запази момиченцето и никак не мислел за себе си.

След като Цилка роди, положението на четата много се подобри. Американците постигнаха споразумение с турската Порта да се спрат потерите по четата. Движеха се спокойно из района, но винаги бяха нащрек. Веднаж денуваха в село Оцава. Жените седяха в стаята, четниците — в преддверието и си подаваха един на друг детето, като го думкаха. Дойде ред на Кара Васил. Той почна да го думка и да му пее някаква песен с непознати думи. Никой от четниците не разбираше какво пее. Изведнаж вратата се отвори. Влезе Цилка, много разгневена.

— Защо псуваш детето?

— Нè го псувам — забърка се Васил, — пея му.

Тогавя тя се нахвърли върху Яне.

— Ти даваш заповед да псуват детето!

— Не съм давал никаква заповед. Не виждаш ли, че всички го милуваме от сърце?

А това, дето пеел Кара Васил, било арнаутска псувня. Цилка разбираше думите, защото мъжът й бил албанец, но Кара Васил хабер нямаше от арнаутски. Чул отнякъде думите и понеже все го избиваше на песни, изпял ги на детето. Когато жените се прибраха, Яне цъкна през зъби и каза на Кара Васил.

— Оти не си говориш български бре, Василе!...

Върна се и Кръстьо Асенов. Преговорите за откупа бяха свършили. Вместо за 25 хиляди лири бяха се разбрали за 14 хиляди и 500 лири.

Преместиха се в едни землянки на Кресненското дефиле. Хората правеха такива землянки в лозята си и вътре държеха големи бъчви с вино. По това време цялото Кресненско дефиле беше с лозя, които покъсно филуксерата напълно и завинаги унищожиха. А тия бъчви с вино бяха истинска напасть. Воеводите не разрешаваха всекиму от четниците да пие, защото между тях имаше добри пияници.

— И чешма да тече, пак нема да им стигне — казваше със смях Яне.

Един ден от шосето за Серес се чу говор на много хора и тракане на каруци. Постовецете веднага съобщиха. Всички се изкачиха нависоко, за да видят какво става. Не се бояха. Трудно можеха да ги открият, а и за да ги нападнат, трябваше да прегазят Струма. От завоя на шосето

изскочиха няколко души конници. Подире се зададоха три каруци, впрегнати с по четири коня, следвани от едно поделение турска пехота. Четниците дълго гледаха ескорта, докато отмина към Горна Джумая. Всички бяха много възбудени. Караха парите! Но никой не знаеше как ще ги получат. На другата сутрин дойде куриер от Горна Джумая. Консулите поръчали да идем за лирите. Малко по-късно пристигна и друг куриер. Откъм Серес идвала голяма турска войска, за да ги залови. Събраха се всички на съвещание заедно със Сава Михайлов и Никола Чавеев, които живееха в Горна Джумая. Чернопеев предложи да слезе в града само една група и да вземе откупа.

— Ние лесно ще влезем в града и ще земем откупа — каза Чавейта, — но няма да можем да излезем, оти цела Джумая е турска и е напълнена с войска. Хем ще ни избият, хем парите ще завлекат.

Чавейта като бивш конекрадец беше много хитър и пъргав мъж и не приказваше на вятъра. Тогава Яне реши златният товар да се разтовари на неговия район — Банско, и веднага замина да уреди работата.

Една вечер Чернопеев повика при себе си Танас.

— Ще вземеш десет момчета и ще заминеш за Банско. При мене има човек от Градено. Той ще ви води. Там ви чака Яне. С него са вече Сава Михайлов и Кръстьо Асенов. Пък аз и Андон Кьосето ще останем с жените.

Същата нощ потеглиха. Човекът от Градево ги водеше направо през планината. Снегът стигаше до пояса. Когато приближиха Предел, селянинът им каза, че тук има турски пост и трябва да го заобиколят. Отбиха се от шосето и повече от час продължиха да газят дълбокия сняг. Вървяха през една букова гора и докато се измъкнат от нея, на Танас му се струваше, че душата му ще избяга през устата. Излязоха пак на шосето. То цялото беше заледно и хлъзгаво. Четниците непрекъснато падаха и ставаха. Стигнаха над Банско до една тепавица. Изведнаж отдолу, където беше селото, пропукаха пушки. Лумна огън.

— Хубава сватба ще имаме... — каза един от четниците.

Скоро се чу говор на хора. Четниците залегнаха в снега.

— Стой!

— Не стреляйте, ние сме от Банско.

Бяха двама селяни, изпратени от Яне да ги посрещнат.

— Не бойте се! — извикаха те. — Турците гърмят. Запали се плевнята на братя Тодеви. Яне нареди да се отвлече вниманието на аскера.

Влязоха в къщата на най-горния край на Банско. Оттам вървяха само през дворовете на къщите. Между дворовете имаше капеджици. На всяка вратичка стояха по двама души въоръжени селяни, хора на Яне. Здравно е наредил работата, си помисли Танас. Спряха в една голяма къща. Там ги чакаха Яне и Йонко Вапцаров. Яне веднага заръча да им се даде ядене. Повечеряха. Изсушиха се на огъня, защото бяха мокри. Почистиха и смазаха пушките. Легнаха кой където завари на пода. Когато Танас се събуди, беше вече следобед. Седнаха всички край оджака^[10]. Гореше буен огън от борови цепеници. Над огъня имаше голям котел. Стопаните на къщата донесоха две големи тепсии. Обърнаха котлите в тепсиите. Имаше три кокошки и 4–5 парчета месо, всяко по ока и половина. На Танас му потекоха лигите. Ядеше, без да проговори, и на два пъти се задави. Не бяха се хранили свястно повече от два дни. Накрая им дадоха по една чаша негушко вино. То беше много гъсто. В кърпа да го туриш, не се излива. Пиеха, като го разреждаха с вода. Танас се беше изпотил от обилното ядене. Яне седеше на едно ниско столче край оджака и търпеливо чакаше да свършат. Танас си избърса устата с кърпа.

— А сега що ке чиним? — го попита Танас.

— Починете си още. Като се съмне съвсем, ще земем парите.

Танас и другарите му отново легнаха на земята. Знаеха, че хората на Яне ги пазят добре, и заспаха.

Някой го дърпаше за рамото и той се събуди. Беше вече нощ. Видя Яне над себе си.

— Стани и събуди момчетата.

Танас ги събуди един по един. Спяха тежко и не искаха да станат. В стаята влязоха Кръстьо Асенов и Сава Михайлов. Всички се приготвиха. Завързаха добре цървулите, още веднаж прегледаха оръжието и го напълниха. Сложиха ножовете на пушките. Излязоха на двора. Яне ги отведе към високия дувар.

— Като го прехвърлим — каза той, — в съседната къща е консултът.

Танас пръв почна да се качва. От другата страна имаше един орех. Стъпи на клона му. След него вече на дуvara се, изкачваше

Кръстьо Асенов. Той стъпи на същия клон. Клонът се счупи. Танас падна по корем на снега и миг след това върху него се стовари Кръстьо, който тежеше много и го удари в тила с пушката си. Причерня му пред очите, но бързо стана. Кръстьо също се беше ударил лошо. Нито един от двамата не извика. Танас му подаде ръка да се вдигне от снега. След това помогнаха на останалите да скочат в двора. Когато се събраха, Яне ги поведе към къщата. Вътре седеше един мъж в европейски дрехи и ги чакаше. С Кръстьо се поздравиха като стари приятели. Танас влезе в стаята заедно с воеводите и Йонко Вапцаров. Другите останаха навън. Разговора водеше Кръстьо Асенов на френски. Танас не разбираше езика, но усети, че консултът е неспокоен и много бърза. В единия ъгъл на стаята бяха струпани лирите в торбички от американ, запечатани с червен восък. Кръстьо кимна към тях. Всеки от присъстващите взе по две в ръце.

— Стойте! — извика Яне. — Оставете парите!

Танас пусна двете торбички и учудено го погледна. Яне не бързаше. Извади изпод кепето голяма железарска ножица. Разпечати една торбичка и взе две лири от нея. Разсече ги наполовина с ножицата. Танас се усмихна. Яне беше недоверчив и даже в последния момент, когато всички бързаха, се боеше да не ги излъжат.

— Какво правиш? — викна му Кръстьо Асенов. — Разсипваш парите!

— Нищо — каза Яне. — Здрава лира струва 21 лева, а сечена — 20 лева.

Така Яне последователно отвори всички торбички и сечеше от всяка по една-две лири.

— Няма... няма — отговори на завален български консулт.

— Ако нѐма! — каза Яне. — Ние да видим...

Кръстьо Асенов беше определен да пренесе парите в България. Трябваше още пет души да го придружават, но всеки искаше да се върне в четата си. Сава Михайлов доброволно се съгласи да тръгне с Кръстьо. На останалите Яне нареди да се хванат на тояга. Танас беше доволен, че не се падна в групата на Кръстьо. Яне и Йонко Вапцаров щяха да го придружат с четата само до границата. Двете групи се сбогуваха.

Селянинът от Градено ги водеше по обратния път. Отново вървяха през снега и се задъхваха от усилие. Срецнаха ги двама

въоръжени мъже. Те ги поведоха по-нататък. Така, на почти равни разстояния, ги чакаха по двама въоръжени селяни.

— Каква е тая работа? — попита Танас.

— Чернопеев така нареди да ви посрещнем, задето благополучно завърши работата.

Студът беше голям и наоколо падна мъгла. Щяха да си избодат очите. Когато стигнаха село Ошава, всички се бяха събрали на площада. На средата бе турено голямо буре вино. Танас тръгна към Чернопеев. Изведнаж усети, че нечии ръце го повдигат отдолу и се намери във въздуха. Селяните носеха Танас и другарите му на ръце. Чернопеев разцелува всички поотделно. Заведе ги в една къща. Вечерята беше богата, но Танас от умора не хапна. Предаде писмата на жените. Те ги прочетоха веднага и почнаха да пеят от радост. Танас беше капнал и веднага заспа. Последната му мисъл беше, че няма друг район в Македония, който да се похвали е деветнадесет оки^[11] злато за Организацията, и се усмихна в съня си.

На другата сутрин Чернопеев събра четниците и им каза, че трябва да заведат за осем дни жените в Серес. Такова било споразумението. Но това беше невъзможно. Всички бяха изтощени. Вечерта тръгнаха, но трябваше да спрат в Сенокос. Имаше гъста мъгла и вървяха с фенер. Чак след два дни, през дълбок сняг, се вдигнаха посред нощ за Сърбиново. Отседнаха през деня в горната махала. Жените почнаха да плачат...

— Защо не ни пускате! Нали получихте парите?

Чернопеев, който беше много отслабнал и съвсем изтерзан, им викна.

— Абе, вие разбирате ли от дума, или не! Да ви пуснем, ама докато слезете в Струмица, вълци ще ви изядат. Ето я и четата на дедо Дончо Арамията! Ще ви хване и отново ще ви влачи за откуп. Ние немаме повече зор. Парите ги взехме. Гледаме вас да запазим...

Вечерта поеха към Струма. Духаше студен вятър. Танас тракаше със зъби от студ. Едва намерим къща, където да преспят.на другия ден, късно следобед, тръгнаха нагоре по течението на реката. Стъмваше се, когато приближиха отсрещния бряг на село Покровник. Там завариха няколко селяни с коне, които ги чакаха. Струма имаше много вода. Господ да ни е на помощ! — си каза Танас. Първо мина конят на мис Стон. Поддържаха я от двете страни Танас и Андон Кьосето. Стефан

Мандалов сам прегази реката с детето в ръце, като си даде пушката и багажа на друг четник. Танас се беше намокрил до шията и започна да го тресе. Другите не бяха по-добре. Точно да потеглят за селото, чува няколко изстрела. Залегнаха в кръг. Видяха да тича към тях един човек.

— Не стреляйте!... — викаше човекът.

Познаха го. Зарадваха му се много, особено Танас. Беше Михал Попето. Бил някъде долу към Струмица. Чул, че са взели откуп, и от радост се върнал сам в тая люта зима, за да ги види и поздрави. Не заварил никого в района и тръгнал да газии Струма, за да ги намери. Кой знае откъде и дедо Дончо Златков разбрал, че ще минат реката на брод и поставил засади от другия бряг. Михал ги открил и сам започнал сражение. Убил едно от момчетата и другите изчезнали, дим да ги няма! Танас не се учуди, че дядо Дончо е избягал. Ако тоя стар разбойник се боеше от някого, това беше само от Михал Попето. Изсушиха се в Покровник и се преместиха в Селище. Чернопеев събра всички, за да решат какво да правят. Андон Кьосето сам пожела да заведе жените с четирма души, а останалите да го изпратят до Малешевско. Вечерта, преди да се разделят, Танас каза на Чернопеев:

— Нека другарите се сбогуват с жените.

— Зарежи ги жените — каза Чернопеев, — ние да сме живи!...

Танас се нажали, но нищо повече не рече. Сигурно така требваше да бъде... Вдигнаха се през нощта. Навлязоха в Малешевския балкан. Спряха на един връх.

— Дотук! — им каза Чернопеев.

Четниците залегнаха на земята, а четирмата, водени от Андон Кьосето, и двата коня на жените отминаха нататък в тъмнината. Дълго време Танас чуваше тропота на конете, докато всичко заглъхна.

— Ставайте! — чу той гласа на Чернопеев и се изправи.

Обратният път към района му се стори безкраен. Хубавата приказка свърши. Отпосле повечето от четниците си пишеха писма с жените. Питаха и за него. Но той не им писа нито ред, даже след Хуриета, когато стана мирен човек, защото беше много стеснителен и срамежлив.

На другия ден Чернопеев му каза:

— Танасе, аз тръгвам за България. С мене ще дойде Чавèята. Ти оставаш с другарите тук.

— Аз какво ще права? — попита Танас.

— Ще наглеждате района. Ние скоро ще се върнем.

Танас нищо не рече. Беше му криво. Нямахше никой от воеводите, а сега и Христо ги оставя. Но се подчини безропотно. Сутринта Танас събра четниците. Заедно с него бяха шест души. Никой нищо не продума, но Танас знаеше, че им е мъчно.

Минаха два дни и целият район се изпълни с войска. Танас се видя в чудо. Не можеха вече да се спрат нито денем, нито нощем. Аскерът беше по петите им. На Танас му се струваше, че зад всеки камък има турчин. Решиха да се прехвърлят в България. Минаха границата при Дреново. Отседнаха у баба Яна. Но там беше опасно. Къщата се намираще под наблюдението на полицията и граничните войски. Пък и баба Яна беше бедна жена и не можеше да ги изхрани. А те нямаха никакви пари. Бяха целите във въшки. На втората вечер Танас ги поведе към Кюстендил. Стигнаха Еремия. Скриха оръжието в едни храсти и слязоха в селото. Отидоха направо в училището. Вътре имаше двама учители и една учителка. Като ги видяха, скочиха на крака.

— Добър ден — рече Танас.

Учителите се стреснаха и уплашиха.

— Добър ден... — през сълзи каза учителката.

— Седнете — им рече Танас. — Искам да ви разправа една история. Ние сме тия, дето заловихме мис Стон. Сега сме гладни, боси и мръсни. По-нататък ще се оправиме, но в момента нямаме средства. Нема и къде да се скрием. Приберете ни за малко в селото. Не ни трябва много, само комат хляб, вода и да бъдем некъде на сухо.

Прибраха ги в една землянка извън селото. Две деца им донесоха малко хляб и вода. Танас с мъка съчини и написа писмо до Марко Секулички в Кюстендил. След няколко дни пристигнаха при тях десет ученика от гимназията. Те ги закараха посред нощ в бараката на едно лозе над Кюстендил. На другата вечер трябваше пак да се местят. Отведоха ги в село Жилинци. Набутаха ги в една изба. Танас имаше чувството, че са ги сложили вече в гроба и тук ще умрат. По земята постлаха слама, но от стените капеше вода. Бяха много премръзнали. И завивки нямаха. Покриваха се с парцалите, които бяха останали по тях. Не се миеха и брадите им пораснаха. Всеки ден им носеха по малко хляб и сирене. А въшките толкова много се размножиха, че се отказаха да се пощят. Само се чешеха и се оставяха да ги ядат спокойно.

Минаха две седмици и една сутрин Танас реши, че повече така не може. Всички се бяха много отчаяли. Не бяха вече хора. Той събуди брадясалите си другари на съвещание.

— Хайде, бай Танасе — каза едно младо момче от Ениджевардарско, наскоро постъпило в четата, — да си ходим в турско! Барем ако ни избият, там да ни избият! Ще направим едно хубаво сражение. Да си спомнат хората за нас и сетне песни ще измислят и пеят...

Танас разбра, че всички мислят като младото момче и му стана страшно. Не требеше да чакам! Досега требеше да направиме нещо! Ние не сме вече четници, а заточеници.

— Никой не се сеща за нас — каза друг четник.

Останалите мълчаха.

— Трайте — рече Танас. — Никой така да не говори! Сега имат много работа, и за нас ќе се сетат.

Мога и да ги сплаша, си мислеше Танас. Мога да застрелям некого и тогава нема да се бунтуват.но каква полза? Те са прави. Забравили са ни. И да ги стегна, ще е за ден-два, а сетне? Само грех на душата си ќе взема.

Късно вечерта някой потропа на капака. Беше стопанинът на къщата.

— Що има? — го попита Танас.

— Дошел е един човек за вас.

Танас не повярва. Събуди другарите си и рече им да си приготвят оръжието. Той зареди пушката. Револверът му беше готов. Изкачи се по дървената стълба. Когато видя приготовленията, селянинът се скри. Танас излезе на двора, предпазливо откряна портата. Един мъж, наметнат с кепе, стоеше пред него.

— Кой си ти? — го попита Танас.

— Не ме ли позна? — възкликна мъжът.

Беше Михал Попето. Прегърнаха се. Танас щеше да се разплаче.

— Брате Танасе! Докъде ви докараха тия наши чонгули^[12]! Сега прават дипломация в София и ще се посерат от хвалби и салтанати.

Слязоха в зимника. Газената лампа правеше всичко още помизерно. Четниците посрещнаха Михал мълчаливо. Той веднага разбра, че у тия мъченици не е останал никакъв дух.

— Вие баби ли сте, или революционери? — каза Михал. — Я седнете да похапнем!

Извади от походната си чанта всичко, каквото имаше. Някой му беше приготвил за из път една варена кокошка. Изядоха я с костите.

— Повече така не може! — каза Попето.

— Не може — рече Танас.

— Виновен е Гоце.

— Не е — рече Танас. — Гоце не знае.

— Виновен е. Ще се върна в София и ще ги направа на нищо!

— Немой — рече Танас. — Той има много работа — и в същия миг решението, за което се мъчеше от сутринта, дойде в главата му. — Ке му пишам писмо.

Михал се разпсува. Почна да псува ръководството на Организацията, и воеводите в София, и който му дойде наум.

— Да ви остават така?! Вас, мъчениците на Македония?!

Младото момче от Ениджевардарско започна да подсмърча от жалост към себе си.

— Стига! — рече Танас. — Ке се оправи сичко.

Лека-полека Михал се успокои. Разправи им по каква работа е тръгнал. Връщал се в Македония да инспектира районите. Както винаги, беше много бедно облечен. Въпреки това им даде кепето си, за да се завият, и остана по едно шаячно палто.

На съмване се сбогуваха. Танас излезе да го изпрати.

— Е, дотука! — каза Михал. — И веднага да напишеш писмо на Гоце.

— Ке пишам — рече Танас.

— Дръж това! — и Михал му остави в ръката една лира и три бели меджидии. — Повече немам.

— Немой, братко, ке се оправим!

— Мене не ми требват. Сбогом, братко.

Двамата се прегърнаха. Танас го погледна и отново не можа да издържи погледа на тия тъжни очи. А тая сутрин те бяха толкова тъжни, колкото никога досега.

Пролетта, когато се намираха в Лешко, Танас научи новината, която разтърси всички. Бил обграден в Кукушко и убит. Танас много жали Попето. Отпосле, като го сънуваше, не го виждаше облечен в

бедните си дрехи, с пушка в ръка, а само един тъжни очи, които го гледаха отнякъде...

Щом се върна в зимника, Танас потърси лист и молив. Намериха къс измачкана халваджийска хартия и химически молив. Танас го плюнчеше и пишеше едри букви, една по една. Писмото му отне два часа. Целият се изпоти от усилие. В него казваше:

„Любезни ми брате, човеколюбецо, от твоя Танас, до гроб верен на тебе и Македония! Слушай, баче Гоце. Ние тука умираме бе, братко!... Нема огин, нема леб, голи сме като псета, въшки ке ни изедат. До кога ке чекате и траете? Кажейте ни, ако не ни искате веке, да се върнем в Турция. Ке си направим едно убаво сражение, додека ни изтепат. Да ни олекне и на нас, и на вас!“

Писмото изпратиха по стопанина на къщата да го даде на Марко Секулички и той да го препрати на Гоце. След два дни пристигна отговор по нарочен куриер. Гоце молеше да му простят много. Бил в София от няколко дни. Не знаел, че са на такъв хал, но това с нищо не го извинявало пред тях — героите на аферата мис Стон. Всичко е пригответено — ще слезнат в Кюстендил. След някой и друг ден и той щял да дойде да ги види и прегърне...

Още същата вечер пристигнаха пет души цивилни хора. Всеки от тях мъкнеше по един голям куфар.

— Кой от вас е Танас? — попита единият от тях.

— Аз съм — рече Танас.

— Е как сте, как поминувате?

— Живеем като говеда.

— Имаме нареждане да ви вземем в Кюстендил. Носим ви дрехи. Няма за всички, но на кой какво се хване...

Отвориха куфарите. Танас и четниците почнаха да се обличат. Дрехите наистина не стигаха. На един се падна палто, на друг панталони, на трети обувки. Нагласиха се горе-долу, колкото да влязат в града и да не уплашат населението. В Кюстендил пристигнаха късно през нощта. Танас с двама другари се падна в къщата на Черкезови. Стопанинът не беше жив. Той бил от черкезите, останали от руската армия при Освободителната война. Оженил се за българка и заживял в Кюстендил. Жена му беше много кротка и добра. Синът му учеше в гимназията и щом се върнеше от училище, стоеше до късно през нощта с тях да си приказват. Танас се радваше, че такива млади

момчета обичат Македония. И жената много ги гледаше. Всеки ден им готвеше гювеч на фурна или баница.

— Ашколсун на нея! — казваше Танас на другарите си. — Не дава прах да падне върху нас. Требе да ѝ помагаме. Ке се изтрепа.

Още на другата сутрин ги накара да се съблекат до голо. Даде им да си наметнат по една черга. Дворът на къщата беше голям. Напали огън и над него сложи казан. Натопи дрехите им в казана и ги изваряваше. Те събличаха едни и обличаха други. Казанът непрекъснато вреше. Намазаха си косите с газие, та да избият въшките и по главата. Но кожата на Танас почна така да го пари, че взе да тича из двора, дано мине, и като видя, че ще изгори, си натопи главата в една кофа вода. Всяка вечер момчето на Черкезови ги водеше в градската баня. Лежаха с часове в топлата вода и се бореха в басейна, а когато излизаха, лягаха на наровете, завити в чисти бели чаршафи. Танас не помнеше кой пръв го рече, но винаги когато бяха изкъпани и сити, си казваха един на друг: „Сега сме като децата на султана.“

Пристигна и Кръстьо Асенов. Носеше от София нови униформи за четниците. Посрещнаха го студено.

— Абе на вас да не ви е изял някой езика?

Никой не му отговори.

— Е хубаво! Сърдете се тогава. Да не мислите, че ние сме си гледали кефа? Вас Чернопеев ще ви оправи.

— Нека дойде! — каза един от четниците. — Нас само Гоце ни оправя.

Но след два дни напълно се помириха. Кръстьо им разправи подробно и за преговорите, и за всичко, и как са разпределили парите. Танас разбра, че нема за какво да се сърдат. Всеки си е гледал работата. Затова, когато пристигна Чернопеев, никой нищо не спомена. При хубав живот, си мислеше Танас, лошото бързо се забравя.

С идването на Чернопеев идваха нови радости. Той им каза, че полицията вече няма да ги преследва. Тогава излязоха посред бял ден из града. Танас не можеше да се нарадва, че ходи свободно и никой не го закача, но за всеки случай носеше карадага си, затъкнат дълбоко в пояса. Дойде един куриер от София. На всеки от участниците в аферата даде по 12 лири за лични разноски. Танас и другарите му се събраха да решат какво да правят с парите. Един предложи да ги върнат на Организацията, но Чернопеев рече:

— Не бива! Вие ги заслужавате.

Тогава избраха двама между тях и им поръчаха да отидат в София и купят на всеки по една къса манлихера. Момчетата изпълниха поръчката. Сега всеки имаше собствена пушка и не можеше да ѝ се нарадва.

Един ден пристигна Гоце. Завари ги събрани на едно място. Чистеха си личното оръжие. Много се разсърди, като разбра за какво са си дали парите.

— Нали си имате? Със същите пари можехме да ви купим два пъти повече пушки!

— Нищо, баче Гоце — рече примирително Танас, — искаме да имаме такъв подарък от тебе, че всекогаш да си спомняме защо сме се борили.

Цял ден Танас вървеше по Гоце и чакаше кога ще остане сам. Най-после му се удаде случаят.

— Имам една молба към тебе...

— Кажи!

— Не тука. Нека те вода, където живея.

Влязоха в стаята. Танас извади пушката си зад чувалите и я подаде на Гоце.

— Молим ти се, пйши ми на приклада, че ти ми я подаряваш.

— Аз немам пари — усмихна се Гоце. — Организацията ти я подарява.

— Нищо — рече Танас и му буташе пушката в ръката. Гоце я взе. Танас му подаде един добре изострен пирон, който извади от джоба. Той надраска върху лакирания приклад: „От Гоце на Танас.“

— Ще се изтрие надписът — каза Гоце.

— Нема — отвърна Танас, който беше помислил и за това.

После цяла нощ внимателно с пирона издълба в приклада буквите, с които Гоце му подаряваше пушката.

След два дни трябваше да се завърнат в Лешко. Чернопеев имаше още малко работа в България. Четата щеше да води Кръстьо Асенов. Вечерта всички се събраха у Черкезови. Мина много време, а Кръстьо не се вестяваше. Танас започна да се безпокои. Най-сетне дойде с още един човек и две мулета.

— Къде се губиш? — го попита Танас.

— Открих склада за оръжие на върховистите!

Всички трепнаха.

— Къде е? — го попита Танас.

— В лозята на Кюстендил.

— Да тръгваме! — викнаха всички.

Много е ачигъоз, помисли Танас за Кръстьо. Прави все такива едни хитри работи... В полунощ се вдигнаха. Човекът с мулетата ги заведе в местността „Сива кобила“ и им посочи лозето. В него имаше къщичка. Един по един четниците се промъкнаха и я обградиха с насочено оръжие. Кръстьо тропна на вратата. Излезе старец с фенер в ръка.

— Добър вечер, дедо.

— Добър вечер. Дойдохте ли вече, синко?

— Дойдохме, ама ти сам ли си?

— Сам съм.

Танас беше съобразителен и веднага разбра, че старецът ги помисли за върховисти.

— Пушките къде са?

— Тука са.

Дядото влезе в къщичката. Това беше една стая. Повдигна капака към зимника. Танас пое фенера и слезе по дървената стълба. След него Кръстьо. Имаше точно десет сандъка.

— Дай тѐсла! — извика отдолу Танас на стареца.

Той му даде теслата. Танас бързо распечати единия сандък. Вътре имаше съвсем нови манлихери, целите в масло. Току-що са изкарани от фабриката, помисли Танас.

Истинска алчност ги обхвана. Танас распечатваше сандъците, а силният като мечка Кръстьо подаваше пушките нагоре по четири наведнаж.

— Стига! — извика четникът отгоре. — Мулетата са претоварени и ще им се строши гърбът.

— Тая вечер всички ще сме мулета — каза Кръстьо и почна да подава нови вързопи пушки.

Когато излязоха навън и осветиха с фенера купчината, разбраха, че не могат да ги носят. Всеки четник освен своята взе още по три пушки. Кръстьо Асенов взе четири. Мулетата щяха да паднат. Танас със съжаление погледна останалото оръжие. Трябваше отново да го

пренасят в зимника. Идваше му да пее, като си помисли колко селяни ще въоръжат в Джумайско...

Цяла нощ вървяха. Тая пролет на 1902 година валиха много дъждове. Краката им затъваха в калта. Товарът беше толкова голям, че едва кретаха. Танас се боеше да не осъмне на българска територия. Вече зазоряваше. У четниците душа не остана. Някой предложи да хвърлят част от пушките, но Кръстьо, подкрепен от Танас, не позволи. С риск да ги открият преминаха границата. Ръмеше дъжд. Никой не ги забеляза. А може би не са искали да имат работа с комитите. През деня се укрива в една дъбова горичка, а вечерта бяха вече в Лешкò — у дома.

[1] каяфет; правилно кьяфет (араб.) — външен вид, външност; 2. костюм, дреха, облекло, премяна. ↑

[2] Яне — Яне Сандански — Роден в с. Влахи (дн. Благоевградски окръг) през 1872 г., убит на 22. IV. 1915 г. при засада от наемни убийци в Пиринския край. Български революционер, деец на ВМОРО. През 1901 г. влиза с чета в Македония за борба срещу турското иго. 1903 година участва в Илинденското въстание. След смъртта на Гоце Делчев се утвърждава като водач на левицата във ВМОРО. ↑

[3] пусия (тур.) — от пусу — засада, клопка. ↑

[4] ат пазар (тур. бъл.) — ат — кон — пазар за купуване и продаване на коне. ↑

[5] дур, теслим олунус — стой, предай се!; дур (тур.) — стой; теслим (араб.) — предай се, предавам се. ↑

[6] Кръстьо Асенов — Роден в Сливен през 1877 г., убит в сражение в Македония през 1903 г. Деец на македоно-одринското националнореволуционно движение, племенник на Хаджи Димитър. Взема участие в Илинденското въстание като воевода на голямата Кукушка сборна чета. ↑

[7] чибук (тур.) 1. лула; 2. прът, пръчка; 3. младо конче. ↑

[8] читак (тур. чътак) наименование на турците от Балканския полуостров; преносно — нахалник, невъзпитан. ↑

[9] арамия (тур.) претърсвач, обирач; в български език — човек, който е преследван за обири, за разбойничество. ↑

[10] оджак (тур.) — 1. огнище, пещ, комин; 2. дом, семейство, род. ↑

[11] ока; правилно ока — (араб. остар.) — стара мярка за тегло от 400 драма. ↑

[12] чонгул; правилно чангъл, сунгул (тур.) — груб, провинциален говор. Вероятно преносно хора, които говорят грубо, защото са от чужд край. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Танас се прибра рано в къщи и искаше да изпере чергите на реката. Три пъти годишно той изчистваше цялата къща и изпираше всичко — от дрехите до чергите. Измиваше дъските със сапун и накрая ги намазваше с жълта боя. За Великден даже отвън боядисваше с бяла вар къщата, а стаята със синя боя. Смяташе, че синият цвят придава на всичко нещо благородно. За Илинден и Коледа той също почистваше къщата.

Потърси в бараката дървената бухалка и я намери. Поддържа я известно време в ръка и отново я остави на мястото ѝ. Отказа се да иде на реката. Срамуваше се от жените. Сигурно имаше много на реката. Пък и чергите бяха чисти. Нямахме и три месеца, откакто ги пра. Последния път ги натовари на количката и ги откара чак нагоре към село Бистрица, където работеше на шосето. В обедната почивка ги изпра хубаво. Не се срамуваше от другарите, с които работеше.

Сега започна да вади бакъра от преддверието, което му служеше и за кухня. Излъска с „Икономия“ на двора големите калайдисани тепсии, саханите, гюмовете и след като ги избърса, отново ги постави на местата, които им бяха определени още от покойната му жена. Когато тя почина, Танас се постара да остави домакинството такова, каквото тя го бе наредила. Дотогава с нищо не се занимаваше в къщи. Сега всичко правеше сам. Къщата светеше от чистота. Сребърните лъжици, вилици, ножове, ракиения сервиз и големия поднос, подарени на сватбата му, той лъскаше със сода за хляб. Отвори дървения долап. Те блестяха. Отказа се да ги чисти. В сандъците имаше още черги, ямболии, китеници, перници, бродирани с птици, домашно тъкани килимчета и още много други неща, които никога не употребиха.

Събра всички дочени работни дрехи и двата чаршафа. Стопли вода в големия казан на огнището при дувара. Изпра ги. Точно закачваше последния чаршаф на тела и някой потропа на портата. Беше я залостил предварително, понеже не искаше да го видят с тия женски занимания. Избърса си ръцете. Отвори портата. Влезе Габеро,

приятел от Европейската война. Беше пенсионер, макар и много по-млад от Танас.

— На разсъмване тръгваме на срещата при границата. Ти ще дойдеш ли?

— Кои сте?

— Аз, Туше Касапино, Мицо Кехайов, Трайко и брат му Андон.

Това бяха все другари на Танас от русалийската трупа, която той води три години.

— Къде ще е срещата?

— Нè знам точно. Некъде при Петрич.

— Ще дойда — изведнаж реши Танас, понеже следният ден беше неделя и той нямаше какво да прави.

— Много народ ще иде. Някои тръгнаха още от днеска. Нас ще ни откара Кольо Унчето с големия камион.

— Само да не е пиян... — рече Танас.

— Като е пиян, кара по-хубаво!

— А Пèро викахте ли го?

— Туше не иска. Ама ти каквото кажеш, дедо Танасе!...

— Да викнете и Пèро! — рече Танас. — Туше, щом е могъл да играе три години на едно хоро с Пèро, и сега ще го търпи!

— Ще го викам, дедо Танасе — каза Габèро, не много доволен. — Храна не взимай! Туше е приготвил наденици, салами и други работи.

— Аз ще взема вино — рече Танас. — Останало ми е в бѣчвата. Таман да го допием. А къде ще се сбирате?

— При градинката на площада, та да можем да и две пейки в камиона.

Габèро бързаше и Танас не го спря.

— В три часа през нощта ще тръгнем.

— Добре — рече Танас. — Да вземете и Пèро, чу ли?

Габèро излезе.

Пèро е голем разбойник, си помисли Танас. Асъл, от власите какво ли добро е излезнало!... А може и да е улав. Има улави, дето не можеш веднага да познаеш, дори до края на живота им. Танас се беше грижил за Пèро почти целия му съзнателен живот. Още четиринадесетгодишно момче го взе в русалийската трупа, понеже беше сирак и скиташе гладен из града. Не сбърка. Момчето имаше

нещо в кръвта си и стана голем танцьор. Това, да си голем танцьор, не значи да си умен. Даже нема нищо общо. Може и аз да не съм никак умен, ама се крия така от хората, та да не разберат... Дали пък да си голем танцьор, значи да си улав?... Танас знаеше, че е голям танцьор и не защото той така сметаше, а защото хората така казваха. Но Пèро не требваше да го вземаме в трупата. Нищо свестно не научи при мъжете, а започна да пие. Все пак никой не го учеше да убива... Танас му стана кум на сватбата, сетне свидетел по делото, когато наръга с нож жена си... А една нощ Танас не спа. Беше февруари и голям студ. Комунистите имаха вече властта. Седеше пред масата буден и се вслушваше в тъмнината. На разсъмване чу изстрелите откъм гробищата. Разстрелваха осъдените от Народния съд. Танас не знаеше точно за какво ги разстрелват. Сигурно комунистите имаха право. Дълги години се натрупва омразата. Но там, на гробищата, освен офицери и полицаи, имаше един бивш четник. През тая нощ Танас се молеше дано бог даде лека смърт на Нако, негов стар другар още от похода към Цариград. Беден човек, си мислеше тогава Танас, с билюк деца, ама будала! От немотия стана контрачетник, последната му служба в объркания му живот. Иначе беше смел и решителен. Но будала!

Танас смяташе, че тъкмо тъй трябваше да стане, но му беше жал за човека. Не можеше да забрави трудните изпитания, прекарани заедно. Изстрелите следваха един след друг и дълго продължиха. Сега настъпи тишина. В тишината за последен път се чу автоматичен откос. Танас чакаше да съмне, за да отиде лично на гробищата. Някой силно потропа на портата. Той отвори. Влезе Пèро. Вкара го в стаята. По вида му разбра, че се е случило нещо лошо. Не го попита. Наля му пълна водна чаша с ракия. Пèро я изпи наведнаж. Целият плуваше в пот. Разкопча окъсания си балтон и от кобура извади големия маузер. Сложи го на масата пред Танас. Падна на колене и му хвана ръката, като я целуна. Танас не си изтегли ръката.

— Е с тоя пистолет утепах Нако и другите — каза Пèро. — Вземи го и ме застрели!

От объркания разказ Танас разбра, че когато прочели присъдите на гробищата и е трябвало вече да почват, комунистите, все млади момчета, се много смутили и не можели свястно да стрелят по вързаните. Някой от тях се сетил за Пèро. Изпратили кола до града и

бързо го довели. Той им рекъл: „Дайте ми тежък пистолет!“ Дали му два... „Докато стрелям с единия, ще пълните другия“ — пак им рекъл Пèро и застанал над първата яма. Така започнал да ги разстрелва един по един в тила, но светлината била слаба и работята не вървяла бързо. Някои от осъдените заплакали, а ония взел да се гърчи и пяна излизала от устата му. Тогава Пèро чул Нако да вика от задната яма: „Пèро, моля ти се, ела и ме застрели.“ Но Пèро го оставил най-накрая, без да знае защо.

— Сигур, оти ме помоли — каза той на Танас.

Пèро плачеше и искаше Танас да му прости. Танас лъгло го слуша и накрая го изпрати на улицата. На времето малкото момче Пèро чу от русалиите разкази за много убийства, с най-пълни подробности, и разбра, че човешкият живот не чини пукната пара. Дълго време след това Танас не му говореше. Често го виждаше да скита по улиците. Пèро падеше от ден на ден все по-надолу. Ходеше окъсан и пиян. Сетне Танас се смили. Даваше му някой лев или го водеше в къщи, за да го нахрани. Всичко това правеше, защото се считаше донякъде виновен. Разбра, че и от думи човек може да се научи да убива. Тъкмо затова днес настоя прел Габеро да дойде с тях и Пèро. Щом е играл на едно хоро с нас, не може да го пъдим!...

А нас кой ни научи да убиваме? — помисли Танас. — Кой направи така, че станаме страшилище в очите на хората? Та не бехме ли и ние от майка рòдени? Не бехме ли израсли сред братя и сèстри? Не живеехме ли сговорно с комшиите? Не жнїехме ли заедно със селото? Не ходехме ли на печалба в Арджанския гьол? Не играехме ли хора̀ на събори? Не говеехме ли на постите? Не се ли причестявахме като всички? Не жалехме ли за умрелите? Не ни ли даваха салеп, когато кашляхме? Не бехме ли дèца като сички дèца? Кой направи това от нас?... Върховистите, техната мама, и само върховистите! — отговори гласно Танас, като гледеше втренчено прострения бял чаршаф. Това беше единствената дума срещу толкова много въпроси. Но им направих много кръстове, си каза той, понеже имаше нужда да се успокои. Едни дървени, други каменни и стърчаха полузарити в земята над буренясали гробове.

Те бяха пръснати по цяла Македония, но най-много по Горноджумайско, където борбата бе най-люта. Сега той ги събра на едно място и остана доволен от себе си. Но само за миг, защото видя

други кръстове, не по-малко на брой. Това бяха гробовете на неговите побратими, паднали от ръката на върховистите. Не турците ни научиха да убиваме. С тех бехме врагове от друга кръв и вера. Чужди! А върховистите беха наша кръв, наш народ... Те беха болестта на нашта революция. Заразиха я и не можа да се излекува. Така си линееше, докато умре. Късно се сетихме за върховистите!... Наистина след аферата мис Стон Гоце направи съвещание в Кюстендил за борба с тех. Дойдоха много воеводи. Дойде и Аргир Манасиев. Тогава Танас за пръв път го видя. Но докато се трепеха с мис Стон, върховистите почти беха превзели Джумайски район и когато се върнаха в Лешкò, не можаха веднага да разберат колко много са загубили. Верно, Лешкò остана техни крепост, но другите села беха вече заразени.

А в началото не беше така. Организацията имаше селата и отсам Струма, и отатък Струма. Хората ги приемаха добре и даваха, според възможностите си, храна и подслон. Поборниците, останали от Кресненското въстание, също поддържаха желанието за свобода между съселаните си. Четата завари още живи Никола Джарката, дядо Илия Караджов, дядо Деспот, дядо Гошо. Те първи ги приеха в своите къщи. Но трябваше оръжие! А за оръжието — пари... Изпървом хората, трогнати от думите на Чернопеев, се разплакваха и казваха: „Воловете ке продадем, пари ке найдем!“ Отпосле сякаш свикнаха с четата и първото въодушевление мина. Когато Чернопеев истински ги притисна за пари, те започнаха да се измъкват един по един. Селяните беха бедни, но не чак толкова, та да не намерят кой лев за оръжие. Една вечер Чернопеев каза на четниците: „Стига сме ги галили! Ние живота си даваме за техната свобода. Ще обърнем другия тефтер.“ Обърнаха другия тефтер. Започнаха да определят кой колко трябва да даде. Така успяха да въоръжат не малко селяни. Всичко щеше да е хубаво, но тогава дойдоха върховистите... Тези думи звучаха в душата на Танас като предвестник на ВСИЧКИ ЗЛИНИ. Те бяха тръбният сигнал, който предупреждаваше гибел на революцията. Всичко щеше да е хубаво, но тогава дойдоха върховистите, често си повтаряше Танас в своя живот.

И те дойдоха точно когато Чернопеев обърна другия тефтер. Дойдоха като грабливи животни и отнеха всичко, дето бяха градили камъче по камъче. Те дойдоха, когато започна недоволството сред селяните. Взе да им се свиди коматът ръжен хляб или парчето изсушено сирене. А четниците ке бяха повече от десет на брой и ядяха

само веднаж. Щом се борим за тех, ще ни хранят — казваше Чернопеев, и това беше справедливо. Не може да си овчар на стадо и да не издоиш овцете — си мислеше Танас. Но селяните мислеха другояче. Първата радост премина и отстъпи на отлива. Върховистите дойдоха при отлива. Дойдоха с пари и пълни чували с лъжи. Те плащаха на селяните храната. Плащаха и на куриерите си. Предварително носеха оръжие и го раздаваха на селяните. А когато селяните им даваха пари, слагаха си ги в джоба, защото оръжието вземаха безплатно от България. Цар Фердинанд им го даваше. Как можеше тия бедни революционери да се мерят с върховистите, пълни с лири? И кой селянин на тоя свят щеше да предпочете да храни гладни и боси момчета за некаква си свобода и да изпусне лирите, които върховистите сипеха, дето минеха? Та единствените пари, получени на куп, беха от аферата мис Стоп! Стигаха ли за цела Македония?... Всичко щеше да е хубаво, но тогава дойдоха върховистите, пак си повтори Танас. Кога точно, той не знаеше. Те се промъкваха като крадци в тъмната нощ, стъпваха тихо, държеха се дружелюбно, беха щедри, те сякаш от никого нищо не искаха. Само искаха от селяните да им позволят да се борят за тех. От това по-хубаво — здраве!...

За Танас борбата с върховистите започна един следобед...

Четата денуваше в една плевня, уморена от нощния преход. Когато мръкна, слязоха в крайната къща на Покровник. Четниците насядаха да вечерят. Някой потропа на вратата. Влезе запъхтян селянин.

— Бай Христо, я у църквата върховистка чета!

От учудване хапката щеше да падне от устата на Чернопеев. За пръв път чуваха за върховистка чета тук!

— Да не е дедо Дончо Златков, бре?

— Не е — каза селянинът. — Нова чета е. Дошли са от България.

— Ставайте! — извика Чернопеев.

Оставиха яденето и бързо всички си приготвиха оръжието и стегнаха цървулите си. Почти бегом стигнаха до черквата и я обградиха. Но върховистите още преди това успели да се измъкнат. Дойде един селянин и им каза, че са избягали към село Железница. Веднага тръгнаха. Нощта беше много тъмна. Вървяха дълго, но никого не можаха да хванат. Четниците бяха пребити и станали гола вода от тичането. Измъчваше ги и гладът. Хубавото ядене така и си остана в Покровник, заради което всички тайно въздишаха.

— Ха̀ поседнете! — каза най-сетне Христо.

— Аз ще ида малко към тая височина — рече му Танас.

Дойде с него и Кръстьо Асенов. Изкачиха се с последни сили.

— Сѐдни — рече Танас — и пази тихо!

— Защо? — попита Кръстьо.

— Слушай къде ке приляят кучетата.

По едно време в далечината се чу лай на няколко кучета.

— Не може да се разбере точно къде са... — каза Кръстьо.

Но Танас разбра ясно:

— Да слеземе веднага. В големата махала са.

Христо Чернопеев вдигна отново пребитата чета. Кучетата продължаваха да лаят. Стигнаха до една къща.

— Тука е — рече Танас.

Обградиха я. Но върховистите и оттук се бяха вече измъкнали през задната врата. Танас видя как бягат някакви хора по височината. Безсмислено беше да стрелят и да ги гонят. Влязоха в къщата, за да разпитат стопанина.

В това време четниците вкараха в стаята четирма души с юнашки униформи и на калпачетата им имаше лъвчета.

— Къде ги намерихте? — попита Чернопеев.

— У яслите.

— Елате тука, бре! — каза той. Някой му подаде газена лампа и той освети лицата им, побелели от страх. — Кой сте вие?

— От четата на Иван Пашалията сме.

— Що тѐрате майка си тука и що бѐгате?

— Не знаеме. Той побѐгна и ние по него.

— Кой ви изпрати от София?

— Генерал Цончев.

— А, така значи, генерал Цончев... И какво ви рече на сбогуване?

— Рече ни да дойдем в Джумайско, а като се върнем, ще ни платят.

— Значи сте платени?

— Не са ни дали още пари.

— А искате ли да дойдете в моята чета?

— Да дойдеме, ама вие ни гоните.

— Не ви гониме. Искаме само да разберем кой за какво се бори.

— На нас ни разправяха, че трябва първо да се ударим с турците и веднага ще дойде българска войска. Така ще освободим Македония. Не знаехме, че имало две партии да се борят за Македония.

— Така ли се вдига въстание? Ще изгорите само народа!... Който иска, да тръгне с нас!

— Не можем да дойдем, имаме да получаваме за два месеца заплата.

— Значи от два месеца сте тука! Ами... ако и ние ви платим?

— Е, колко ще дадете?

Чернопеев се измахна и удари един шамар на момчето, което говореше и за четирмата. То се завали на пода.

— В нас пари няма! — викаше побеснял Чернопеев. — В нас въшки има! Който е революционер, му трябва само една кора хлеб, па където умре, там да умре! Такива сополанковци като вас не искаме! Веднага да си ходите у дома, докато сте още живи!

Ако беше Яне, немаше да ги пусне, си каза Танас. Христо си е все по каяфетите!...

Четирите момчета бяха хлебарски калфи от София. Оставиха ги в същата къща, а четата тръгна по пресните следи на върховистите. Посоката водеше към село Мощанец, но сетне следите извиваха и се загубваха към крайната махала на село Железница. Там имаше само една къща — на дядо Христо Пандурски, личен приятел на Гоце и негов ятак. Цялата чета спря пред високия дувар.

— Не може да бъде! — каза Кръстьо Асенов. — Ако и дядо Христо е почнал да предава, какво остава за другите?...

Но Чернопеев не беше от тия, дето се колебаят.

— Веднага да се обсади къщата, та ако ще да е на султана!

Танас се залепи край портата и почука с приклада на пушката. Той познаваше отпреди дядо Христо. Пазеше се да не стрелят от двора.

— Дедо Христо... дедо Христо... — извика Танас. Никой не отвори. Танас започна да удря силно по вратата. Счу му се, че нещо шава в двора.

— Дедо Христо, отвори!

— Кой сте вие? — се чу гласът му отвътре.

— Аз съм — рече объркан Танас.

— Е, кой си ти?

— На Гоце Делчев другар.

— Сега не отварам.
— Оти?
— Като съмне, тогава.
— Вече съмва.

Отвътре повече не се чу глас.

Почнаха да излизат козарчетата и по околните махали се появиха хора. Чернопеев не даде заповед да се нападне къщата. Имаше уважение към тоя стар ятак на Гоце. Той нареди четата да се изтегли нагоре към плевнята, за да не направят пакост на селяните. Пък ако Иван Пашалията с хората си е в къщата, ще почнат бой, даже да е ден.

— Или те, или ние! — приключи речта си Чернопеев. Плевнята беше на стотина крачки от къщата. Вдигнаха се и отидоха там. Дядо Христо все още не отваряше портата. Прибраха се вътре да полегнат. За часовой се падна Кръстьо Асенов, който беше най-здрав от всички и не показваше никаква умора. Танас се изтегна върху сеното. По едно време някой го настъпи по крака. Видя Кръстьо, който дърпаше Чернопеев. Той се събуди.

— Дедо Христо извади коня — каза той на Чернопеев. Всички излязоха. Дядо Христо, възседнал черния си ат, препусна нагоре към централната махала на селото. Той куцаше с единия си крак и се подпираше с тояга, затова, щом тръгнеше на далечно разстояние, яздеше коня, за който се грижеше много.

Чернопеев предупреди да се внимава, защото след дядо Аристо може да излезе Иван Пашалията. Но в къщата не беше останала никаква чета. Още рано през нощта те се изтеглили в централната махала. Дядо Христо отиваше сега при тях. Събрали се там чорбаджиите и четниците на Пашалията. Той настоявал много да ги обадят на турската войска. Така и решили. Изпратили човек право в казармите.

Към обед се чу свирка откъм върха. Четниците, оставени за наблюдатели, даваха сигнал.

— Иди, Танасе, и виж какво става — му каза Христо. Даде му и бинокъла. Танас изтича към върха.

— Що има?

— Сложи бинокъла — му казаха четирмата.

Танас внимателно го нагласи. По шосето край Струма вървеше турска войска. Челото на колоната се насочваше към Железничния

мост, за да премине Струма право към тях.

Танас се върна в плевнята. Всички разстанаха. Тичаха към върха. Когато отново погледна долината на Струма, Танас и с просто око можа да забележи, че цялата войска вече се е извървяла по моста, а една група от трийсет-четирийсет души минаваше на лодки реката при Покровник. На всички стана ясно планът на турците. Тия по моста щяха да ударят плевнята отпред, а тия от лодките — в гръб. Първите бяха далеч. Щеше да мине повече от час, докато пристигнат. Но другите вече изкачваха височината над Мошанец. Чернопеев реши да се справи с тях. Трябваше да се задържат, докато дойде нощта...

Това бе първото голямо сражение с редовна турска войска, в което участвуваше Танас, и то посред бял ден. Нямаше накъде да бягат. Над тях бяха граничните постове, а в съседното село също имаше аскер. Никой от четниците не се страхуваше. Всички бяха любопитни как ще свърши сражението.

Чернопеев даде заповед да се изкопаят окопи. На самия връх имаше струпани скали и камъни. Всеки си избра удобна позиция. На най-високото място на скалите Чернопеев постави Гоне Бегинин. Кой го дявол довлече при нас, си мислеше Танас. Имало е да се извърши съдба... Кога точно дойде Гоне в тяхната чета, Танас не можеше да си спомни. Но той човек още от началото не му хареса. Беше много едър и тежък мъж. Най-старият между тях, около 40 години. Дълго време шетал с разбойнически чети. Не си знаеше силата. Можеше да стане и воевода, но беше много улав. Имаше си нещо в мозъка, мислеше Танас. Докато му кажеш „стой!“ и убиваше човек за нищо. Паднеше ли му пиене, не ставаше, преди да изпие всичко. Но това, дето най-много учудваше Танас, беше гневът му. Ужким го гледаш мирен, даже се смее, и отведнаж му се качи кръвта в главата. Тогава не знае какво прави и налита да коли. Сетне — като че ли нищо не е било!... Хванали го с неговите арамии. Другите избили, а Гоне приели да се покръсти и стане истински революционер. По онова време Организацията издаде заповед да се избият всички стари чети, които не се подчиняват и пакостят на делото. Види се, и Гоне е попаднал в тия, на които беше простено. Много от тях станаха примерни революционери. Дедо Илия Кърчовалията не беше ли арамия? А сетне стана най-верен другар на Гоце. Но Гоне беше побъркан. Това Чернопеев не можеше да знае. Взе го, защото в цяла Македония

нямаше по-добър стрелец от Гоне. Божия дарба, си казваше за него Танас. Улав е, но има дарба. И така, при това сражение, Гоне поставиха най-високо, за да покаже дарбата си...

Бяха напълно готови. Войниците откъм Мощанец приближаваха. Местността, по която вървяха, беше съвсем гола. Турците не очакваха да заварят никого на върха. Вървяха като на учение. Четниците ставаха все по-неспокойни. Чернопеев даде заповед никой да не стреля. Аскерите се пръснаха във верига, но пак се движеха яваш-яваш... Пред тях крачеше едър чауш с големи мустаци. Ходеше спокойно, сякаш на пазар, и държеше пушката си за цевта, праметната като тояга на гърба. Личеше, че е бабаитин. Танас лежеше от дясната страна на Чернопеев и ясно слушаше неговите заповеди.

— Всеки да избере по един човек и го вземе на нишан^[1]! Като гръмна аз, всички по мене да гръмнете! Колкото сме ние, толкоз турци да паднат! Сетне, без да чакате заповед, да дадете още залпове по другите турци!

Веригата приближаваше. Точно срещу Танас вървеше чаушинът със засуканите мустаци.

— Побратиме — тихо прошепна Танас на Чернопеев, — тоя пезевенк^[2] ке ми стъпи връз главта...

— Ти нема да стреляш по него — каза Чернопеев. — По него да стреля Тошо Врачанчето!

А Тошо лежеше от лявата страна на Чернопеев.

— Ти ще го застреляш — му каза Чернопеев, — защото си си баш чауш, и той е баш чауш. Де да видим кой кого ке утепа!

Тошо Врачанчето беше бивш подофицер от българската армия.

Турците бяха съвсем близо. Танас помисли, че от такова разстояние могат и с камъни да ги избият. Чу се изстрелът от пушката на Чернопеев. Дотогава никой не смееше да натисне спусъка. Това беше неписан закон. Началото на сражението винаги даваше воеводата. Танас, който предварително държеше на мушката един аскерин, гръмна и той падна по очи. А чаушът стоеше стъписан и не беше разбрал още какво става. Чу се едно „тум“ в тишината. Чаушът се завъртя около себе си и рухна. От напрежение Тошо Врачанчето не беше стрелял с всички, а чак след първия залп. Турците побягнаха назад. Мястото беше голо и много читаци бяха нападали в най-различни положения. Само малка група успя да се добере до чешмата в

ниското. Те се притулиха зад нея. Един от тях извади бяла кърпа, закачи я на щика и почна да я размахва. Танас помисли, че се предават, но сетне разбра, че прави знак на тръбача да предупреди за помощ тия откъм Железничкия мост. Тогава Гоне показа дарбата си. Тъкмо тръбачът вдигна бурията^[3] да свири, Гоне го повали с един изстрел право в устата, както по-късно разбраха. По групата зад чешмата нямаше смисъл да стрелят. Обърнаха се да чакат аскера откъм Железничкия мост. Само Гоне от високите скали остана да ги държи под обстрела на своята пушка. Щом някой от тях се опитваше да се надигне, и пушката на Гоне гръмваше.

Първата верига откъм моста наближи. С прибежки започнаха да заобикалят върха, защото се стъмваше. По едно време Танас усети, че няколко куршума изпищяха над главата му. Към него прилази Митьо Щинаков.

— Танасе, Анаки го убиха...

— Трай, бре! — рече Танас, който не искаше другите да разберат. Той полази назад към Чернопеев.

— Бай Христо, Анаки е убит.

Христо помълча.

— Ако се отървем само с него, добре ще е... — каза той. — Иди да видиш какво е станало!...

Когато се промъкна до Анаки, видя му се като заспал. Куршумът го бе ударил в челото.

— Мито, ёла да ми помогнеш да го съблечем! — извика Танас.

Никой не му отговори. Мито се бе уплашил и отдръпнал назад. Танас лежеше до Анаки и чакаше съвсем да се мръкне, за да се надигне. Правило беше, убият ли четник, останалите да го съблекат до голо и му вземат дрехите и оръжието. Целта беше турците да не разберат с кого са имали работа, за да не гонят мирните селяни, ако убитият има роднини.

Колкото повече настъпваше нощта, толкова огънят на турците се засилваше. Бяха успели да обградят височината отвсякъде. Отсрещните баири също се напълниха с аскер. Анаки продължаваше да лежи до Танас като жив. Струваше му се, че ще проговори. Даже малката черна шапчица стоеше на главата му. Танас разбра, че тая шапчица го е изяла. По нея турчинът е взел добър мерник, когато Анаки се е надигнал. Танас се опита да обърне трупа му, но не можа.

Успя само да изкара патронташа и да му измъкне пушката. Ножът му остана отдолу, понеже Анаки лежеше върху него. До Танас прилази Гоне.

— Чернопеев нареди бързо да изпукаме по две пачки патрони и да прекъснем. Щом хвърли камък, всички да се съберем при скалите.

Започнаха да стрелят. Залпът беше голям. Чернопеев хвърли тежък камък. Танас и Гоне се затичаха право към скалите. Залегнаха в кръг. Всички се събраха. Чернопеев попита:

— Кой от вас успе да види къде е най-слабото на турците?

В един глас рекоха:

— Където избихме баш чауша, по посока на Мощанец.

Турнаха ножовете на пушките и се затичаха надолу във верига. Тичаха, докато душата им излезе. Отникъде нито един изстрел не чуха. Имали са късмет, защото според Танас, се бяха промъкнали между турските засади. Може и да са ги усетили, но не са искали да ги закачат. Танас знаеше, че турците не са никак страхливи, но имаха тая слабост, че се бояха от нощта. Затова винаги, ако една чета попаднеше в обкръжение и се държеше, докато мръкне, по правило след това успяваше да се измъкне.

Добраха се над село Мощанец. Не починаха, а поеха към Струма. Тичахме като псета, си помисли Танас. Стигнаха село Бучино. Откъм Железница се чу силна стрелба. Турците се биеха с празната височина и трупа на Анаки.

Наредиха се във верига и тръгнаха. А тая пуста граница, си спомни Танас, била на двеста-триста крачки, само че ние не знаехме. Обикновено се прехвърляха при Дреново. Тъкмо излязоха на билото и се изпречи турски пост. Пред него имаше навес като малко чардаче и там стоеше турски войник. Танас беше крайният от веригата към поста. С насочена пушка той се устреми право към часовоя. Изглежда, че останалите от поста спяха вътре. Като го видя, войникът се смрази. И Танас не беше много спокоен, но стоеше с насочена пушка в гърдите на войника. Беше едно младо момче с лунички по лицето. Изчака, докато другарите му се измъкнат на българска територия. Сетне заднишком, като държеше пушката си все насочена, се отдалечи. Изведнаж се обърна и побягна след другарите си, колкото му крака държат. намери ги насядали в една ливада, пребити като псета. Починаха малко и пак поеха. Навлязоха в бахчите и тръгнаха покрай

някаква рекичка. Стигнаха до една воденица. Пред нея седеше воденичарят.

— Ела тука, приятелю — му каза Чернопеев. Воденичарят дойде.

— Имаш ли ракия?

— Имам.

— Донеси едно котленце.

Бяха толкова уморени, че само ракия можеше да ги оправи. А беха гладни!... Танас не можеше да каже с думи. Човекът донесе едно котле около две оки. Докато пийнаха по една чаша ракия, той им приготви и пържени яйца със сланина, сирене и много хляб. Чернопеев му даде пари, но той не прие. Много ни пазеха тия човеци по границата, си спомни Танас. Много ни гледаха... Наядоха се до пръсване и полегнаха под едни сливови дървета. Оставиха само часовая. Танас бързо заспа. Към два часа следобед при тях дойде български граничен поручик с двама войници.

— Добър ден, какви сте вие?

— Както ни гледаш — каза Чернопеев.

— Защо сте с оръжие?

— Защото сме македонски революционери.

— Откъде идете?

— Ей оттам! — махна неопределено с ръка Чернопеев.

— А сега къде отивате?

— Нашиот пат се не знае.

— Трябва да ви е известно, че в България има закон и ще ви заведе в Дупница.

— Щом е такъв законът, ще го изпълним — каза Чернопеев примирително, но Танас знаеше, че тая кротост е само хитрина.

— Да тръгваме! — каза поручикът.

— Сега не можем — отговори Чернопеев. — Много сме уморени. Ще починем малко и по хладина ще тръгнем.

Поручикът се съгласи. Каза само, че Дупница е далеко и трябва по-рано да се стегнат.

— Не се бой — му рече Танас. — Денем недовиждаме, но щом се стъмни, ходим като разпрани. — А на акъла си каза — немаш кабаат^[4]!...

Чернопеев извика Танас при себе си.

— Мини по всички другари. Кажи им, че като дойде време, ние ще тръгнем по нашия път, а поручикът нека ходи където си иска! Ако вземе да пречи, ти и Гоне го вържете!

Четниците не бързаха и си починаха хубаво. От нетърпение поручикът взе да тъпче тревата по ливадата.

— Хайде, момчета! Късно стана вече.

Чернопеев даде заповед да тръгват. Поеха в колона по един. Танас остана заден патрул. Пред него вървеше Гоне. Колоната изви право към границата. Водеше я Чернопеев и избърза много напред. Поручикът с войниците се спря.

— Воеводо — извика той, — пътят не е там!

— Ние знаем пътя — му рече Танас. — Оттук е по-право.

Поручикът изведнаж разбра, че му се подиграват.

— Що ги гледате, стреляйте! — извика на войниците. Танас се обърна с насочена пушка. Но те и не мръднаха от място. Единият от тях каза на поручика:

— На ти пушката, господин поручик, па ти стреляй! Ние по революционери не стреляме.

Имаше едни тракийски войници на границата, си спомни Танас, злато момчета! Много ни помагаха. Понякога преграждаха целата граница и ни даваха свободен коридор за турска територия.

И така, поручикът се сърдеше и псуваше войниците, а четата продължаваше да се изтегля и се загуби в тъмнината...

Това беше единственото големо сражение, което дадохме турците в Джумайски район, си помисли Танас. И то по предателство на върховистите! Не ни оставяха да се борим с турците. Всичките ни битки беха с тех.

От корен ще измъкнем тая върховистка зараза! — повтаряше често Чернопеев. Но не я измъкна. Заразата се разпространи бързо, докато накрая върховистите образуваха свой Горноджумайски район и, по преценка на Танас, станаха далеч по-силни от четата на Чернопеев. Те вече не се бореха с турците за свободата на Македония, а се бореха за собствения си живот. Не знам дали така е било по цяла Македония!... Може би само в Джумайско. Но силите на революцията отидоха за бой с върховистите и когато требеше да вдигнем въстание, бехме вече капнали...

За да се засили четата, дойдоха нови момчета. Станаха 24 души. Имаше трима гимназистчета от София. Те не можеха да ходят и краката им бяха все побити. Дойде и Благо, малкият брат на Танас. Но нищо не помогна. Едно по едно селата се откъсваха. Покровник, Дъбочица, Сухострел, Желѐзница, Тросково, Докатичево, Сушица... Върховистки център на района стана Желѐзница. Селата, които контролираше четата на Чернопеев, бяха Лешко, Габрово, Караджево, Селище, Логодаж, Дреново, Елешница, Клисуре, Бучино. Между тия села се образува граница, по-страшна отколкото между България и Турция! Върховистите се мъчеха да навлязат в техния район...

В началото все още вярваха, че могат да се разберат с тех, че ги дели само дивотията им. Затова Чернопеев предложи чрез писмо на Иван Пашалийски да се срещнат в Падеж. Той обеща да дойде, но никакъв не се вестяваше. Пак изпратиха куриер, тогава Пашалията му каза, че ще чака Чернопеев в село Дъбочица. Посъветваха се помежду си. Разбраха, че иска да ги вкара навътре в района и там да ги избие. После щеше да се оправдае, като каже, че са нахлули в неговите села и е трябвало да се брани... Чернопеев се много ядоса.

— Щом нека така, ще му идем там! — рече той на четниците.

Повечеряха и тръгнаха. Крачеха един след друг по тясната пътека, която минаваше по билото между Падеж и Габрово. Имаше много облаци и беше тъмно като в рог. Преден патрул вървеше Тошо Врачанчето. Чернопеев ги предупреди да стъпват тихо и да не разговарят.

В същото време Иван Пашалията тръгнал към Падеж, за да устрои засада над самото село. Така двете чети вървяха една срещу друга, без да знаят, само че Пашалията се движеше с десетина крачки по-ниско. Щяха да се разминат. Когато техният заден патрул се изравни с предния патрул на Чернопеев, приляяха кучета и всички се заковаха на място. Танас чу как някой отдолу извика на турски „дур!“. Изгърмя пушка съвсем близо до Танас. Той залегна.

— Легайте всички! — викна Чернопеев.

Тъкмо успяха да залегнат и отсреща се раздаде залп. Куршумите изпищяха над главите им. Почнаха да стрелят и те. Бяха толкова близо един до друг, че Танас виждаше огъня на пушките им. Чернопеев пръв се окопоти.

— Огин!... Техната майка... — извика той.

Танас помисли, че това е турска засада, защото към Габрово войската имаше палатки. Изведнаж някой отсреща изстена.

— Не стреляйте бре, братя!...

Беше гласът на Иван Пашалията. Ранен в ръката, сега пъшкеше и викаше „братя!“.

— Избийте ги! — викна пак Чернопеев. — Ни един да не остане! А тебе, Иване, жив ке те дерем...

Продължиха да стрелят. Убиха още две момчета на Иван Пашалията. Някой в тъмнината почна да плаче:

— Защо стреляте бре, братя? Ние сме българи!...

— А вие що тѐрате майка си тука! — извика Чернопеев и пак почна да псува.

Боят продължаваше. По едно време към Танас почна да лази Тошо Врачанчето и стенеше. Танас му разкъса ръкава на куртката. Един куршум от кримка му бе откъснал много месо. Виждаше се и костта. Стрелбата престана. Четата на Иван Пашалията побягна. В тая тъмна нощ никой не ги подгони. Събраха се в ниското. Бяха пленили три момчета, но и Пашалията бе хванал две гимназистчета. Танас не видя брат си. Попита останалите.

— Тука беше некъде... — каза един четник.

Танас се върна нагоре. Намери го сгушен в един шубрак. Мястото на раната беше срамно и той не искаше да излезе.

— Ранен ли си? — го попита Танас.

— Не знам — каза брат му, — нещо в панталона ми е жежко.

Танас го накара да прилази. Разряза му панталоните.

Един куршум минал в бута отзад. Взе да го превързва и му говореше.

— А Чернопеев на кой рече да залегне? Защо стана?

— Не ми се карай, баче. Видех до мене Нунков се повдигна и аз по него... — отговори брат му, като си бършеше с ръка сълзите от лицето.

— Е тогава нека ти е!...

Оттам отидоха в Лешко. По целия път Танас носеше брат си на ръце. Отново изчисти и превърза раната му. Двамата с Тошо Врачанчето ставаха все по-зле. Почна да ги тресе. На другата вечер Танас с четирма другари отведе ранените в Дупница. Прибраха ги в болницата. Бяха млади и силни и след един месец се изцериха. Тошо

Врачанчето се върна, а Чернопеев не позволи брата на Танас да бъде в четата му. Писа даже писмо в София по този повод. Оттогава по цела Македония не позволяваха двама братя да са в една чета, та ако единият падне, другият да остане жив. По-късно изпратиха Благо в Одринско. Там и го убиха в сражение с турците. Танас много жалеше брат си. Немаше даже портрет от него. Беше послушно и кротко дете. Обичаше много баче си и все нещо му разказваше. Баче Танасе това, баче Танасе онова... Но когато си го спомняше, винаги го виждаше скрит в шубраците, ранен отзад и не смее от срам да излезе... Виждаше и лицето му, цялото в сълзи. Дано барем, като са го убили, да не се е мъчил много! Но това бяха само думи, защото Танас знаеше от разказите на другарите му, че са го ударили с щик в корема и цял ден се е мъчил, докато умре. Оттогава Танас особено намрази Иван Пашалията. Ако му паднеше жив, със зъби щеше да го изеде!... Но така се случи, че никога не му падна. Между тях и върховистите имаше вече много трупове. Никой не можеше да спре самоизтреблението.

И все пак можехме да ги избием, с мъка си помисли Танас. Бяха в капана, но никой не искаше да цапа ръцете си с братската кръв на осемдесет души. Веднаж дядо Рамазан, турският поляк от село Церово, им помогна да ги хванат. Още когато отидоха за пръв път в района, дядо Рамазан стана техен човек. Обичаше много четниците. Той стана най-добрият куриер на Организацията в Джумайско. Турците бяха такива. Предатели никога не ставаха и думата им беше дума. Ако ти беше враг то враг достоен!... Понякога денем спяха в плевните. Те бяха направени от плетели клони. Дядо Рамазан идваше и сядаше, като си подпираше гърба на плетените клони. Едно от момчетата, Стойчо Немански, обичаше да се закача с него. Протягаше ръка през пръчките и хващаше дядо Рамазан за дрехата, а той уж не знаеше кой е в плевнята, питаше:

— Кой хвана мене?

Четниците отвътре се заливаха от смях. Хората, които вършееха на хармана, му подвикваха. Кой те хвана, дедо Рамазане?

— Плевнята хвана мене! — отговаряше той със смях и сетне влизаше да разговаря с четниците.

Беше привечер. Момчетата бяха полегнали. В този момент при тях се втурна запъхтян дядо Рамазан.

— Върховистите са у Прикратската махала! — каза той.

— Де бре! — каза Чернопеев. — Що думаш! Как са посмели?

Чернопеев вдигна тревога. От въоръжената селска милиция дойдоха 45 души от всички махали на Лешкò. До полунощ дядо Рамазан ходи да ги вика. Освен въоръжените селяни надойдоха и техните жени и деца. Въпросът беше на чест. Ще може ли Чернопеев да ги изгони от столицата на района — Лешкò? Реши да им даде хубав урок.

Прикратската махала беше заобиколена от три страни с височини и скали. Можеше да се влезе само от долната страна по една пътека. Като я гледаш отгоре, представляваше нещо като корито. Чернопеев се разположи с четата по височините, а една група, начело с Танас, накара да се окопаят при изхода на махалата. Всичко това извършиха тихоммълком след полунощ и зачакаха да съмне. Щом разсъмна, Чернопеев накара четниците и милиционерите да се изправят на височината с оръжие в ръка, за да ги видят върховистите. Дадоха и няколко изстрела. В махалата настъпи суматоха. Върховистите се укрепиха в отделни къщи. Изпратиха селянин да каже на воеводите им, че са обградени. Или да се предадат, или ще бъдат избити!

Мина се около четвърт час и селянинът се върна заедно с двама върховистки четници. Танас ги позна веднага. Единият се казваше Чиме от село Елешница, а другият — Давидко от Логодаж. Бяха с лъвчета на шапките, със сребърни дръжки на калъчките и сума джунджурии по тях. Като вървяха, се чуваше щранкара... щрункара... Хайдушка работа! — си каза Танас. Той презираше и двамата. Знаеше, че такива четници никога не биха взели при тех. Когато се приближиха, Танас извика:

— Стойте, вашта мама!...

— Чакай бе, Танасе.

Танас се направи на учуден.

— Ама ти ли си бре, Давидко, ти ли си бре, Чиме?

— Ние сме... — казаха не без гордост двамата селяни, до вчера облечени в скъсани потури и треперещи от сянката на турчина.

— Да ни прòстите — рече любезно Танас, — станали сте бабаити, та не можах да ви позная. А сега защо идете?

— Ние сме парламентьори — с труд изговори думата поотраканият Давидко.

— Леле, мале!... — рече Танас. — Та вие сте почнали на французин да говорите!

Четниците около Танас взеха да се смеят.

— А фърлете пушките, оти ако ги зема, ке ви ги чупам на гъзот — рече Танас.

— Не така, бай Танасе — каза Давидко.

— Фърли пушката, куче!

Двамата хвърлиха пушките. Четниците ги наобиколиха и почнаха да им разглеждат дрехите и калъчките. Гоне даже взе калпака на Чиме с лъвче, духна в него и го удари о земята, за да види дали пука.

— Ашколсун! — се чуваха отвсякъде възторжените възгласи на майтапчиите. — Облечени сте като на сватба.

— Не, бай Танасе. Ще освобождаваме Македония — каза Давидко.

— Убаво, ако можеше с гербове и калъчки!... — рече той.

— Остави, бай Танасе, майтапо. Дойдохме да ти кажем, че нашите воеводи ви чекат да си поговорите.

— Ке се върнете и ке им речете да сберат целото оръжие на едно место и тогава ке дойдеме.

Танас изпрати с двамата „парламентьори“ няколко четници да съберат оръжието на купчина. След половин час единият дойде и каза, че върховистите са разоръжени и затворени в две къщи. Бяха 80 души. Танас даде сигнал на Чернопеев, който беше на височината. Четата се събра и излезе в махалата. Подир четата влязоха много селяни от околните махали да гледат сеир. Отидоха първо в градината. Хората я заобиколиха. Беше като събор. Върховистките воеводи седяха върху рогозка на тревата. И петимата: мичман Саев, капитан Лефтеров, дядо Георги Пелтеко, Мурджев и Иван Пашалията, седяха, като че ли са на сватбена трапеза. Чернопеев се запъти към тях. Всички станаха на крак. Лефтеров замалко щеше да го прегърне, но Чернопеев отстъпи назад и плю в тревата.

— Добре дошли, добре дошли!... — се заливаха от любезност те.

— Ние сме си дома, а вие що тѐрате майка си? — попита Чернопеев.

— Дойдохме ти на гости — отвърна Лефтеров.

— Без предварително съобщение гости не приемаме. Откъде да знаем арамий ли сте, турци ли сте? Такива направо ги избиваме.

— Е нейсе де! — каза Иван Пашалията. — Немаше време да съобщим.

— Я ги турците на билото!... Ще изгорите селото. Помислете за какво сте дошли — за освобождение или за унищожение?

Върховистите мълчаха, за да не дразнят Чернопеев. Познаваха добре нрава му. Лека-полека разговорът отново тръгна. Започнаха да се карат и обвиняват взаимно защо се гонят и избиват. Танас с удоволствие видя, че Иван Пашалията още си държеше превързана стрoшената от куршума ръка. Приблужи се до него. Искаше да се заяде, Пашалията да му отвърне и тогава да го застреля. Не можеше да прежали брат си. Кръстьо Асенов, който беше до Танас, го хвана за ръката и насила го отдръпна към края на ливадата. Почна тихо да му говори.

— Недей, Танасе. Можем и да се разберем.

— Пусни ме — съскаше Танас. — Пусни ме, да му...

— Недей. Ще ни обвинят, че избиваме македонски четници.

— А те нас не ни ли избиват?

— Едните трябва да са по-умни... Ако беше в сражение, друг въпрос! Но сега са беззащитни.

Както и да е, Танас се успокои и отново отиде в кръга. Спорът се беше разгорещил много. В момента се разправяха за двете пленени гимназистчета от четата на Чернопеев. Когато ги хванаха, Иван Пашалията ги съблякъл дибидюс голи и така ги пуснал да минат границата на България. Момчетата през цялото време вървели и плачели от срам. Като слушаше това, Пашалията се потеше от страх.

— А ти искаш ли да те съблечем гол и да те прекараме с ортома^[5] по селата? — рече му Танас.

Той обичаше едно от тия гимназистчета. Виждаше му се много смешно. Все искаше да се кичи с нещо. От един вземаше кама, от друг револвер, от трети бинокъл. Четниците му ги даваха. Момчето едва вървеше от тежестта им. За беля, когато го хванаха в Падеж, беше се накичил с всички тия неща и върховистите го обрали. Бинокъла на Чернопеев го взел Лефтеров, а варненската кама на Гоне Бегинин със сребърната дръжка я затъкнал в пояса си Саев. Такива бяха върховистите. За тях оръжието не беше другар, който да ги пази, а украшение. Танас знаеше, че кама се носи или в калцуна, или отзад. Същото е с патронташа или револвера. Слагат се само от едната, по-

често от дясната страна, та като залегнеш внезапно, другата да ти е свободна и да можеш да извадиш патрон от паласката и още оръжие. Лявата страна да е винаги свободна. Даже ако имаше прегради на патронташа вляво, трябва да освободиш поне две от тях, за да не те убиват патроните. Във всеки занаят си има чалъм^[6] и това не по-малко важеше за четническия занаят. Танас отиде право към Лефтеров.

— Тоя бинокъл чий е?

Той нищо не отговори. Танас се наведе и откачи бинокъла от шията му. Отиде при Христо Чернопеев и му го подаде.

— Тия са бетер от арамиите!...

Изглежда, че Гоне чак сега се сети за камата си. Танас се обезпокои. В тоя момент с Гоне ставаше нещо като болест, като да припадне, но Танас знаеше, че няма да се гърчи, а напротив, ще заколи някого. Гоне Бегинин стоеше срещу Саев и се взираше втренчено. Като марок го гледа, си помисли Танас. Другите, увлечени в спора, не забелязаха какво става. Докато той се затича към него, Гоне рипна върху Саев, събори го на тревата и му скъса колана заедно с камата. Извади я и Танас едва успя да му хване ръката, Саев беше побелял като варосана стена. Затичаха се и другите и зорлем успяха да укротят Гоне.

В това време спорът стигна връхната си точка.

— Стига викайте! — каза Чернопеев. — Сега ще слушате какво аз говоря!

Всички замълчаха.

— Големи чети в тоя район не може да има. Щом вие казвате, че се борите за свободата на Македония, нека да правим така: ние от нашата чета да оставим трима другари и вие толкова! Ще направим една обща чета. Останалите — кой накъде ни видят очите!

Вдигна се от мястото си и дядо Ральо.

— Как можем да храним осемдесет души народ! Само за вас требе да работим цела година!...

— Видите ли? — каза Чернопеев. — Хората не могат да ви хранят. Аз давам трима души и вие давате трима.

— Е така е убаво! — развикаха се селяните. — Шест души на нас ни стигат. Имаме и петдесет въоръжени милиционери. Тия шест души ке стоят в района, та да се знае, че Организацията е здрава.

— Да излезат Дилбер Танас, Стойчо Немански и Гоне Гудов — каза Чернопеев.

Върховистите взеха да си шушукат и се бавиха половин час. Накрая отказаха.

— Значи не сте дошли да се спогодим — каза Чернопеев, — а сте дошли хайдутлук да правите! Веднага да си ходите! Да не обърна другия тефтер...

— Да се махате оттук! — викнаха селяните. — Ние си имаме наша чета. Такива като вас не искаме!

— Дайте им нещо да хапнат — каза Чернопеев на селяните.

— Нема да им дадем нито троха! — отвърнаха те.

— Дайте им, холан!... — каза Чернопеев уморено. — Да ядат и си трошат главите!

Но върховистите се отказаха от яденето и един по един се измъкнаха от селото. Четниците наобиколиха Чернопеев.

— Що не ги избихме, бай Христо.

— Стига сте дрънкали! — им се сопна Чернопеев. — Не мога да сложа толкова грех на душата си. — До вечерта се разхожда сам и на никого не проговори.

След тая случка върховистите дълго време не припариха в района.

Чернопеев вдигна четата си към Малешевско. Бяха много изгладнели и той реши да ги поохрани. Отидоха в местността „Червено поле“. Там имаше обширни поляни, много овце и говеда. Пиеха мътеница и мляко до насита, а почти всеки ден се колеше по някое шиле. Четниците починаха добре. Шетаха из Червено поле като на разходка. Веднаж видяха долу турска войска, но не ги беше страх, понеже мястото беше планинско. Решиха да направят бабаитлък на войската. Ако тя тръгнеше към тях, щяха да кривнат в гората и никой не можеше да ги хване. Бяха се ояли и не знаеха какво да правят. Дадоха в началото няколко изстрела, та да обърнат внимание на турците. Войската наистина тръгна към тях, но беше далеч. Тогава четниците, водени от Танас, се хванаха на хоро. Гоне Гудов им свиреше на сворче. От началото Танас завъртя хорото бавно, но сетне го усили и накрая се разрипаха като бесни. Турците приближаваха към тях и взеха да стрелят. Стреляха нарочно, за да избягат, но четниците продължаваха да играят. Изведнаж Танас се спря и поседна. Един куршум се бе забил в прасето на десния му крак.

— Хубаво хоро излезе!... — каза Чернопеев ядосан. — Ставай и да вървим!

На тръгване кракът на Танас бе топъл. Чувствуваше го само изтръпнал. Изкачиха се бързо. Танас си направи стегната превръзка и кръв не течеше. Но лека-полека целият му крак се вдърви. Не можеше повече да ходи. Вдигнаха го на ръце. Вечерта го пренесоха през границата. Отиде на лечение в Дупница. Това беше единственото раняване в живота на Танас. Много умееше да се пази, без ни най-малко да е страхлив. Участвува в безбройни сражения, в някои от които избиха всичките му другари, а той все оставаше здрав и незасегнат.

Към края на месеца раната му зарасна и той се завърна в района. До четата стигнаха слухове, че върховистите готвят въстание. Особено в средата на септември вече нямаше съмнение. Датата беше определена. Четите на Саев и Лефтеров се обединиха и шетаха из района като на показни маневри. Лъжеха селяните, че скоро ще ги освободят, и те, будалите, се радваха. Селяните си гледаха кърската работа и само малка част от тях получи оръжие. Върховистите се надяваха на българската армия. Та те кога ли са се надявали на народа!

Тогава Чернопеев реши да попречи на въстанието с каквото може. Той увеличи хората си на петдесет души заедно със селяните милиционери. Отдръпнаха се извън населените места към Падежкото градище. Хем да бъдат защитени, хем да наблюдават отблизо какво ще стане. За върховистите беше лесно. Имаха само два часа до българската граница. Но за четата на Чернопеев не беше така. Те оставаха в Турско и щяха да сърбат чуждата попаря...

На 23 септември припукаха първите пушки. Върховистите се биеха с аскера на Железничката чука. Виждаше се дим от две запалени плевни. Четата на Чернопеев не можеше да мръдне от Падежкото градище. Наоколо взе да се изпълва с турска войска. Чакаше да се стъмни, за да избегне сражението.

— Ще се изтеглим към Малешевско — каза той. — Дано там е по-спокойно!...

Но се лъжеше. В Малешевско също се готвеха да се повдигнат. Понеже не се бяха добре разбрали, закъсняха с няколко дена, точно толкова, колкото беше необходимо Чернопеев да осуети въстанието. Привечер, когато пукотевицата откъм Железничката чука поспря,

четата на Чернопеев се измъкна от турските засади. Сутринта стигнаха високо в балкана и седнаха да си починат. Дойдоха четирма селяни, въоръжени с пушки. Зарадваха се много на четата. Не всички разбираха, че Организацията се делеше на две. За повечето от тях и Чернопеев, и дядо Дончо Златков бяха все едно. Оттук идваше объркването, колкото и да се мъчеха да им обяснят.

— Хайде — рекоха селяните, — честита ни радост! Най-сетне Бог даде да доживеем свободата...

— Честито ни... — смънка Чернопеев, който не бързаше да ги разочарова. — Къде сте тръгнали?

— Прати ни Васил Пеливанино да наглеждаме дал не иде турска войска от Джумайско.

— Не се бойте. Само да се излъже, ние ще ги спрем! А къде са ви другарите?

— Всички са се сбрали в Широки дол.

— Много ли са?

— Много са, нали ще вдигаме въстание...

Като казаха това, Чернопеев трепна и не се сдържа:

— Не им стига Железница, ами ще подпалят и Малешевско!

— Ама вие да не би да сте против? — попита единият селянин.

— Сакън! — намеси се Танас. — Ние сме най-много за въстанието. Търсим Васил Пеливанино, та да ви помогнем. Къде е той сега?

— При народа е. Гони тия, дето не искат да се бият, ама ще ги сбере. Какво да му кажем?

Събраха се настрани да се съвещават. Танас каза на Чернопеев:

— Ако ти напишеш писмо до Пеливанино, нема да дойде. Бои се много от тебе.

— Напиши тогава ти!

Скалъпиха писмото. Танас пишеше, че е станал воевода, а Чернопеев си е отишъл, че се е ударил с турците в Джумайско и сега бягат при него, общо да се бият. След около два часа единият от селяните се върна с отговор. Васил Пеливанино предлагаше да се срещнат на Пехчевското шосе привечер и да говорят на петдесет крачки разстояние от двете страни на шосето.

Четата се вдигна към Пехчевското шосе. Танас с двама невъоръжени четници застана от едната му страна. Чернопеев беше в

един гъст храст, зад самия Танас, а Кръстьо Асенов с други трима залегнаха на пусия в малко по-далечните храсти. Пеливанино не дойде на определения час. Но Танас и всички останали търпеливо чакаха. Само Чернопеев се съклетисваше и мърмореше от храста:

— Нема да дойде това копеле! Ще видиш...

— Со кротце... — му отговаряше Танас.

По едно време видя Васил Пеливанино, който излезе от отсрещната гора на височината и почна да се спуска към тях.

— Идат — рече той на Чернопеев и се приближи малко към шосето с двамата четници.

Приближи се и Пеливанино със своите два мина и застанаха на другия край на шосето, петдесет крачки от Танас.

— Добър ден, Танасе.

— Добър ден, Василе. Как си? — викаше Танас, за да се чуват добре.

— С надежда сме утре да повдигнеме въстание — викаше и Пеливанино.

— Е, ние ке ти помагаме, ако ни приемаш...

— Требе непременно да стане. Такова е нареждането.

— Кой нареди това? — искрено запита Танас, като се правеше на наивник.

— Генерал Цончев!

— Ашколсун! Това въстание тебе да е много здраво, щом генерал го води.

— Такова е — рече Васил, — само не мога още хората да сбера.

— Ами турците?

— Мани ги турците! — рече Васил. — Па и да изколя некой, не е голема беля...

Танас чу зад себе си шепота на Чернопеев. Не му обърна внимание. Той трябваше да даде знак на пусиите с думите: „Е айде, бог на помощ!“ Но не бързаше още.

— Ами, Василе, ти какво ще станеш, като се освободи Македония?

— Не знам — рече Васил. — Може да стана пристав на Малешевско.

— Аферим!... — рече Танас. — Е айде, бог на помощ!

Чу се едно трас-трас и Васил Пеливанино с двамината паднаха по очи. Цялата чета излезе от храстите, но никой не отиде към трупите. Все пак им беше неприятно, че са пролели братска кръв. Само Танас предложи:

— Нека им вземем оръжието.

— Не — каза Кръстьо, — понеже утре ще кажат, че сме ги избили невъоръжени и пак ще почнат кавгите в София.

Това беше голяма грешка от наша страна, си помисли по-късно Танас. Ако беха отишли, щеха да намерят Васил Пеливанино жив. Той бил само тежко ранен. Чернопеев поведе четата към Широки дол. Там беше се събрал на купчина сума народ. Танас веднага разбра, че хората са изплашени и въодушевлението не е много голямо. Каза на Чернопеев:

— Не ги стрескай!

Пеливанино имаше лична чета от петнайсет души. Те не бяха в Широки дол. Танас разпита селяните. Казаха му, че скоро ще се върнат, но той веднага се досети каква е работата. Четата е чакала воеводата в горичката и е видяла всичко. След това са избягали. Кръстьо Асенов преброи селяните. Бяха около триста души. Носеха много лошо оръжие. Една малка част имаха кримки, а останалите — брадви. На Танас му се приплака, когато видя двама селяни о коси за сено на рамо.

Широки дол бе отвсякъде обграден с дъбова гора. Гората беше стара и дърветата високи като тополи. На дължина се ходеше три часа, а на ширина един час път. Нямаше никакви камъни. Всичко беше ливади и поляни. Лека-полека събраха и останалите групи селяни. Те стояха накрая около големия огън. Изведнаж Чернопеев извика:

— Седайте и никой да не мърда! Хвърлете пушките.

Селяните се стреснаха. Всеки хвърли пушката и се сбиха гъсто като стадо овце, което пладнува.

— Кой ви прати тука? — попита Чернопеев.

— Васил Пеливанино... — нестройно отговориха селяните. — Каза ни да се повдигнем...

— Абе вие да не сте полудели? — се ядоса Чернопеев. — Ами това турско племе така ще стои и ще ви гледа!... До един ще ви изколи и потурчи. Хайде сега всеки да си ходи дома!

— Васил Пеливанино ке ни изтепа...

— Не бойте се! Ние сме насреща.

Хората се много зарадваха и се пръснаха по родните места. Накрая останаха само четниците. Заедно с тях Танас взе да прибира пушките. Имаше само десетина здрави. Натовариха ги на мулета. Тръгнаха към дядо Танас Нивичанлията. На сутринта му предадоха оръжието. Не ги пита нищо. Такъв беше той. Мълчалив, пък всичко знаеше... Та можеше ли да бъде друг „ключът на Македония“? Танас беше уверен, че някъде и сега по балкана стоят оръжията в складовете на Нивичанлията като приказни съкровища. Но той умря, и тайната заедно с него.

След като предадоха оръжието, Чернопеев рече:

— Требва да кръстим четата на Пеливанино. Инак ще си го изкара на селяните, загдето не вдигнаха въстание. На тия им дай зулуми да правят!...

И тръгнаха да търсят четата из Малешевско. Вечерта, когато залязваше слънцето, се разделиха на две. Претърсваха всяка колиба на Широки дол. Едната част вървеше по десния му край, другата — по левия, та ако открият върховисти, да попаднат на две засади. Излайваше ли куче от някоя колиба, тичаха и веднага я обграждаха. Цяла нощ обикаляха от един баир на друг. Денем не смееха, за да не ги усетят турците. Това продължи около една неделя. Четата на Васил Пеливанино бе потънала в земята. А събитията се развили така.

Още същия ден, когато застреляха Васил, Чернопеев прати селяни да приберат трупа му. Те се върнаха и му съобщиха, че двамата убити са погребани, но Васил не бил на шосето. А той имаше брат, който се казваше Иван. Този брат отишъл преди селяните и като видял, че е жив, вдигнал го, отвел го в къщи, гледал го няколко дена и сетне го прехвърлил през границата в България. Завели го в Кюстендил и го настанили в болницата. А четата на Васил отишла в село Владимирово. Там имаше голямо турско поделение и на никого през ум не минаваше, че могат да се крият в селото. Селяните ги прибрали и ги пазили. Ненапразно Чернопеев казваше: „Малешевци са беля хора. Барем един път на ден ще те излъжат!...“

Чернопеев почти се отказа от издирването на четата. Само любопитството къде са могли да пропаднат толкова души го караше да продължава преследването. Една вечер ходиха дълго. Почна да вали сняг. На разсъмване престана, но на земята се задържа около два-три

пръста. Чернопеев даде заповед на четата да спре и си почине. Разпасаха си пантронташите и всеки тръгна някъде по нужда. Танас отиде далеч в едни храсти. Той се заслуша. Чу му се човешки говор. Гласовете ставаха все по-ясни. Танас бързо се върна при оръжието. Там беше Чернопеев.

— Идват некакви хора — рече му Танас.

— Тихо — каза Христо, — и аз ги чувам...

Дойдоха и другите четници. Не бяха приготвени. Оправиха кой каквото може от облеклото и се скриха в храстите. Танас видя как на пътеката откъм Владимирово се показва селянин. Носеше брадва на ръка. Щом отмина десетина крачки, изскочи след него един четник от върховистите. И така, на разстояние по десет крачки, се изниза цялата чета. Танас ги преброи — тринайсет души. Като отминаха, Чернопеев даде заповед на всички бързо да се оправят. Пристегнаха се и тръгнаха след тях. Дирята в снега беше ясна. Върховистите явно не се страхуваха вече от Чернопеев. Те мислеха, че той отдавна се е прибрал в Джумайско. Вървяха мълчаливо след тях, като се стараеха да не ги наближат много. Така изминаха към два часа. Предният патрул съобщи, че върховистите са се спрели. Не след дълго се показва дим. Бяха напалили огън в падината. Съчките пращяха. Това даде възможност на Чернопеевата чета да се приближи съвсем. Обградиха ги отвсякъде. Танас лазеше между храстите. Изведнаж видя и огъня, и непредпазливите върховисти. Дори не бяха оставили часовой. Повечето се грееха, а двама-трима носеха изсъхнали клони, които хвърляха на кладата. Бяха весели. Танас чу как някой каза високо:

— Е това е живот! Тука е автономно управление!...

Другите се засмяха. Пушките и чантите си бяха накачили по клоните на околните дървета. Танас се промъкна още напред. Премери се в един от върховистите. Чу изсвирването на Чернопеев. Натисна спусъка. При първия залп паднаха изведнаж шест души. Останалите се пръснаха кой накъде види. Застреляха още петима. Само двама успяха да се отскубнат и избягаха към българската граница. Никой повече не ги преследва. Отидоха при огъня. Събраха оръжието, храната и чантите. Взеха няколко топли кепета. Извикаха верни селяни. Казаха им да погребат труповете. Предадоха им оръжието да го отнесат на дядо Атанас Нивичанлията. Погряха се на техния огън и изядоха цялата им храна, Върховистите си бяха отишли от Владимирово с

много сланина, хляб и какво ли не още!... Танас намери голяма буца шекер в торбата на един от убитите. Изяде я цялата.

Останалото време на деня спаха в една колиба. Вечерта се вдигнаха и отидоха в разбъркания Джумайски район. Железничкото въстание бързо свърши. Но борбата с върховистите продължи дълго, а за някои до края на живота им.

[1] нишан (пер.) — 1. знак, белег, марка, признак; 2. прицел, мишена; 3. орден. ↑

[2] пезевенк (пер.) — сводник. ↑

[3] бурия (тур.) от бору — 1. тръба (инструмент); 2. тръба; бору имарети — военен сигнал с тръба. ↑

[4] кабахат; правилно кабаат (араб.) — 1. вина, провинение; 2. престъпление; преносно — напразно се надяваш. ↑

[5] ортома (новогр.) — дебело въже. ↑

[6] чалъм (тур.) — 1. придаване важност, надуване; 2. острие на сабя. ↑

ПЕТА ГЛАВА

Танас се върна в къщи късно през нощта. Запали лампата. Извади от раницата найлоновата мушама за маса. Стори му се много измачкана. Сложи електрическата ютия да се нагрее. Когато почна да глади мушамата, изведнаж цялата се обви в дим и той с удивление видя една огромна дупка в нея. Махна ютията. Събра димящата мушама и я хвърли във на боклука. Беше ядосан. За пръв път имаше вещ от найлон. Измислят все едни дяволии, си каза той и си спомни за хубавите, везани покривки, които се запазваха по петдесет години колкото и да ги переш и гладиш.

Целият ден му тръгна накриво. Можеха да се приберат много по-рано, но камионът на Унчето спуска гума пред Симитлий. Трябваше дълго да чакат, докато Унчето, вече възрастен човек, при това доста пиян, размонтира и наpomпа гумата. Помагаше му само Пèро, който на времето за кратко беше помощник-шофьор. Потеглиха отново. Спуска се друга гума. Камионът бе стар като Унчето. Тоя път Пèро наpomпа гумата. Докато чакаха, седяха пред тополите край пътя и гледаха автомобилите и мотоциклетите, които префучаваха по асфалтовото шосе. Всички бързаха да се приберат в града.

На срещата дойде много народ и от двете страни на границата. Върху склоновете на Беласица, където имаше поляни, бяха построени многобройни лавки за храна и пиене, но повечето хора си носеха от къщи вино, ракия, печени агнета и баници. Имаше много сергии, където се продаваха най-различни стоки. Хората предварително се бяха уговорили за срещата и бързо се намериха. Останалите се викаха по инсталирания високоговорител. Когато не викаше имена, пускаха музика. Четирите цигански оркестъра увеличаваха и без това големия шум, а към обед, след като всички се напиха, се понесоха най-разнообразни песни. Танас си помисли, че е в някаква лудница. Горещината стана нетърпима, а мястото, дето беше срещата, нямаше никакво дърво, сигурно за да могат граничарите да наблюдават кой

какво прави. Чак долу, в края на поляните, започваше кестеновата гора. Дойде ред и на хората.

Приятелите на Танас скоро намериха някакви роднини и го оставиха сам с Пèро. Той почна да пие вино направо от бурето. Танас никого не очакваше да види. Кукуш беше в гръцка територия. Пък и кой ли е останал от този град, напълно съсипан от гръцката артилерия. Сега кукушани бяха навсякъде по света с изключение на родния им град...

Той обиколи лавките. Една найлонова мушама с червени цветя много му хареса. Щом отиваше някъде далеч, винаги носеше в къщи армаган. Сега нямаше на кого да занесе, но мушамата му харесваше. Мислеше, че е от тънък плат, и се чудеше как ли са я изтъкали. Само едно го смущаваше, че е много евтина, но тя му хареса и я купи. Тъкмо се връщаше към Пèро и някой го извика:

— Дедо Танасе, дедо Танасе...

Обърна се. От една голяма група хора, насядали по тревата, се отдели едър, червендалест мъж. Толкова беше едър, че всички се обърнаха да го гледат.

— Димко, ти ли си? — се зарадва Танас. Димко му беше внук.

— Ела, дедо — му каза той. — Наши роднини са дошли. Живеят в Прилеп, но са от Кукуш.

Танас завари много хора. Повечето бяха съвсем млади момчета и момичета. Имаше двама старци и няколко мъже и жени на възраст колкото Димко. Позна и Аспарух, приятел на Димко. И двамата работеха в тютюневия склад. Танас седна до старците, макар да се безпокоеше за Пèро.

Страх го беше да не се сбие с някого. Единият недочуваше, но с другия се разговориха.

— Не си ти Танас, помощникот на Чернопеев? — попита старецът.

Танас кимна с глава.

— Имаше една песня: „Я го Чернопеев, а до него убав Танас“ — сум забравил веке думите...

Танас знаеше тая песен, която народът в Кукушко и Гевелийско пееше на времето, но лично той предпочиташе друга. Нея народът измисли, когато Танас уби големия турски бабаитин Вели Пеливан.

Танас прекъсна спомените си, понеже Димко почна да се кара с братовчедите и викаше колкото му глас държи:

— Защо не говорите български? Кажете, това македонско ли е „Ке радиме плански!“

— Мани ги! — рече Аспарух.

В това време при Танас дойде Пèро и седна. Разбрал неразбрал какво става, тихо прошепна:

— Дедо Танасе, ке се тепаме ли?

Танас му хвана ръката и се обърна към внука си.

— Димко, стига! Не сме дошли да се караме.

— Кажете бе, дедо — не се успокояваше Димко, — защо им е буквата „дж“.

— Ами како ке пишеме джамия? — рече братовчедът.

— Вижте бе, дедо! Слушайте само! Та джамия македонска дума ли е?

— Простете хора! — възмути се Аспарух, който се беше вече доста напил. — Като бех в Охрид, питам един роднина: „Обичате ли България?“ — „Обичаме я“ — „Е защо не искате да сме заедно?“ — „Ами бугарите много работат. Ке ни содерат от работа.“

Спорът се разгаряше заедно с пиенето. Танас се мъчеше да поговори със старците, но гласът на Димко бумтеше:

— Кой ви пресуши блатата да имате орна земя? Ако не беше българската армия през Европейската война да ви направи мелиорации, камъни ще ядехте сега...

Но кои блата бе пресушила българската армия, Танас и не разбра. А Пèро гълташе по едри хапки от храната, сложена върху белите кърпи и пиеше мълчаливо. Бързаше да се наяде здраво, защото не знаеше какво ще стане при спора. Рядко му падаше толкова много и хубаво ядене. Застана му залькът в гърлото и почна да хълца. Танас го потупа по гърба.

— Де бре, Пèро! Ке се задавиш.

Тепсията с татлия, която братовчедите от Македония бяха донесли, стоеше далеч от Пèро. Той втренчено я гледаше. Танас разбра. Нямахше по-хубав сладкиш от татлията в цялата Турска империя, си спомни той и помоли едно от момчетата да подаде парче. Сложиха в чинията няколко къса татлия и Танас я постави пред Пèро. Той с благодарност го погледна. Докато се занимаваше с него, спорът

изби в съвсем друга посока. Братовчедите от Македония бяха обидили тоя път Аспарух.

— Вие нищо не помните! Ни род, ни родина!... — викаше сега той. — Нека сме фашисти!... Ама ние сме си виновни. Нашите все речи държат... Интернационализъм и тинтири-минтири!... А другите си свършиха работата!... Само ние, такива калпазани като Димко и мене, не мълчахме! Един ден паметници ще ни издигнат, задето сме патриоти!...

— Кръстове ке ви направат! — каза братовчедът.

— Мълчи! — почна Димко да успокоява Аспарух. — Ти съвсем си се отродил. Да станеше баща ти от гроба и да види какво прави синът му... — обърна се той към един от братовчедите. — Язык, че падна за свободата на Македония!...

— Прости хора! — рече Аспарух. — Остави ги!

Аспарух, който умееше да говори с чувство, така ръкомахаше, сякаш братовчедите му наистина го молеха за нещо, но той, обиден до дъното на душата си, им отказваше.

— Прости хора! — повтори Димко.

— Стига! — рече Танас и всички млъкнаха. — Едно запомнете! Насила можеш да вземеш, насила не можеш да дадеш!...

Като рече това, Танас стана. Пèро също искаше да стане, но Танас не му позволи.

Тръгна към кестеновата гора. Колкото повече се отдалечаваше, толкова хората намаляваха и глъчката от високоговорителя, музиките, песните и човешкият говор заглъхваха. Навлезе в гората. Тук беше тихо и прохладно. Заслиза по една пътека право към Струмица. Никой не го спря. Така той слизаше към Струмица може би по същата пътека, в същата гора, есента на Архангеловден 1902 година, но тогава всичко беше в сняг и по дърветата нямаше никакви листак.

Пристигнаха през нощта. Беше наредено Чернопеев с част от четата да се прехвърли в Струмишко, защото един голям район от Македония, който беше най-важният канал, оставаше без достатъчно надзор от Организацията. Но вместо да празнуват, трябваше пак да уреждат неприятни работи.

Аскер плъзнал по струмишките села. Турците бяха нещо надушили. Влезли и в Дабиля. Почнали да разпитват хората. Организацията беше раздала безплатно на селяните доста оръжие. Намерил се издайник. Селяните си признали и предали оръжието на турците. Една пушка струваше около сто лева, си помисли Танас. Ходехме гладни и боси, за да останат пари за оръжие. А те взели и го предали, без една тояга да им ударат! Триста и кусур манлихери!... Четниците бяха възмутени от дъното на душата си, а Чернопеев не можеше да си намери място от яд. Танас се мъчеше да го успокои. Помнеше думите на Гоце, когато ги изпрати от София. Смяташе, че винаги трябва да е до Христо.

— Ще ги съберем всички и ще ги избием!... — викаше Христо.

— Не така! — рече Танас. — Ако оставиш на мене работата, обещавам ти да сбера пушките кротко и тихо.

— Как?

— Остави на мене и ним се меси!

— Добре — съгласи се Чернопеев, който знаеше своя недостатък да се гневи неудържимо.

Събраха селяните в най-голямата къща на селото. Одаята не можеше да ги побере. Останалите стояха на двора. Отвориха вратите, за да слушат всички. Разпита водеше Танас.

— Кажейте — започна той, — как стана тая работа! Как можахте да си дадете оръжието! Все едно, че сте дали сърцето си на турците.

Отначало всички мълчаха. Сетне изведнаж заговориха. Не се чувствуваха виновни, защото ги издали. Казаха, че ужким яли много бой от турците, но Танас знаеше, че не е вярно. Трима четници доведоха издайника. Викаха го Димитър. Беше младо момче, загубило ума и дума. Танас нареди да го поставят в средата и го накара да падне на колене. Момчето гледаше в пода, без да си обръща главата. По стар навик Танас отново разпита свидетелите, за да не остави нищо неясно. Всички потвърдиха това, което казаха първоначално, а и предателят не си отвори устата да отрече.

— Кажи — му рече Танас, — ти ли направи това?

За по-голям каяфет Чернопеев нареди на двама четници да застанат край момчето на колене със затъкнати ножове на мушките. То мълчеше. Няколко пъти Танас го попита да каже сам за предателството си. Виждаше, че е будала и така ще си отиде на вятъра. Танас не

искаше на такъв свят празник да пролива кръв, макар че от всичко най-много мразеше предателите. Даже турците не мразеше толкоз. Но сега жал го обзе към това уплашено момче. А то все мълчеше. Голема грешка! Нищо не вбесяваше така Чернопеев, както мълчанието. Накрая стана това, което очакваше Танас. Христо се надигна от своето място и избута настрани двамата четници със затъкнати ножове.

— Ще кажеш ли? — го попита той. Момчето още повече наведе глава.

— Ще се инатиш, така ли?... — викна Чернопеев въвн от себе си и го ритна.

Момчето се сви и пак мълчеше. Тогава Чернопеев го зарита и все повече се вбесяваше, като говореше каквото му падне на устата:

— Ти ли бе, твоята мамица, ти... На ветъра, а? Левче по левче... Ти, нашите парици, а?... Така ли?... А?

Танас беше безпомощен. Момчето се изтегна по очи на чергата. Изведнаж Чернопеев спря.

То не проговори. Чернопеев се огледа из стаята. Грабна от ъгъла една лопата и докато Танас успее да му попречи, замахна... От удара главата на момчето се разцепи на две, защото Христо бе хванал лопата като брадва. Момчето съвсем се изтегна. Ритна един-два пъти и замря.

Селяните се притиснаха към стената на стаята, а тия в двора се опитаха да побягнат, но четниците ги бяха обградили и никой не можеше да мръдне. Чернопеев погледна изпънатото тяло и чак сега разбра какво е направил. Захвърли лопатата на пода. Танас трябваше да се намеси. Застана до трупа и се прекръсти. Останалите селяни също почнаха скритом и бързо да се кръстят.

— Бог да го прости!... — рече Танас. — Толко му била душата...

Тия думи някак успокоиха всички. Той взе Чернопеев и се качиха на горния кат на къщата.

— Виде ли какво направи! — му рече Танас.

— Защо бе! — каза Чернопеев. — Да го нема такъв, неговата мама!

— Сега селяните ще бегат от нас като от огин!

— По-хубаво пред всички, да видат! Поглави — та на место! — продължаваше да се инати Чернопеев, но Танас разбра, че не е уверен в правотата си.

— Иди ти! — рече Чернопеев. — Нали щеше да ми събереш пушките. Искам да вида как ще ги вземеш от турците.

— Ще ги взема — рече Танас, — ако ти не слезеш долу.

— Добре — съгласи се след малко Чернопеев и седна на одъра, като си подпря главата с две ръце.

Танас се спусна в одаята. Всички се бяха омръзнали по местата. Ни селяните, ни четниците гледаха към трупа, който лежеше по средата на стаята. Танас заповяда на двама души да го заровят в края на двора. Те завиха Димитър в чергата и го изнесоха навън. Танас реши да използва уплахата на селяните. Предварително бе обмислил как да върне оръжието. Извади пищова. Започна да се разхожда по средата на стаята, като си играеше с него в ръка и го насочваше ту към една група селяни, ту към друга, сякаш без да иска.

— Е добре... — говореше той като на себе си. — Предали сте си пушките на турците. Единият от вас си получи заслуженото. Чудим се какво да правим с вас...

— Аман — рече един селянин, — да не ни избиеете?

— Нашата работа е такава — продължи спокойно Танас. — Пушките или живота! Видехте какво стана с Димитър.

— Кажи що да правиме — обади се един селянин и почна да плаче.

— Абе всеко зло за добро! — рече Танас. — Измислих една работа и дано Чернопеев се съгласи...

Някаква надежда се появи по лицата на уплашените селяни.

— Кажи, бай Танасе — викнаха те, — свец ке ти палиме за здраве!

— Добре! — отсече Танас. — На моя отговорност. Чернопеев нема да знае. Ако не можете да вземете обратно пушките от турците, ще купим нови.

— Ашколсун! — се чува възгласи на селяните. — Умен човек.

— Откъде ще ги купиме? — попита друг селянин.

— Лесна работа! Вие ще съберете парите, а останалото е моя грижа.

Селяните разстанаха радостни.

— Къде сте тръгнали? — извика Танас. — Всеки да си седне на местото. Оттука никой нема да мръдне!

След това надълго и нашироко им обясни как ще стане цялата работа. Селяните обичаха тия дълги и широки обяснения. По тоя начин имаха чувство, като че ли те самите са измислили изхода.

— Да речем — говореше Танас — Трайко е предал пушката си. Тогава Иван ще е гарантин за него. Ще пуснем Трайко да донесе парите, а Иван ще задържим. Като се върне Трайко и донесе парите, ще пуснем Иван и Трайко ще задържим. Така справедливо ли е?

— Справедливо е! — извикаха селяните.

— Е, хубаво! Нека дойдат двама души...

Цяла вечер се точиха взаимните гаранции, като носеха златни лири. Танас нарочно покачи цената на оръжието. Така че вместо пари за една пушка, селяните носеха за пушка и половина. Умори се да се разправя с тях и повика Кръстьо Асенов, който беше патрул из селото, та той да довърши работата. Качи се при Чернопеев.

— Събрах вече оръжието.

— Майтапиш ли се?

— Не — рече Танас и развърза една кърпа, от която се изсипаха лири по одъра.

Чернопеев не можеше да сдържи радостта си и почна да подсмърча с нос, но не искаше така изведнаж да признае, че е доволен.

— Тия са полски села и богати, затова лесно ще вземеш пари — казваше той на Танас. — Ако беше некое планинско село, трушли щеше да сбереш!...

Натрупа се цяла купчина лири. На другия ден Чернопеев внимателно ги преброи и взе всички със себе си.

— Остави за четата 3–4 лири да купуваме едно друго... — каза Танас. — И без това взехме повече пари, отколкото струваха пушките.

— Не може! — отсече Чернопеев. — На други е късмета! Требва да купя оръжие за Кукушко.

Той шеташе по тая работа и се готвеше да остави за свой заместник Кръстьо Асенов. Кръстьо беше млад и не знаеше от какво имат нужда четниците, колко дрехите им са се изпокъсали и колко са обосели. Танас разбираше, че зайнати ли се Христо, нищо няма да постигне, но не се стърпя и пак му рече:

— Зима е, бай Христо. Не се знае кога ќе се върнеш... Дай сега некая лира.

Чернопеев помисли малко.

— Тия пари нема да дам. Не са отчетени пред Организацијата. Ще ти напиша една бележка до владиката Герасим в Струмица. Той има пари и ще ти даде неколку лири.

Чернопеев замина. Танас изпрати бележката по един от куриерите на Организацијата в Струмица. Вечерта той се вјрна, но без пари.

— Защо не даде? — го попита смаян Танас. — Прочете бележката на Чернопеев?

— Прочете ја.

— И какво каза?

Куриерът дјлго се колеба и нај-после отговори.

— Каза, че нема излишни пари за хјшове като вас да пилеете по софийските шантани... Помолих го да ви отговори писмено, за да му повервате, но все казваше — предај им какво ти викам. Не мога, рекох, ще јам кјутек^[1]. Нема да напиша бележка, рече дедо Герасим. Ще им кажеш що чу от мойта уста!...

Танас кипна, но се сдјржа, зашто човекът не беше виновен. Поговори с Крјстјо Асенов. Той не објрна много внимание на това, понеже беше зает с организационни работи по селата. Танас искаше веднага да слезе в Струмица и да се разправи с този тапигјоз владика, но реши да изчака заврјцането на Чернопеев. След една недела той се јави. Беше весел и доволен.

— Как си, побратиме? — попита той Танас.

— Много сјм добре! — рече той. — Какво ни гледаш, все сме си боси и голи...

— Не взе ли пари от дедо Герасим?

— Иди ти вземи!

— Защо, бе?

— Той не дава на такива хјшове като нас да харчат парите по софийските шантани!...

— Кой рече така?

— Дедо Герасим.

Танас се уплаши. Устата на Чернопеев взе да трепери.

— Значи сјм ходел по софийските шантани! Аз сјм ходел!? Така ли? Зарезал сјм си семейството. Децата ми гладуват в Дерманци. Барем един чувал брашно да сјм им пратил за толкова години!...

Мина доста време, докато се успокои.

— Утре отиваме в Струмица! — каза Чернопеев. Ще ядем двамата и ще го претрепаме на място!

— Добре — рече Танас. — Ще се приготва. Но джумбуш на струмчани нема да правим, иначе не идвам!...

— Нема, бе! Само ще го питам за софийските шантани, неговата мамица!

На другата сутрин беше пазарен ден в Струмица. Там ставаше голям пазар. От народ не можеше да се разминеш. Преоблякоха се. Танас се направи на циганин. Зави около главата си една мръсна чалма. Чернопеев се облече още по-смешно. В Струмишки район селяните носеха много широки потури. Чернопеев надяна едни от тях. Имаха син цвят. Понеже беше нисък човек, потурите изглеждаха още поголеми. Дадоха му и един оръфан фес. Чернопеев имаше гъста, остра, късо подстригана коса. Кичурите му излязоха през дупките на феса.

Тръгнаха по шосето за Струмица. Танас — дълъг като върлина, а Чернопеев — нисък като дънер. Куриерът, който ги водеше, вървеше далеч пред тях. Танас се спря и погледна Чернопеев. Започна да се смее и чак сълзи се явиха на очите му. И Чернопеев се спря. Отначало се обиди, но сетне и той взе да се превива от смях. По целия път се спираха, чак корем ги заболя.

Влязоха в града. Прекосиха пазаря. Отидоха в конака на владиката. Имаше широк двор. Спряха се пред него. Танас обърна внимание на Чернопеев, че много хора влизат и излизат от портата. Разпитаха и разбраха, че същия ден владиката плащал на учителите заплатите. Постояха доста време в двора, докато попреминат хората. Дойде ред и на последния учител. Най-сетне и той излезе. Двамата веднага се завтекоха вътре и без да чукат, отвориха вратата, като застанаха на прага. Зад голямата маса седеше владиката и пишеше нещо на един тефтер. Той ги погледна за миг и пак се наведе да пише.

— Добър ден, дедо владика — рече Танас.

— Добър ден. Що търсите тука?

— Дойдохме за мойта момичка — каза Чернопеев с жален глас...

— Откраднаха ми я, а е малейка. Да ни дадеш една вула^[2], та да я венчаем?

Танас разглеждаше владиката. Беше едър и тежък човек. Той вдигна разгневено глава:

— Вьнка! Вьнка! Днес е пазар и не мога да се разправам с такива работи. Ще дойдеш в среда, когато съм свободен!

— Оти бе, дедо владика? — каза Чернопеев и тръгна към него, ужким да му целуне ръка.

Танас извади нагана и затвори вратата. Чернопеев се приближи. Владиката за малко не замахна да го удари, но воеводата бързо извади револвера и залепи дулото в челото му. Така и щеше да умре на място от страх.

— Парите!... — викаше побеснял Чернопеев. — Парите! Дойде ли некой да ти иска пари?

— Не помна — пелтечеше владиката. — Ама може да е дошел...

— И какво му каза ти?

— Не съм му казал нищо — изплака владиката.

— Нищо ли не си му казал? — викна Чернопеев и с дулото почна да му извива врата към стената.

— Чакай! — го хвана за ръката Танас. — Нека си каже сам!

— Ще си каже истината като владика! — рече Чернопеев.

— Е, мисля, че казах нещо... — се обади ни жив, ни умрял владиката.

— Да чуем с ушите!

— Простете ми, братя. Не помна точно какво. Немах пари тогава.

— Ти не си казал това, а ето що: Немам излишни пари за хъшове, да ги пилеят по софийските шантани. Така ли е?

— Така е — рече владиката.

— И понеже аз не съм виждал тия шантани — каза Чернопеев, — искаш ли ти да ни поиграеш като шантонерка?

Владиката нямаше вече кръв по лицето. Само си хващаше брадата и пак я пускаше.

— Аман, сбърках много!...

— Добре — рече Танас. — Дай сега парите!

— Парите или душата! — повтори Чернопеев.

— Но вместо пет лири, сега те глобяваме двайсет и пет! — рече Танас, който се грижеше да измъкне колкото се може повече.

Владиката отвори с треперящи ръце чекмеджето на масата и извади всичките пари. Не можа да ги докара до двайсет и пет. Бяха деветнайсет лири.

— Ще намериш още! — отсече Чернопеев.

Владиката отново отвори чекмеджето, погледна го и пак го затвори. В него не беше останал нито грош.

— Не може ли — попита той — да ида до в къщи и да донеса още пари?

— Да ни предадеш на турците ли! — каза Чернопеев.

— Кажете ми какво да права? — обърна се той към Танас, който имаше вид на ангел. Много хора по-късно се бяха излъгали по неговото красиво и непорочно лице, което криеше безпощадния нрав на Танас. Той не отговори.

— Парите или душата! — повтори Чернопеев. Владиката помълча известно време и след това го удари на молба.

— Айде сега да ми простите. Сгрешил съм. Нека утре дойде вашият човек и ще му дам останалите пари. Сега откъде да ги взема?

Танас се обърна към Чернопеев и му смигна. Той погледна бялата чалма на Танас и се сети сигурно за смеха по шосето, та взе да се смее пак като луд. Има късмет владиката, си рече Танас. Той събра парите в една кърпа и ги сложи в пояса.

— Хайде довиждане, дедо владика — рече Танас. — Веке ни запомни. Сега си плащаш думите, дето си казал...

Прибраха се в селото. Повикаха куриера. Чернопеев му каза:

— Намери една счупена кримка, да е сечена и да е малка. Утре ще идеш при владиката. Той ще ти даде шест лири, ти му дай пушката. Кажи му: Чернопеев ти я праща армаган.

Владиката му дал шест лири, но армагана не искал да вземе. Страхувал се, че пак е някоя дяволия. От уплаха не посмял да докосне пушката. Дал и на куриера една лира, а за Танас и Чернопеев приготвил сандъче с шест бутилки „Метакса“. Танас се зарадва на коняка. Рече на Чернопеев.

— Хубаво ще е по-често владиката да прави такива грешки...

Чернопеев пак мръдна някъде. Преди да тръгне, поръча на Танас:

— За мой заместник оставям Кръстьо. Вие не сте твърде грамотни, а той е умен човек. Тук, в Струмишко, не е като в Джумайско. Има много учители и образовани хора. Слушайте го и му помагайте!

Чернопеев може би още тогава беше забелязал известни недоразумения между Кръстьо и останалите четници. Той обичаше да

разговаря с интеллигентните хора, с тях му беше по-драго. А с четниците, хора прости и неграмотни, разменяше по една-две думи на ден. Пък и те бяха мълчаливи. Животът им беше тежък и може би затова най-малката обида засядаше дълбоко в душите им, а от обидата се раждат лоши мисли. Веднаж пристигна куриер от България. Носеше писма. Кръстьо не беше при четата. Танас распечата писмата и започна да срича съдържанието им пред цялата чета. Но Кръстьо дойде. Той грабна писмата от ръцете на Танас.

— Защо си ги распечатал? Тия писма са за мене!

— Всичко, дето се получава тук, е за всички! — каза един четник. — Или има нещо да криеш от нас?

Това беше първият открит спор, за който Танас, без да иска, стана причина. Той целия ден не яде от мъка. Мислеше, че Кръстьо е прав. Той наистина е прост и неграмотен човек. Отдавна го канеха в своите чети Иванчо Карасулията и Апостол Ениджевардарски. Те бяха като него. Ако нещо го задържаше в Струмишко, това беше дадената на Гоце дума да не се дели от Чернопеев, Танас стана по-мълчалив и затворен. Странеше от всички. А недоволството от Кръстьо Асенов растеше в четата от ден на ден. Гоне Бегинин умело го подклаждаше. Само Кръстьо Асенов нищо не забелязваше. Правеше грешка след грешка. Не се съветваше с никого. Когато отиваха в някое село, оставяше четата извън селото, а сам влизаше да говори с даскалите.

Веднаж се движеха по пътя от Муртино за Моноспитово. Свечеряваше се. С тях имаше един учител. Кръстьо крачеше напред и двамата оживено разговаряха. Отдалечиха се доста от четата, без да забележат. Внезапно някой хвана Танас за патронташа. Танас се обърна. Цялата чета стоеше на едно място. Бяха точно на моста. Взеха да викат един през друг.

— Що му даваме да върви пред нас! — викаше Гоне Бегинин. — Ние да не сме му ибрикчи!...

— Той е по-учен — рече Танас. — Умее да разговаря с хората.

— Ние не го признаваме за воевода — каза един мълчалив, брадат четник. — Нас никой не ни е питал дали го искаме.

Танас се уплаши от думите му. Разбра, че работата е отишла много далече.

— Правете каквото искате! — рече Танас. — Аз си тръгвам.

Опита се да се надигне, но няколко ръце здраво го сграбчиха и го принудиха отново да седне. Кръстьо се върна и застана пред четата. Всички мълчаха и никой не го поглеждаше.

— Абе защо седнахте? — ги попита той.

— Ами какво да правим? — отговори един от четниците. — Иди си с твоите другари. Нали те са ти по-мили?

— Не ни почиташ за нищо! — обади се друг. — Не питаш кой дали не си е счупил ногата, дали имаме цървули. Все салтанати продаваш на селяните. Откакто си отиде Чернопеев, ядем само качамак...

Всичко това беше справедливо. Кръстьо не умееше да се грижи за четниците, но и за себе си не се грижеше. А и те да не бяха сукалчета! Всеки беше прекарал дълги години по планините и се справяха с далеч по-големи несгоди. Затова оплакванията им прозвучаха в ушите на Танас предвзето. Кръстьо дълго стоя така прав и мълчалив. Накрая въздъхна и каза:

— Е добре. Айде сега, ставайте да си ходим! Може и аз нещо да съм сгрешил.

— Щом си сгрешил, да си търсиш местото! Не те искаме! — каза Гоне.

Кръстьо избухна.

— Добре, ще си отида! — отсече той изтръгна обратно по шосето. Изгуби се в тъмнината.

— Кръстьо!... — извика му Танас, но никой не му отговори.

— Бай Танасе — каза едно момче, — ти си ни по сърце. Ти ке си ни воеводата.

— Да мълчиш! — му рече Танас. — Ще върва с вас, понеже сте още чета. Чернопеев ще ви оправи хубаво!...

— Мога и аз да стана... — обади се Гоне.

— Опитай се! — рече Танас. — И Кръстьо не беше прав, но сега вие не сте прави.

Вечерта четата преспа в близкото село. Танас не можеше място да си намери от мъка. Скита сам... Могат да го заловят и да го убият, мислеше той. Тогава цел живот ще му тежи на съвестта. Седмица обикаляха по селата и все питаше за Кръстьо. Но никой нищо не знаеше. И другите четници взеха да се тревожат и се чувстваха

гузни. Само Го̀не дигаше глас. Отседнаха в планинското село Попчево. По едно време часовият се върна и каза:

— Откъм Струмица иде човек.

Танас изскочи от стаята и се затича по шосето. Позна веднага Кръстьо. Дватама се прегърнаха. Кръстьо се разплака.

— Защо плачеш? — попита Танас.

— Жално ми е за другарите — каза Кръстьо.

— Нема защо да ти е жал. Другарите ти пак са ти другари!

Дватама влязоха в стаята и застанаха на вратата. Никой не смееше да мръдне и мълчаха.

— Добре заварил!... — усмихна се Кръстьо.

— Добре дошъл! — завикаха четниците.

Лека-полека разговорът помежду им тръгна. Разбраха се по всички въпроси. Изпиха всичкия коняк на дедо Герасим и пяха цяла нощ, а най-много Кръстьо. Танас си помисли, че няма нищо по-хубаво от другарството. Той знаеше, че сърцето на Кръстьо е великодушно и никому гарез не държеше. Сигурен беше, че и в сърцата на другите четници не е останала злоба. Но се лъжеше. Половин година след туй разбра колко се е лъгал. Гоне Бегинин беше затаил голяма омраза към Кръстьо. Често пъти по-късно Танас си казваше — да бех го застрелял и тогава нищо нямаше да се случи... Но това стана по-късно, през Илинденското въстание, а тая вечер бяха весели и радостни, както от години не помнеше да са били.

След помирението Кръстьо се стараяше повече да бъде с четата. Това му се удаваше лесно. Другарите му бяха все млади хора като него и си уйдисваха. Обикаляха целия Струмишки район, а понякога отиваха и към Радовишки район, и към Малешевско. Кръстьо гледаше на македонското революционно движение по-широко от тесния кръг на четническия живот. Смяташе, че Организацията трябва да съсредоточи силите си не толкова в четничеството, колкото сред народа. Вярваше, че тя може да възпитава народа. Чернопеев ту беше с тях, ту изчезваше, като вземаше понякога със себе си част от четата. Голяма грижа береше за въоръжаването на селяните.

Народът в Струмишкото поле беше добър и изпълнителен. Там нямаше какво много да правят.но в полите на Беласица едни села бяха гъркомански, а други български. Гъркоманите имаха преднина, защото бяха по-грамотни и по-заможни. В Зъбово и Кулешино четата даже не

можеше да влезе, веднага щяха да ги предадат на турците. Българите искаха четата, но гъркоманите бяха силните. Кръстьо се чудеше по какъв начин да се свърже с тях. Танас го успокояваше:

— Цървулите си ке скинеме, но ке влеземе в тия села!...

Танас се преоблече в селски дрехи и слезе в Струмица на пазар. Там намери овчаря Пандо, негов стар познат от Кулешино. Разбраха се. Танас се върна при Кръстьо. Разказа му подробно какво е постигнал. Повечеряха и Кръстьо вдигна четата за Кулешино. Тихо влязоха между къщите. Пандо ги чакаше на определеното място и трепереше от страх. Той им посочи дома на дядо Стамо и веднага си отиде. Обградиха къщата — голяма и хубава, на два ката. Танас леко почука с приклада на портата. Кучетата бухнаха да лаят. Кръстьо каза тихо на четниците да не мърдат и вдигат шум. Излезе едно младо момче, съвсем сънливо. Търкаше си очите с ръце. Беше чиракът на дядо Стамо, най-големия чорбаджия на селото и върл гъркоманин. Четниците се бяха затулили. Пред чирака стояха само Кръстьо и Танас.

— Тук ли е дедо Стамо? — рече Танас.

— Тука е, ама е легнал да спие.

— Нищо — рече Танас. — Он ми е стар приятел, буди го!

Танас разбра, че чиракът е съвсем аджамия. Той им отвори портата. Долният етаж се заемаше от яхъра и стаята на слугите. За другия етаж имаше дървена стълба, по-горе тя беше покрита с капак. Изкачиха се. Кръстьо се опита да повдигне капака с рамене. Въпреки огромната му сила, той не мръдна. Танас каза на чирака:

— Ти си ербап момче, толкова ли не можеш един капак да отвориш?

— Мога — засегна се момчето.

— Е айде да видим!

Чиракът бутна нещо с едно желязо и леко с ръка повдигна капака. Танас свирна на останалите четници. Те влязоха в яхъра един по един. Чиракът се опита да каже нещо, но като видя насочения револвер в корема, така си остана на място. Пръв се изкачи на горния кат Кръстьо. Останалите го следваха. Стълбата не скърцаше, но дюшемето имаше една проклета дъска, чуваше се по цялата къща. Танас почука на вратата, като си беше облегал гърба на дувара, за да не го застрелят. Обади се разтреперан мъжки глас.

— Кой е?

— Хора — рече Танас. — Приятели, идем ти на гости.

— Какви са, джанъм, тия гости по това време?!

— Закъснихме, та сега пристигнахме. Нема да ни оставиш навънка да спим, я!

— Ох бре, братко!... Знам, ама ме е страх.

Танас рече на Кръстьо:

— Уплашен е, нема да отвори.

Четниците подадоха на Кръстьо един дълъг колец. Той го пъхна под вратата и я повдигна. Вратата изскърца. Кръстьо я ритна и изведнаж я отвори широко. Пред тях се изправи дядо Стамо по бели гащи. В ръката си държеше стар пищов и целият трепереше. Танас му рече:

— Оти не стреляш бе, дедо Стамо?

— Ох бре, братко! Страх ме е...

— Абе, стреляй! Утепай некой от нас! — засмя се Танас. Стана му жал да дядо Стамо. Зъбите му тракаха и не можеше да си ги събере.

— Не бой се, дедо Стамо, извикай снаха си!

А той имаше снаха от село Куклич. Нейният брат се казваше Спирос. Ходи с четата около година и го убиха. Някога Танас беше гостувал в тяхната къща и снахата го познаваше още от мома. Щом го видя, каза:

— Тате, това е Дилбер Танас. Бате ходеше с него. Добър човек е.

Чорбаджията се малко поуспокои. Покани ги да влязат в одаята. Запалиха лампата. Накладоха огън в огнището. Той се облече и стоеше прав.

— Седни, дедо Стамо — рече му Танас.

— За какво дойдохте?

— Да си поговорим.

— Не искам пред всички.

Тогаво Кръстьо нареди на четниците да отидат в другата стая, където живееха младите. Те имаха едно детенце. Сложили го бяха в люлката. Четниците се натрупаха край детето. Един го поповдигна от люлката да го помилва. Но за общо учудване от пелените се изтресе торба, тежка около две оки, и от нея се посипаха лири по пода. Четниците веднага донесоха торбата на Кръстьо. Дядо Стамо се много уплаши. Снаха му почна да плаче. Кръстьо нареди да съберат останалите лири от пода. Сложи ги в торбата и я подаде на стареца.

— Не бой се! — му каза той. — Не сме дошли за пари. Вземи ги и друг път ги пази хубаво!

Чорбаджията взе торбата, но безпокойствието му още повече се засили. Сложи едно джезве да прави кафе. Ръката му трепереше. Изля половината в огъня. Кръстьо се засмя.

— За кой правиш кафето?

— За вас и четниците.

— Недей, дедо Стамо. Моите хора не знаят що е кафе. Ще им почернеят мустаците...

Човекът остави джезвето край огнището и седна срещу двамата.

— Знаеш ли — наруши мълчанието Танас, — целият мурафет бил в тебе...

— Оти бе, бай Танасе?

Той бързо научи имената на Кръстьо и Танас и ги наричаше „бай“, макар че беше трийсетина години по-възрастен от тях.

— Ти не си давал в селото да има Организация. Така ли е? — попита Кръстьо.

— Не само аз — каза човекът. — И брат ми не иска. Повеке зависи от него, оти е по-стар от мене.

— Ние на него отделно ще му четем евангелието — рече Танас. — Сега ще преспим при тебе, а утре вечер искаме да съберете всички гъркомани в училището. Българите ще събереме ние.

Разговаряха до късно. На заранта Танас изпрати чирака да извика Пандо. Дойде. Казаха му да събере надвечер българите в училището. Зарадва се много, защото разбра, че дядо Стамо е склонен. Когато се стъмни, цялата чета начело с Кръстьо се отправи към училището. Влязоха в една голяма стая. Пълна беше с народ. Селяните станаха на крака и свалиха калпаците. Дотогава те не бяха виждали чета.

— Добър вечер — каза Кръстьо. — Седайте всички.

Танас нареди на Пандо да намери една маса. Сложиха я в средата на стаята. Някой донесе хубава покривка. Танас извади своя пистолет и кама. Кръстосаха ги върху масата. Кръстьо взе да говори на селяните. Слушаха го тихо.

— Турците, и те започнаха да работят с нас — говореше Кръстьо. — А вие сте българи! Кой от вас разбира и говори гръцки?... Ние се борим за свободата на Македония и искаме тая свобода да е една за

всички — и за българи, и за турци, и за гърци! Искане Македония да е най-хубавата страна в света, където всички да са братя!...

Кръстьо имаше силен глас. Накрая им предложи да се закълнат пред камата и револвера.

— Ако измените, ще бъдете убити с това, което целувате.

Клеха се докъм среднощ. Като свършиха, Кръстьо им каза:

— Сега всеки може да си иде в къщи. Ние тръгваме за друго село.

Всички селяни се развикаха в един глас:

— Не ви пускаме! Нема да идете никъде. Тука ще сте с нас!

Караха се помежду си у кого да отидат на гости. Така се случи, че седяха десет дни в Кулешино. Половината време прекараха в българската махала, половината в гръцката, за да не обидят никого. Селяните не можеха да им се нагледат. Танас беше забелязал, че когато нещо за първи път ставаше, хората винаги го приемаха радостно. По-късно едни се отмятаха, а други ставаха още по-верни. Но никога не е така радостно, както в началото. Тия десет дни в селото бяха празник като Великден. Младите играеха хора. Никой не отиде на работа. Цялото село носеше на четата ядене и пиене. Починаха си хубаво и се наядоха до насита. След дълги кандърми напуснаха Кулешино.

Четата отиде в Горно Липовик. Там имаше събор. Кръстьо искаше да го използва за агитация. Пренощуваха в селото. На сутринта, докато още бяха в стаята, чува тъпаните да бият. Навън момите и ергените играеха. Кръвта на Танас кипна. Краката му сами почнаха да рипат. Намериха се още три-четири момчета в четата като него, върли хораджии. Заиграха в стаята под ударите на тъпаните отвън. Къщата почна да се тресе. Танас не можеше повече да издържа. Помоли стопаните да му дадат дрехи. Преоблече се.

— Ти къде? — го попита Кръстьо.

— Ще им покажа как се играе!...

Излезе на мегдана. Хвана се начело. Ергените и момите веднага усетиха, че е голям танцьор, какъвто никога досега не бяха виждали. Отначало играха едно бавно хоро. Циганите музиканти, много отракани, знаеха да свирят всичко.

Нарочно ги бяха извикали чак от Струмица. От първа дума се разбраха с Танас. Той си избърса челото с кърпа и даде нареждане на циганите да засвирят бързо. Тъкмо и туй хоро свърши, изведнаж

мегданът се изпълни с аскери. Пред пехотата яздеше на кон един коласия. Танас не можеше да мръдне ни натам, ни насам. Младите се събраха на купчина. Той се мъчеше да остане между тях незабелязан, но високият ръст го издаваше. Скоро се успокои. Коласията имал заповед да наобиколи събора и да види дали няма безредия. Рече на младите:

— Не сме дошли да търсим, а само минаваме за тишината...

Кръстьо и четниците си бяха приготвили вече пушките. Наблюдаваха през откренатата врата какво ще стане. Кръстьо нареди на по-знатни селяни да се опитат да залъжат турците. Те поканиха коласията и войската в училището. Там им дадоха обед. По тоя начин Танас успя да се измъкне невредим. Влезе в къщата. Всички почнаха да се смеят. Той си бършеше потната глава.

— Оти не идеш да си доиграеш хорото? — му каза един четник.

— Аз вече играх. Сега е ваш ред!...

[1] кютек (тур.) — бой с тояги. ↑

[2] вула (нар. остар.) от гръцки — печат; църковно разрешение за женитба. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

Още преди да изгрее слънцето, Танас излезе от къщи. Не можеше да стои и един ден, без да извърви десетина километра. Чувствуваше се като болен. Когато ходеше на работа, беше лесно. Редовно изминаваше пеша пътя до Бистрица и обратно. Но сега беше в отпуска. На младини ходеше много повече. Над 30 километра всяка нощ.

Прекося площада. Нямаше жива душа. Паметникът стърчеше в средата, загънат в бяло платно. Мина край трибуната. Беше почти готова. Дървеното скеле се издигаше доста високо. Тая година Илинденските тържества ще бъдат големи, си помисли той и пак си каза, че трябва да напусне по-скоро града. Останаха само три дни до празника. Имаше да свърши още две работи — да отиде на баня и попът да прочете на гробищата заупокойна молитва на жена му.

Тръгна по улицата край затвора, сетне покрай реката, докато стигна моста. Оттатък моста се спря за миг пред черквата „Св. Богородица“, но се сети, че е още рано за служба. Продължи нагоре по шосето и мина край къщата на Георги Измирлиев — Македончето. Харесваше му надписът върху жълт фон със старинни черковнославянски букви. Пишеше, че тук е живял един от апостолите на България, обесен от турците в Горна Оряховица през 1876 година. Гордееше се, че от тоя затънтен македонски град е излязъл апостол на свободата. Сви по пътя за Ловния дом. Мина по алеята на синдикатната вада. Ловният дом беше висока постройка. Спря се за миг на входната врата. Там още стояха двата еленови гора, трофеят, с който спечели първа награда на Ловно-рибарския съюз. През борвата горичка излезе право на пътеката за Делвино. Вървя известно време по посока на селото, но после свърна вляво, към паметника. Така наричаха хълма над града. Един висок, обрасъл с дървета зелен хълм, който според Танас придаваше главната красота и особеност на тоя град, иначе доста грозен и зле планиран.

Пътеката вървеше по билото между храстите. На откритата поляна, точно на най-високото място, Танас видя голяма яма, изкопана на времето за основи на знаменития паметник, който искаха да построят. Той трябваше да се издигне на такава височина, че светлините на фаровете му да се виждат от цела поробена Македония! Танас погледна нататък планините... Точно към Македония се тъмнееха веригите на Огражден. След тях имаше и други планини, все планини и върхове чак до Бяло море. Тия, дето беха измислили проекта, му приличаха на туристите, които се хвалеха, че видели Бело море от върха на Ел-тепе!...

Танас обичаше да седи тук и да гледа от високо града. Съвсем съзнателно не гледаше към Струма, където минаваше железопътната линия. Защото там вече нямаше поле. Той се любуваше само на стария град, накачал по хълмовете, откъдето река Бистрица започваше да се разлива по долината, и си мислеше колко по-красив щеше да бъде, ако не растеше към полето, ако не се унищожаваша най-хубавите ниви и градини, ако се качваше нагоре, по височините. Някога бе ходил във Велико Търново и оттогава смяташе, че няма по-красив град в България, и много искаше градът, в който живее, да е построен като старата българска столица. Но, изглежда, никой не мислеше като него и къщите продължаваха да завземат тясното равно пространство край Струма. Съвсем скоро щеше да има само град без поле.

Седна на ръба на ямата и си спусна краката надолу. Гледаше издълбаната скала и си мислеше, че паметниците не могат да ни върнат умрелите. Колкото и да са здрави, пак се рушат. Две години, след като убиха Леонид от Мачуково, Танас мина с другарите си край техните гробове. Само един кръст все още се крепеше, но и той скоро щеше да падне. Споменът за убитите — това е важно да се поддържа! И то не с паметници, дори не с книжки, а с разкази. Както некога хората разказваха в дългите зимни вечери на внуците. Ето какво се помни! Важно е да се разказва на децата. Така те нема да забравят мъртвите и цел живот ще обичат това, за което техните бащи са се борили. Ние даже немахме училище. Никой не ме беше учил да обичам бащинията си. Никой не ми каза, че трябва да се бия за свободата. А знаех, че така ще бъде, още от дете. Когато станах на шестнайсет години, вече се биех. И воеводите ни беха млади, и млади ни убиваха...

На времето едно момче от България донесе книжка от Иван Вазов. Четеха я вечер на газена лампа, когато се свирах в некая къща, съсипани от дневния преход. Там се разказваше за Васил Левски. Колко пъти след това, особено в сражение, той имаше чувството, че отнекъде го гледа Левски и Танас го питаше: доволен ли си от мен, както сетне питаше и Гоце, и другите побратими от революцията. Питаше тех, а не паметниците им. Сега да разкаже на некой от младежите, че всеки ден си говори с Гоце, ще го пратят в лудницата...

Танас погледна нататък към върховете на Пирин, защото искаше да се откъсне от невеселите си мисли, но сетне отново се загледа в ямата. От едно камъче си подаде главата малко гущерче. Слънцето изгряваше и изпичаше вече скалите. Нищо не можаха да направят, си каза Танас, само дупка! Но си спомни за един друг паметник, който стоя дълго чак до Девети септември. Това стана през 1933 година...

При откриването Танас искаше да се махне от града, но старите му другари настояха много и той се подчини. Пред паметника застанаха Андон Кьосето, Ичко Бойчев, Нако, Танас и още няколко — последните, останали живи. Когато свалиха платното от паметника на Незнайния четник, стори му се лицето на Тодор Александров. Андон Кьосето, който недовиждаше, заплака. Той помисли, че паметникът е на Гоце, и като подсмърчаше и хълцаше, говореше: „Милиот Гоце, ангел ти наш, херувим и мъченик. Виж ни, баче Гоце, тука сме твоите побратими!...“ Никой не му обясни, че паметникът не е на Гоце. Нека се радва старият човек. Един от ораторите много хареса на Танас, говореше непознати думи, но ги нижеше така хубаво и така гръмогласно, че той запомни някои изречения. „Ти, най-достойният между достойните синове на Македония, първият между първите в цялото човечество, ти като богочовек бе подложен на най-люти обиди и сам изнесе кръста, на който бе разпнат.“ Хубави се сториха думите му, само че Танас не можа и до ден-днешен да разбере за Исус Христос ли говореше ораторът, или за Тодор Александров, но остана доволен. После от името на живите говори Андон Кьосето. Бяха му написали речта. Андон имаше хубава памет и я каза бързо, с глух глас, без да я чете, но като погледна нагоре към паметника, пак му се стори, че е на Гоце, и заговори: „Баче Гоце. Много си високо. Слèзи да видиш мъките ни. Чонгулите, баче Гоце, те изедоха, тебе, сърцето на Македония...“

Набързо го свалиха от трибуната. Танас го хвана под ръка. Всички отидоха в кръчмата на дядо Васил. Пиха много. С тях седеше и Мамин Кольо. Беше дошел чак от Свети Врач специално за тържествата. В миналото Танас не го познаваше. Беше от другия край на Македония. Мамин Кольо си спомни нещо смешно за легендарния воевода Йордан Пиперката. Но Андон продължи да хълца. Тогава Танас почна да разказва за Илинденското въстание. Беше им мило да си спомнят за неща, познати и скъпи. Говореше високо, та да го чува Андон, и той скоро се успокои.

Танас стана от земята. Изправи се. Погледна пак града и заслиза надолу по обратния път. Сега отново седеше в кафенето на дядо Васил и разказваше за Илинденското въстание, но много по-хубаво оттогава, защото колкото повече старееше, толкова по-добре си спомняше миналото...

... Пролетта на 1903 година дойде дългоочакваното разрешение Танас да замине за Кукушки район с малка чета. Трябваше да прекара оръжие и боеприпаси за гевгелийската планинска чета на Аргир Манасиев, сетне да остане на разпореждане в Кукушко. Двата района бяха един до друг. По всичко се чувствуваше, че въстанието приближава. Някаква особена възбуда бе обхванала всички. Танас нямаше мъдростта да прозира в бъдещето, както това правеха Гоце, Чернопеев, Сандански и много други воеводи. Щом народът очакваше и вярваше в нещо, същото ставаше и с него. А у народа имаше вяра в успеха на въстанието. Тъкмо тази вяра използваха върховистите. Народът искаше въстание, а това, което всички хора искат, отделните личности не могат да спрат, макар и да са прави...

Четата се строи. Преден патрул Танас сложи Гоне Бегинин. Зад него се източиха четниците, след това десет мулета, водени от селяни, и накрая задният патрул. Групата отмина по пътеката към Малешевско.

Танас стоеше пред Чернопеев. Воеводата мълчеше, Танас проговори.

— Е хайде, бай Христо. Довиждане. Не ме споменавай с лошо. Дано останем живи и се прегърнем в свободна Македония!...

— Довиждане, Танасе — каза глухо Чернопеев. Сетне изведнаж се обърна и го хвана за патронташа. — И ти ли си мислиш, че ще

победи въстанието?

— И аз, бай Христо.

— Господ да ти е на помощ! Слушай сега какво ще ти кажа! Ти ми беше години наред повече от брат. Това въстание огън да го гори. Колкото повече останете живи, толкова по-добре! Иначе революцията е загубена.

— Добре, бай Христо.

Танас се затича по пътеката да догони четата. Прощаването с Чернопеев му действа зле. Кой знае кога ще се съберат... Христо отиваше в България да подготви чета за въстанието, в което не вярваше...

Намериха Нивчанлията. Танас му даде писмото за оръжието.

— Много е — каза Нивчанлията. — Ще седите тука един ден и една нощ, докато приготва всичко.

На другия ден натовариха мулетата. Взеха пушки, бомби и взривове. Животните едва влачеха тежките товари, но Танас бързаше и не ги жалеше. Вечерта стигнаха в село Балънци пред Вардара. Хората и добитъкът падаха от умора, но Танас даде само кратка почивка. Бяха биллюк народ, оръжие много, а местото не им даваше добро укритие. Реши още тази нощ да прехвърлят Вардара и хванат полите на Кожух планина. Дадоха си голям гаерет^[1] и в полунощ стигнаха пред великата македонска река. Куриерите дълго търсиха брод. Реката беше пълноводна. На разсъмване минаха Вардара. Без почивка Танас ги заведе да денуват над село Смоквица, в смоквичките одрини. Пръснаха конете по лозята, а четниците и селяните легнаха направо на влажната земя кой къде свърне. От изтощение заспаха веднага. Танас остави на височината един четник на пост. Опитваше се да не заспи, но сънят го обори. Следобед, когато слънцето напече — най-хубавото време за сън, — някой разтърси Танас. Беше момчето от поста.

— Бай Танасе, иде чета.

Танас бързо разбуди останалите и се изкачи на височината. С бинокъла я видя отдалече. Вървяха в нишка един след друг. Позна я веднага. Беше четата на Иванчо Карасулията. Прегърнаха се. Събраха двете чети заедно. Като се махне това, че Иванчо искаше веднага да убие Гоне Бегинин, с когото имаха сметки от арабийските години, всичко мина хубаво. Танас успя да измоли живота на Гоне. Но добрината, която бе сторил, и досега го гнетеше. Ако бех позволил на

Иванчо да го убие, често си казваше Танас, немаше нищо да се случи на Кръстьо.

Официално Карасулията водеше върховистка чета, с други думи, най-злия враг на Танас. Неофициално обаче двамата бяха побратими, тоест хора по-близки от родни братя. Щом двама революционери си разменят оръжие, от тоя ден нататък се считаха побратими. Иванчо беше още арамия, когато си размени камата с ножа на седемнайсетгодишния Танас. А и какъв върховист беше Иванчо? Беше хитър, това е истината. Иначе прост, безграмотен човек, но хитър като лисица. Отиваше в България, ядеше и пиеше с върховистите, а после вземаше от българските казарми оръжие и го продаваше по Македония. Имаше си арабийски табиеги, верно! Вземеше ли отнякъде откуп или глоба, не всякога даваше парите на Организацията. Деляха ги помежду си. Това бяха обвиненията срещу Иванчо. Но той имаше донякъде право да задържа парите. Повече от неговите четници бяха възрастни хора — по на четирийсет и кусур години. Женени. Долу, в полето, имаха биллюк деца. Тия деца трябваше да ядат. Делените пари те пращаха на семействата си.

А какви четници беха само! Такива мъже сега не се раждат. Едни тежки, мълчаливи хора, но като си отвори устата и каже нещо — алис турски паша! Прости и безграмотни хора, но с каяфет. Мустаците им бяха големи като къдели, а униформите?... Само четниците на Апостол Ениджевардарски можеха по красота на облеклото да се сравняват с Иванчовите. Върху гърдите им имаше барем по пет оки сребро и злато, верижки, кръстове, нанизи. Оръжието им беше най-модерното за онова време. Всички с покрити манлихери, които стреляха с бездимни куршуми. Най-старите му четници — Мито Аджията и Го̀го Мутуванлията, беха такива нишанджии^[2], че един Гоне Бегинин може би ги надминаваше. Ето каква беше четата на Иванчо. Гордост за нашата революция! Бил върховист?! Ветрища!... А в Илинденското въстание се би като хала. След потушаването само неговата чета остана в Македония в пълния си състав. Там го имаха като баща на населението. Един предател не му избега! Иванчо беше безмилостен мъж. Само некой от селяните да се оплачеше от турчин или издайник, под земята копаяше, докато го намери и убие... Танас знаеше, че Иванчо преди няколко дни посред бел ден влезъл сам в едно село и избил четирма арнаути разбойници, които тормозели

населението. И много мразеше власите, си спомни Танас, защото беха стиснати. По-късно, след Илинденското въстание, често беха заедно. Веднаж Иванчо очакваше да му донесат вълнена фанела. Донесоха му я двама власи. Фанелата беше явно обличана.

— Ела тука, бре! — извика той единия влах. — Кой ти даде тая фанела?

— Е, господине, не знам. Жените са я плели, ке попитам.

— Така ли, твойта мама айдушка! Да ви носат кирливите фанели!

А сетне — леле, мале!... — тръшна ги и двамата на земята. Налага ги с прътове, докато душа не им остана. След боя Иванчо нареди още на другия ден да му донесат осемнайсет вълнени, бели фанели за цялата чета. Какво са правили власите, но до сутринта му предадоха всичко.

Друг път с Танас си седяха край шосето над Гевгели. Минаха двама власи, които караха на пазара чували с червен пипер. Иванчо ги спря.

— Що карате бре?

— Пипер, господине.

— Сваляйте чувалите тук, при мене!

Шосето беше нависоко и духаше вятър. Иванчо заповяда на власите да бъркат с ръце в чувалите и да хвърлят нависоко пипера, за да го вее вятърът. Двамата власи се заеха с работата доста усърдно. Единият от тях, като вееше пипера, заплака. На Танас цялата картина му се видя толкова смешна, че взе да се превива от смях.

— Още ли, господине, да си веем пиперот? — обади се единият влах.

— Още — каза Иванчо. — Цѐлиот пипер!

Когато освободи власите, Танас го попита:

— Защо така им направи, побратиме?

— Защо ли? Преди три недели поръчах на власите да донесат две шилета за четата, а те отидоха и ме издадоха на турците. Водих сражение и ми раниха едно момче.

— Ама нали не тия двамата са направили това?

— Ако! — рече Иванчо. — И те са власи. Като се върнат, ще разкажат на останалите. Нека пак да идат да предават!...

Имаше право да ги мрази, си помисли Танас. В края на краищата те го издадоха на турците и го убиха заедно с целата чета.

Вечерта Иванчо придружи Танас чак до Аргир Манасиев, за да го пази из пътя. Тук се получи съобщението за смъртта на Гоце Делчев. Всички бяха като попарени. Там, някъде към село Баница, лежеше надупченото тяло на най-големия син на Македония. Танас не можеше да го прежали. Все повтаряше, баче Гоце, дано да не си се мъчил... Завалията, дано не се е мъчил!...

Особено силно почувствуваха загубата на Гоце старите революционери. И без това бяха силно разколебани в успеха на това преждевременно въстание. Знаеха, че ще се бият напразно. Танас го разбра, когато видя Аргир. Той умееше да разправи с прости думи какво мисли, та да го разберат всички. И все пак Аргир казваше: — ще се бием! Успех неуспех, все е от полза. Ще научим барем как да направим следващото въстание. Тогава сигурно ще се освободим. И ние се бихме, без да се щадим. Не бехме виновни, че не успе. Но Илинденското въстание беше най-големото, което е избухвало на Балканския полуостров до ден-днешен!^[3] ... — се успокояваше Танас.

Четите на Гевгелийския район се разделиха. Танас тръгна с Кръстьо Асенов, определен за кукушки воевода. Беше много радостен, че отново са заедно. Един ден Кръстьо го извика:

— Танасе, немам нареждане от София, но искам ти да ми станеш помощник-воевода.

— Нема да може — рече Танас. — Клетва съм дал да си остана прост войник на революцията.

Кръстьо се обиди, но не за дълго. Той не беше злопаметен и не умееше да мрази. Четата постепенно порасна до осемдесет души. Между десетарите, които определи, беше и Гоне Бегинина. Танас знаеше какво говори Гоне зад гърба на Кръстьо. Опита се един ден да му каже.

— Ти не го обичаш — му възрази Кръстьо.

Танас повече не се опита да го предупреждава. Кръстьо беше буен, доверчив и самоуверен. Той не можеше да си представи колко далеч може да отиде човешкото коварство, но Танас познаваше четниците и отгатваше всеки какво мисли.

Така те обикаляха и подготвяха селата на Кукушко. А четата от ден на ден набъбваше. Турците виждаха как сноват из района и почнаха да се готвят, като въоръжаваха турското население. Един ден четата спря в село Морарци. Танас с неговата десетка се настани в

къщата на Петровци. Петровци бяха цялата махала и те управляваха селото. Бяха сериозни и хитри хора. Привечер гръмна пушка. Танас и другарите му скочиха. Пригответиха си оръжието. Дотичаха селяни. Казаха, че идва аскер. След малко влезе и Иван Петров.

— Ще напуснем селото — му рече Танас — да не го изгорят.

— Не можете — каза Иван. — Обградено е.

— Тука ли ке стоим?

— Не бойте се. Ке уредим некак работата...

Танас се успокои. Турското управление уважаваше Петровци. След малко дойде друг селянин. Каза им, че войската се е разделила на три и търси из селото. Пак влезе Иван.

— Не бойте се! Почнаха да търсят, но ние ги водим по къщите.

Отведе ги в съседната къща. По едно време цялата войска се събра в двора на Петровци. Кръстьо Асенов излезе от селото, но Танас със своята десетка не можеше да мръдне. Потерята беше до тях. Чува бурия. Стойчо Немански каза на Танас.

— Откриха ни и сега ке ни удар ат.

— Така бурия не свири за настъпление — рече Танас. — Нито за откриване на огън. Свири да се приберат на вечерта.

Той добре познаваше всички сигнали на турската армия. Многобройните сражения го бяха научили да ги различава. Открехнаха портата. Видяха турската войска, насядала по двора. Петровци им бяха сложили на земята яйца, сирене и хляб. Дойде Иван.

— Сега можете да излезете през задната порта.

Пръв тръгна Танас. Ходеше с гръб, залепен към дуварите. Измъкнаха се. Намериха останалите четници на една височина. Оттам се вдигнаха направо през лозята и стигнаха до една кория.

Принудиха се да стоят в корията три дни, защото Кукушки район беше поле и нямаше къде да се скрият толкова хора. А всеки ден прииждаха нови момчета, зле въоръжени. Танас смяташе, че това въстание са го решили съвсем непрактични хора. Колко чини човек в едно въстание, ако не е добре въоръжен, ако нема храна и дрехи?... А турската армия имаше първокласно германско оръжие. Старите четници много добре знаеха срещу кого ще се бият. Това не бяха околийските потери, съставени наполовина от башибозук, а редовна армия, командувана от офицери, снабдени с артилерия. Ето защо старите четници и воеводи, без да се бяха сговорили помежду си,

действуваха в пълно съгласие. Танас отпосле често разсъждаваше как една и съща мисъл може да дойде в ума на хората, без да са си я казали помежду си. Сметаше, че това е особеност на революционерите, която се проявява много рядко, само във въстанията. Той си я обясняваше така — върху главите на революционерите се спуска нещо като Светия дух, за да ги ръководи, така както Христос направил с апостолите, когато си отишел от земята, за да не грешат в деянията си. Всеки стар революционер бе решил в себе си да пази от смърт тия силни, смели, но неопитни момчета, а народа от грабеж и унищожение. Това бе общата мисъл. Ако трябва да се мре, си казваше тогава Танас, по-добре ще е да изпукаме ние, старите комити! Хем сме прости, хем файдата от нас вече не е голема. Каквото можахме, направихме! А ония млади момчета, ако се запазат, един ден ще направят истинската революция. Танас знаеше, че избият ли ги, трябва много време да мине, за да израснат нови като тях. По-късно, когато остаря, сметаше, че никога нема да се родят толкова много на брой. Македония му изглеждаше като една многодетна майка, на която изяждаха децата. Накрая тя не можеше вече да ражда от изтощение...

Понеже турците усетиха голямата чета в Кукушки район и всеки момент можеха да вземат мерки, Кръстьо Асенов прецени, че трябва да бъдат в непрекъснато движение. Иначе рискуваха да ги обградят и избият далеч преди датата на въстанието. Затова решението да се изтеглят от Кукушки район и отидат към Серския се видя на всички най-приемливо.

Тръгнаха една вечер през юни. Беше топло. По пътя Танас видя колиба. Влезе. Завари две турчета. Бяха братя. Отведе ги при Кръстьо. Той пусна малкото турче, което непрекъснато плачеше. Понеже в тъмнината не можеха да намерят пътя, вързаха с една дълга ортома по-голямото турче и края на въжето държеше Танас. Турчето добре намираще пътя в тъмнината. Говореха си на турски. Както му е редното, Танас го разпита за баща му, за братята му, за селото. Момчето отговаряше с охота. От своя страна и то го попита какви хора са и Танас му разказа, доколкото можеше.

Стигнаха Бутковското езеро на река Струма. Един четник се сети, че в езерото има остров, на който могат да се скрият за няколко дни доста хора. Разположиха се на една поляна, обградена с върби. Танас даде турчето да го пази Насо Гълъбов и тръгна да търси между

тръстиките на брега лодка. Намери една виран^[4], но понеже беше израсъл край езеро, се зае да я поправи, доколкото можеше в тъмнината. Поне да не тече толкова, че да пренесе четата на острова. Храна нямаха. Затова Кръстьо Асенов прати няколко души до близкото село да поискат от селяните ядене и чак тогава да се прехвърлят на острова. Четниците се върнаха и съобщиха, че скоро ще има ядене. Чакаха така до среднощ, но жива душа не се мярна. Всички станаха неспокойни. По едно време дойде Насо Гълъбов и каза, че турчето му избягало. Нямаше смисъл да го гонят. Трябваше веднага да се махнат от поляната. Турчето можеше да ги предаде.

Тръгнаха гладни по шосето за Порой. Не знаеха добре околните пътища и това им се видя най-разумно, за да не хабят напразно сили. Започна да съмва. Танас, който беше преден патрул, спря. В далечината му се видя нещо бяло. Взря се и разпозна джамия. Попита четниците, които вървяха след него, кое е това село. Никой не знаеше. Когато се развидели, всички видяха в далечината още две села с джамии. Разбраха, че в нощта са се заблудили и са попаднали сред турски села. Трябваше колкото се може по-бързо да се махнат от шосето.

Изкачиха се на един хълм, обрасъл с ниски храсти. Четниците се разпръснаха кой къде намери. Турците започнаха да изкарват добитъка на паша. Танас беше легнал по корем заедно с няколко другари. Оттук виждаше целия склон и селото. Две турски воловарчета излязоха и подкараха говедата право към храстите, където бе залегнал Танас. Пресъхнаха му устата пред мисълта, че ще трябва да убият децата. Добитъкът се пръсна да пасе, а двете деца взеха да играят с един дълъг кокал „на тояга“. Понякога се толкова приближаваха, че Танас ръка да протегнеше, щеше да ги хване. Тая игра на воловарчетата изостри докрай напрежението на четниците. Стойчо Немански изпъшка и почна да се надига:

— Къде? — попита го Танас.

— Ексик олсун^[5]! Ке йда да ги фана.

Танас не му забрани. Стойчо излезе от храстите като гладен вълк, но децата го видяха навреме и побягнаха бързо по склона право към селото. Тежък бе Стойчо и разбра, че няма да ги хване. Прибра се при Танас, като псуваше.

— Виде ли що направи? — му рече Танас.

Сега всички напрегнато се взираха към селото. Децата стигнаха в ниското. Там стоеше един стар турчин с чалма. Те се спряха пред него и се надпреварваха да му разправят, като сочеха върха и хълма. Положението беше повече от ясно. Танас отиде при Кръстьо.

— Да ставаме!

— Къде?

— Не знам — рече Танас. — Тук ке ни избият. Ке караме направо през турските сѐла...

Кръстьо се съгласи. Така и така бяха открити. Даде заповед на гладната чета. Тръгнаха един след друг посред бял ден. Бяха се проточили на километър разстояние. Стараеха се да заобикалят, доколкото можеха, турските села. Но населението ги виждаше и Танас ясно забеляза зад тях на няколко километра голяма потеря от башибозук, която вдигаше облак прах. След всяко село потерята нарастваше и скъсяваше разстоянието до четата. Все още не смееха да нападат. Чакаха редовна турска войска и Танас беше сигурен, че вече са изпратили хора да ѝ съобщят. Но денят преваляше и с приближаването на нощта четниците се успокояваха. Хванаха право към Круша планина. Тук-таме по полето срещаха турци, но не ги закачаха. И те спираха да работят и им казваха „добър ден“. Чудно въстание беше това нашето, си мислеше Танас на старини. Турците си работеха по полето, а и нашият народ жнйеше. Само ние като бесни кучета се биехме...

Късно вечерта се изкачиха на билото точно между Долни и Горни Тодорак. Бяха пребити от умора. Не помислиха за ядене. Надве-натри наредиха часовете и всеки се зави презглава с кепето. Заспаха като умрели. Когато съмна, бяха вече обградени отвсякъде. Така започна първото им голямо сражение в Илинденското въстание, макар да не беше на определената дата.

Разнесоха се единични изстрели. Над четата имаше друга височина.

— Вземи веднага няколко души и бързо хвани тая височина, преди да са отишли турците на нея! — каза Кръстьо на Танас.

— Добре — рече той. — Искам само да ме прикриваш с голем огън, защото склонът е гол, и като изскочим, турците ке ни изтепат.

За целта Танас подбра най-опитните — Гоне Гудов, Гоце Карчев и Дико Люлянов. Той знаеше, че тримата тичат добре по върло. По

даден от него сигнал изскочиха и се завтекоха към височината над тях. Турците, които в първия момент не ги усетиха, започнаха да стрелят като бесни. Но и Кръстьо отговори със силен огън. Четирмата стигнаха върха невредими. Бързо се окопитиха и откриха огън по турците. Под неговото прикритие Кръстьо с четата успя да се изкачи при тях по едно дърво. Сега положението не беше толкова лошо. Залегнаха в кръг. С всеки изминат час от околните турски села прииждаше все повече башибозук. Вече не можеха да се измъкнат, но и не им даваха да приближат до тях. Подир малко се чуха първите стонове. Раниха едно момче, а сетне от уста на уста до Танас стигна тревожната новина, че са убити двама. Той прилази до Кръстьо.

— Требе да се измъкнем — рече му Танас. — Как?

— Като мръкне.

— До вечерта ще ни избият — каза Кръстьо.

— Днеска нема да е най-силното сражение — рече Танас, който искаше да сподели с Кръстьо някои предположения. — Не бързат. Ке чекат още войска и артилерия. С топове ке ни избият.

И наистина с приближаването на нощта изстрелите от турска страна ставаха все по-редки и по-редки, но убиха още едно момче. Съблекоха голи и тримата. Нямаше време да ги заровят. Оставиха ги проснати един до друг. Дрехите и оръжието им взеха. Четата се събра на куп. Долу, в полето, лумнаха огньовете до всеки убит турчин. Такъв беше турският обичай. Трябваше да се измъкнат още тая вечер. Нямаха друг изход. Тръгнаха разделени на десетки, за да не се изгубят в тъмнината. Ако турците усетеха една десетка, останалите щяха да се измъкнат. Стараеха се да стъпват тихо. Танас, който водеше своята десетка, заобикаляше огньовете като лисица, слушваше се в нощта. Отникъде не се стреляше. Той измъкна своите другари невредими от засадите и пое към село Междурек, където се бяха уговорили да се съберат. По пътя се настигнаха всички, освен две десетки. Кръстьо се много безпокоеше за тях, но в тъмнината нищо не можеше да се направи. Навлязоха в храстите на едно дълбоко дърво. Водеше Танас, който познаваше тия места. Тръгна нагоре по дерето. От загубените две десетки нямаше никакъв знак. В една нива Танас се натъкна на заспал жетвар. Край него пасеше магаренцето му. Събуди го и му рече:

— Иди в Мутулово при Гоце Кехая. Кажу му да донесе храна на Планинички кладенци. Там ке денуваме. Нека донесе каквото има,

колкото да прекараме.

Селянинът тръгна напред. Танас го остави да отmine, за да не бъдат изненадани от някоя засада. Излязоха от дерето. Изкачиха се в местността „Томура“. Беше удобна за сражение. Тъкмо поседнаха и пропукаха пушки. Сетне настъпи тишина. Убиха го човека, си рече Танас. Всички мълчаха и се вслушваха в тъмнината. Мина време и се чу някакъв шум. Танас започна да лази към шума. Видя сянката на човек. Скочи с изваден нож върху него. Събори го на земята.

— Аман! — извика човекът.

Танас го пусна. Беше същият селянин с магаренцето, когото изпратиха напред.

— По тебе ли стреляха? — го попита Танас, като му помогна да стане.

— Не знам — каза уплашеният селянин. — Ама ми се чини да не е било по мене.

Направиха съвещание с Кръстьо. Сметнаха, че и село Мутулово е изпълнено с войска. Освободиха жетваря. По предложение на Танас тръгнаха към Грамадна. Той знаеше, че над селото има градище. На времето е било кале. Още стояха останки от старите укрепления. Изстрелите, които чуха, не им излизаха от главата. И наистина покъсно разбраха, че турците стреляли по двете десетки от четата на Кръстьо Асенов, които бяха изгубили при Тодорците. И те се били запътили към Гоце Кехая за храна. Посрещнати от огъня на турската войска, побягнали назад. Не знаели добре пътя и минали край турското село Серчели. Оттам вече потерята им хванала следите и след пладне ги обградили в едно дере.

През това време четата на Кръстьо Асенов, пребита от глад и умора, денуваше на градището. Слънцето печеше силно и всеки се беше сврял зад някой храст. Вода нямаше. Мъчеше ги жажда и глад. Чакаха да настъпи вечерта. Случайно видяха двама местни селяни. Помолиха ги да им донесат няколко стомни вода. Когато денят прекърши, в далечината се чуха гърмежи. Танас трепна. Отначало единични, а сетне честа стрелба. Заедно с Кръстьо Асенов изтичаха на един хълм. Оттук се откриваше цялото поле. Дерето, където се водеше сражението, беше близко. Ясно се виждаше димът от изстрелите. Куршумите на въстаниците не бяха с бездимен барут, както тия на турците. Забелязаха, че към сражението идва от три страни войска —

откъм Кукуш, Мутулово и Морарци. Върнаха се при четата. Никой нищо не каза. Стараеха се да пазят тишина, за да не бъдат открити те. Едно младо момче се приближи до Кръстьо.

— Да им идем на помощ... — предложи то. Кръстьо нищо не отговори, но Танас не се сдържа:

— Как ще идем! Искаш хем да ни избият, хем да изгорим селата. Какво са виновни жените и децата?

Момчето млъкна. Но Танас почувствува, че Кръстьо е много притеснен.

— Що ти е, побратиме? — го пита той.

— Жалко за момчетата! — каза Кръстьо. — Нищо не може да се направи.

Гърмежите продължаваха, боят се усили. Танас отново се изкачи на хълма. Цялото поле бе изпълнено с аскер. От страна на въстаниците все по-рядко и рядко се чуваха изстрели. Към зайде-слънце настъпи тишина. Танас слезе при Кръстьо. Прекръсти се:

— Бог да ги прости!... — рече Танас сякаш на себе си. Избиването на двадесет души беше голяма загуба. По-късно разбраха, че от засадата успели да се измъкнат четири момчета. Само едното било здраво, а трите ранени. Особено зле било едното момче. То помолило другарите си, които едва го носели, да го застрелят и те го застреляли.

Решиха четата да тръгне към Арджанския гьол — единственото надеждно място, където можеха да се скрият толкова хора, докато почне въстанието. Но бяха уморени и гладни. Колоната се беше проточила на голямо разстояние. Тоя път Кръстьо непрекъснато спираше и проверяваше да не се е загубил някой. Не можаха да стигнат до езерото. Осъмнаха над село Гърбашёл. Когато се изкачиха на един хълм, Танас изтръпна. В далечината откъм Енешово идваше войска. Бегом прехвърлиха баира и се спуснаха в едно дере. Наоколо имаше жита като море. В дерето течеше студена вода. Бяха гладни, но поне нямаше да ги гори жаждата. Кръстьо Асенов нареди на едно момче да отиде часовой на височината. Целия ден останаха там. Чакаха да се мръкне съвсем. Изведнаж небето се покри е черни, тежки облаци. Стана тъмно като в рог. На десет крачки не се виждаше нищо. От време на време блясваха големи светкавици и гърмът след това бе оглушителен. Дотича часовоят от височината:

— Бай Кръстьо, иде аскер.

— Къде аскер по това време! — рече Танас.

— Иди да провериш! — му заповяда Кръстьо.

Танас тръгна след момчето. Виждаше му се невероятно в такова време аскер да ги гони, но нямаше какво да прави. Изкачиха се горе. Танас изчака да светне мълния и огледа цялото поле. Виждаше се всичко като ден.

— Абе къде е аскерът? — го попита Танас.

— Е тука беха — посочи момчето с ръка в тъмнината. — Като се светна, видех как им блеснаха щикове.

Танас искаше да го напсува, но все пак допусна да е било аскер. Клекна заедно с момчето и напрегнато се взираше натам, където му посочи часовоят.нова светкавица освети цялото поле. Танас разбра каква е работата.

— Ти къорав ли си? Къде е аскеро?

— Ама сега блеснаха пак пушките, бай Танасе.

С мъка се сдържа да не му удари шамар. Покрай нивите имаше къпини, които дъждът бе навалял. Когато блясваха мълниите, къпините светеха като стомана. Часовоят беше неопитно момче. Сигурно се е уплашил от бурята. Върна се при Кръстьо.

— Нема нищо — рече уморено Танас, — и тук нема хлеб за нас. Да тръгваме!

Кръстьо отново раздели четата на десетки. Бурята нарастваше все повече и повече. Светкавиците и гръмотевиците следваха една след друга. На Танас му се стори, че от тех и ще загинат. От небето се сипеха ту едри капки дъжд, ту град. Деретата се изпълниха с вода, която бучеше. Тъмнината беше непрогледна. Кръстьо нареди на отделните десетки всеки да хване патронташа на другаря си пред него, за да не се загубят. Тръгнаха. Бяха целите мокри. И под езика ни тече вода, си рече Танас. На него се падна пак неблагоприятната задача да води четата.

— Ти си израснал по тия краища и най-добре знаеш пътя — му каза Кръстьо.

Тая вечер Танас много препати. Непрекъснато губеше пътя. Сетне чакаше в мрака да блесне мълния, за да го намери отново. От мръвка месо съм израснал по тия места, си казваше той, познавам всека педя земя и сега точно в мерата на родното ми село, в Гаваянци,

да губа като къорав пътя!... Чак на разсъмване стигнаха Арджанското езеро^[6]. На доста разстояние от брега растяха нагъсто тръстики. Четата нагази в тръстиките. Цялата вода от тях се стичаше като водопад върху четниците. Щом навлязоха на стотина метра, Танас ги накара да разгазят тръстиките и да направят нещо като харман. Беше сигурен, че в тоя гъсталак от брега не могат да ги видят. Поставиха и часовои на известно разстояние от четата. Започна да разсъмва. Дъждът поутихна. Денят обещаваще да е слънчев. Четниците легнаха, както си бяха вир вода, върху мочурището. Бяха пребити от умора. Танас огледа дрехите си. Ядоса се много. Като стар четник за въстанието си бе облякъл най-хубавата униформа. Една бяла копринена риза, превързана над лакътя и на китката. Върху нея носеше син атлазен елек, бродиран със сърма. От дъжда атлазеният елек бе пуснал боята си и сега цялата му риза бе изцапана. Той държеше да е винаги чист и хубаво облечен. Това го наскърби повече, отколкото всички несгоди на нощния поход. Но умората надделя и той бързо заспа. По едно време някой от часовоите дотича при Танас, който тая вечер бе началник на караула.

— Стани, бай Танасе.

— Що йма?

— Нещо щрапа в тръстиките.

Танас, сънен, тръгна след него. Не си взе оръжието. Всичко се бе толкова наквасило, че едва ли щеше да даде изстрел. Извади само камата. Момчето пред него спря. Не искаше да продължи по-нататък. Танас ясно долови шума от човешки стъпки. Залегна. Шумът приближаваше. След малко тръстиките се разтвориха и Танас видя двама четници от двете десетки, които считаха за избити. Бяха Гоне Парадов и Кольо Църничкото. Кольо подпираше от едната страна Гоне, ранен в крака. Танас се изправи. Те не го забелязаха. Като ходеха, шумът от тръстиките беше толкова силен, че нищо не можеха да чуят. Извика им високо. Спряха. Отведе ги при останалата чета. Развърза крака на Гоне. Раната не бе още засегнала костта. Само мекото месо бе посиняло. Избърсаха раната и я поръсиха с барут. Танас стегнато я превърза с чиста, суха бяла кърпа.

Когато съмна, слънцето изгря и стана топло. Преместиха се понавътре в тръстиката, чак до чистата вода. Сега бяха добре закрити. Имаха и вода за пиене. До самия бряг намериха една потопена лодка.

Не можеха да я използват. Трябваше да се изгребе водата. Двама четници излязоха из околните села. Донесоха ядене. Разпределиха хляба. Бездействието много мъчеше Танас. По цял ден, съблечен по бели гащи и гол до кръста, се опитваше да лови риба. Но тук, край самия бряг, имаше малко. Той знаеше, че хубавата, голяма риба е в дълбокото.

Скоро турците ги усетиха и тук. Лека-полека около езерото започна да се струпва войска. Отначало дойде башибозукът, а по-късно и редовни армейски части. Постовете край селото се изтеглиха навътре в тръстиката. Вече никой не смееше да излезе в полето и да донесе храна. Гладът започна да ги мъчи. Четниците взеха да роптаят. Някои изявиха желание да си тръгнат по родните места.

— Жив от тук никой няма да мръдне! — каза Кръстьо. Старите четници знаеха как да се справят с недоволствата и ясно показаха, че думите на Кръстьо не са празна заплаха. Недоволните млъкнаха. Кръстьо отново събра старите четници. Решиха, че някой трябва да излезе от езерото и да намери храна. След това свикаха цялата чета. Кръстьо им съобщи решението. Никой не искаше да изпълни задачата. Бяха се уплашили. Едно момче гласно каза:

— Защо ние да ходим? Нека воеводите идат! Нека иде Кръстьо Асенов.

— Ще ида — каза Кръстьо. Танас се силно възпротиви.

— Къде ще идеш? Не познаваш хората тука.

— Двамата ще идем.

— Не — рече Танас. — Сам ще излеза от езерото. Ако ке се върна, ще знаеш, че са ме убили.

Тия млади момчета не са свикнали да гладуват, си каза Танас. Ако не донеса храна, ще стане още по-лошо. Той свали фустанелата и остана по бели гащи, така както ходеха най-бедните хора. Върза си мръсна кърпа на главата. Изцапаната от синия елек риза не свали. Беше толкова боядисана, че му се видя съвсем подходяща. Препаса се само с голям червен пояс, за да има къде да сложи пищовите. Един от четниците намери в тръстиката сърп. Танас го взе и го затикна отзад на пояса. Взе и нагана си. На тръгване Кръстьо Асенов му даде своя. Танас остана доволен от облеклото. Заприлича съвсем на циганин жетварин, каквито имаше доста низ полето. Стиснаха си ръцете с Кръстьо.

— Танасе, на тебе се надявам...

Намъкна се в тръстиките и дълго ходи из тях. Нарочно не тръгна направо, а вървя настрани около два километра. Страхуваше се, ако попадне на засада, да не открият четата. Най-сетне реши да излезе. Когато стигна края на тръстиките, дълго време лежа прилепен на земята и внимателно оглеждаше полето. Беше ясен слънчев ден. Отрано жетварите бяха излезли. Виждаше в далечината жените с бели кърпи на главата. До ушите му долитаха жетварските песни. Боже господи, си каза Танас, каква е тая проклетия? Хората жнѝят, ние умираме... Но сетне се успокои, защото разбра, че хората винаги ще жънат, дори житата върху юнашките гробове.

Надигна се и внимателно тръгна нататък към полето. Очите му бяха много силни. Като наблюдаваше някоя група, стараяше се да види познато лице. Но от предпазливост заобикаляше все издалече и не можеше със сигурност да каже, че е познал някого. Така дълго ходи, без да смее да се приближи към жетварите. Най-сетне се откри сгоден случай. В една нива видя един мъж и три жени. Помисли си, че там ще е най-добре да иде. Жените няма да направят беля, а и човекът е стар. Лесно ще се разправи с него, ако реши да стори зло.

Не се надяваше много на собствените си сили. Отдавна не беше ял и едва се движеше от слабост. Главата му непрекъснато се маеше. Като внимателно заобиколи отдалеч, той наближи трите жени и стареца. Позна го веднага. Беше дядо Трайко от Драгомирци. Двете от жените му бяха щерки, а третата — снаха, от родното село на Танас. Къщите им бяха една до друга. Като деца израснаха заедно. Тя се казваше Велика. Жените жънеха навътре в нивата, а старецът правеше въжета на синора. Танас знаеше, че дядо Трайко има двама сина. Единия го убиха като четник, а другият лежеше в Солунския затвор Едикуле. Тръгна към стареца. Застана до него. Той даже не се обърна да го погледне, от което Танас разбра, че го вземат за а̀лис гюптин^[7], и се зарадва. Стоя дълго. Най-сетне проговори:

— Добър ден, дедо Трайко.

— Добър ден — каза старецът, без да вдигне глава. Танас мълчеше. Тогава старецът го погледна.

— Кой си ти?

— Не можеш ли да ме познаеш, дедо Трайко?

— Не мога. Не виждам хубаво.

— Аз съм Танас от Гавалянци.

Името на Танас бе познато, особено в родния му край. Дядо Трайко трепна. Изправи се.

— Ама ти ли си бе, Танасе! Що тераш тука?

— Хлеб, дедо Трайко — рече Танас, като преглътна слюнката си.

— Бегай оттука! — каза изведнаж грубо старецът. — Не искам повече да имам работа с вас. Изгорехте ми къщата. Синовете ми избиха...

— Оти бе, дедо Трайко, така говориш? — рече Танас.

— Бегай, бегай, докато не е станало лошо!...

— Дедо Трайко — рече Танас. — Нас господ ни е прокълнал, та от хората ли ке се плашиме?...

— Я го драгомирския субашия къде кòси трева... — каза старецът, като посочи с ръка една нива.

Танас се обърна. Наистина, на около двеста метра от тях, драгомирският субашия косеше трева за коня си.

— Дедо Трайко, абе ти си виждал много хубаво, а се правиш на кьорав!... Можеш да идеш да му кажеш, ама сметам тука два кръста да има. Единият на тебе, а другият на драгомирския субашия — рече Танас, като извади пищовите от пояса.

— Скрый ги веднага! — каза старецът. — Нищо не мога да ти помогна.

Танас разбра, че тоя човек е много напласен. А има и право, си рече той. От семейството му нищо не остана. Сега вместо синовете му да жнйят, той превива стария си гръб. Дотича Велика, снаха му. Познала Танас по гласа.

— Добър ден, Танасе — каза тя.

— Добър ден.

Велика му сграбчи ръката и почна да плаче с глас.

— Защо плачеш?

— Каж ми къде е баче. Какво станà с него?

Тя имаше брат, който също бе излязъл въстаник.

— Тука е, с нас — рече Танас.

— В селото рекоха, че е ранен.

— Не е. Само Гоне Парадов е ранен, ама леко, в крака.

Велика се много зарадва от добрата новина. Изтича към торбите и му отрязва голям краишник хляб. Даде му и едно парче баница. Танас

веднага почна да яде. Устата му беше суха и се задави. Велика му поднесе вода. Дядо Трайко ставаше все по-неспокоен.

— Знаеш ли нашите къде жният? — я попита Танас.

— Тук насреща. Като прехвърлиш Солунското шосе, ке видиш един орач, Нако Парадов, на Гоне баща му. Ке питаш него и он ке ти каже къде жният братята и сестрите ти.

Танас тръгна към Солунското шосе, като избиколи отдалеч драгомирския субашия. Вървеше бавно, защото гълташе големи залци. Бързо изяде хляба, а на баницата така и не усети вкуса. Глътна я на няколко хапки. Почувствува повече сили. Пресече шосето. Видя една нива, в която ореше старец. Застана в края на нивата и дълго време гледа. Като изкарваше браздата, след стареца тръгваше едно дете, което садеше царевица. Танас изчака старецът да изкара браздата към шосето. Дядо Нако извади ралото и почна да го почиства от пръстта, а детето тръгна да сади царевица към другия край на нивата. Воловете му стояха до Танас. Той му рече:

— Дедо...

— Кой си ти, бре?

— Имах едно магаренце и ми избега от Калинци.

— Не съм видел магаренце. Ти какъв си?

— Жетвар съм на калинския поп.

— Не съм видел магаренце — пак каза дядо Нако и се наведе да си почисти ралото. Танас отиде по-близо до него.

— Как си бе, дедо Нако?

Старецът трепна и дълго го гледа.

— Аз съм Танас. Дилбер Танас.

Старецът почна да плаче.

— Оти плачеш, дедо Нако?

— Наш Гоне го убили. Къде му е гробот?

— Не бе, дедо Нако — рече Танас. — Само е ранен в крака, ама раната веке оздравева.

— Лажеш ме! — каза старецът. — Всички ме лажат.

Танас приседна до него и надълго и нашироко му разказа всичко за Гоне. Старецът все повече и повече се успокояваше.

— Ама да не му се е подлютила раната?

— Абе, здрав е! — каза троснато Танас. — Ти глух ли си? Устата ме заболела да ти приказвам.

— Добре, добре. Стар човек съм. Нè ми се сърди.

— Дедо Нако, къде жнийт братята ми?

— Я ги е-е-е!... — каза старецът, като стана и посочи с ръка едни жетвари в далечината. — Там е големиот ти брат Вангел с братовчеда ти. Заедно жнийт.

— Ке ида при тех да поръчам хлеб за другарите. Много сме гладни. Нищо не сме яли.

Дядо Нако отиде при торбата, извади един краишник и глава кромид. Танас, който допреди малко беше изял толкова много храна, отново се почувствува съвсем гладен. Той беше като кучетата. Можеше дълго време да не яде, но паднеше ли му, изяждаше колкото за пет души. Така му бе пригоден стомахът от четническия живот и другояче не можеше да бъде, за да издържи и остане жив.

— Защо ти е тоя сърп? — го попита вече напълно успокоен дядо Нако.

— Взех го да приличам на жетварин.

— Така на нищо не приличаш! Дай сърпа! Само с него е малко.

Танас му подаде сърпа и продължи да яде. Старецът влезе в една ръж. На бърза ръка му направи голям сноп. Довлече го при Танас.

— Ха сега, вдигни снопа на рамо.

Танас дояде хляба и кромидата. Вдигна снопа. Тръгна веднага по посока на жътварите в далечината. По едно време той усети стъпки зад себе си. Спря. Дядо Нако, целият запъхтян, тичаше след него.

— Що има пак, дедо Нако?

— Откаде ке минеш?

— През воденицата на Абедин чауш.

— Там има потеря.

— Ако бе, дедо Нако. Да не би Абедин чауш да ми е ударил дамга, та да ме познае? Аз сега съм мирен жетварин...

Старецът поклати глава. Танас тръгна. Стигна воденицата. Покрай вадата имаше много акации. В сянката им бяха полегнали всички пехливани^[8] — другари на Абедин чауш. Двама от тях се бяха съблекли голи до кръста и се бореха. Други няколко се къпеха в прохладната вода. Оръжието си бяха оставили опряно на дърветата. Танас отиде нагоре по течението на вадата, за да избегне срещата с потерята. Точно се готвеше да прескочи вадата и пред него на другия

бръг се изпречиха двама турци. Танас се спря и угодливо им рече на турски.

— Хайде пашалар^[9], рипнете вие първо!... — но едната си ръка сложи в пояса и напипа дръжката на нагана.

— Рипни ти и си върви по пътя — каза единият мустаклия пехливанин. — Ти сега вършиш най-важната работа. Жетварин си и събираш хлеба...

Танас прерипа вадата. Мина с приведена глава край турците, като не смееше да ги погледне. Така вървеше към нивата на брат си и не се обърна нито за миг. Свети Георги, молеше се той, само да не ми стрелят тия пезевенци в гърба? Молим ти се... Като се отдалечи достатъчно, не се стърпя и се обърна. Турците се бяха скрили под сянката на акациите.

Стигна до шосето на Кукуш и тръгна по него. Наближи жетварите. Мина през нивата на един техен съсед, който живееше до брат му. Казваше се Петър Гошев. Беше се изправил и явно го чакаше. Останалите работеха някъде навътре и не му обърнаха внимание. Танас се опита да го заобиколи.

Доиде до кръстците и се скри зад тях, но Петър веднага го намери. Смееше се.

— Живо-здрavo, Танасе.

— Толкова ли лесно ме позна?

— Познах те, още като прерипа вадата. Рекох си, сега ќе се сбиеш с аскера и ќе стане голема сватба, но си имал късмет.

Остави го да седне сред кръстците и отиде да повика големия му брат. Двамата не се бяха виждали дълги години. Прегърнаха се. Вангел заплака.

— Още съм жив — рече Танас, — оти плачеш?

Танас бързаше.

— Требе да донесете хлеб. Ама много хлеб. Ти, Петре, ќе идеш за тия работи при брат си Божен. Той има хубав ат.

— Сега има кобила — каза Петър. — Ама е много яка.

— Добре де, кон или кобила все едно. Нека мине с кобилата по селата и събере от къща по един хлеб?

— Друго какво ќе искате?

— Донесете и един дискос. Голем да е. Искаме да изчерпем водата от една потопена лодка и да влезем навътре в езерото.

— Ние тук имаме такъв дискос — каза големият брат на Танас и веднага рипна. Донесе го пълен с хляб. Танас искаше да си отчупи още малко, но реши да го запази за другарите си.

— Да донесете и сирене, и кромид, и сол — поръча Танас.

— Това се знае — отвърна Петър.

Уговориха се точно кога и къде ще се чакат. Беше вече станало късно след обед. Танас взе дискоса хляб и тръгна обратно. Все въртеше тъй, та да избегне среща с хора и турци. Най-много се боеше от Солунското шосе. Точно стъпи на него и се огледа. Трепна. Драгомирският субашия вървеше право към Танас. Беше натоварил коня с трева и седеше отгоре й. Пушката си държеше отпред. Те ти турчин, те ти беля! — си каза Танас. Хвана един от наганите и го премести по-напред да му е удобно. Беше решил, ако го познае, да му тегли куршума. Ако не го познае, щеше да го остави да си отmine. Като наближи на двацет крачки, Танас се наведе ужким да си връзва цървула. Изправи се, тъкмо когато конят се изравни с него.

— Добър ден — рече Танас на турски.

— Добър ден — отговори субашията. — Къде ходиш?

— Нашите тука жнийат — рече Танас, като неопределено махна с ръка. — Отивам при тех.

— Арно, арно... Иди — каза турчинът и отмина с коня. Това им е хубаво на турците, си помисли Танас, уважават много работния човек, и особено жетварина.

Танас пое право към езерото. Преди да стигне, нощта го завари. Реши да легне в тръстиките. Беше опасно да отиде още тая вечер при четата. Часовите може да са неопитни момчета. Докато ме чуят и ще стрелят. По-добре е да почакам до сутринта, си каза Танас и избра едно сухо място. Внимателно зави хляба с кърпата, която жетварите му бяха дали, да не се намокри от росата. Заспа неспокоен сън. През цялата нощ трепкаше и се събуждаше. По едно време му се стори, че чува голям шум в тръстиките и говор на много хора. Стана. Ослуша се в тъмнината. Наистина се чуваше и шумът, и говорът, но някъде надалеч. Водата носи ехото чак от другия бряг, си помисли той и отново заспа. Рано сутринта, още преди съмване, тръгна по тръстиките към мястото, където предполагаше да е четата. Когато наближи достатъчно, по неговите сметки, той се спря и даде сигнал. Иначе не можеше да ги открие. Никой не му отговори. Тръгна отново. Често се спираше и

даваше сигнал. Най-сетне му отговориха. Отиде при четата. Наобиколиха го като оси. Танас остави дискаса с хляба на земята. Ръцете на гладните се протегнаха. Танас извади наганите.

— Никой да не пипа!

— Дай хляб! — извикаха в куп гласовете.

— Хлебът е малко. Само два самуна.

Седна на земята и внимателно го раздели на малки хапки. Трудно можеше да се раздаде хляб на толкова народ. Все пак направи му впечатление, че не са, колкото бяха.

— Къде е Кръстьо? Къде са останалите? — най-сетне попита той, след като раздаде хляба.

— Излезе от езерото през нощта — му отговориха, — но ще се върне другата нощ. Каза да стоим тука.

— Накъде отиде?

— Каза към Морарци. Взе половината от четата.

Това не е никак хубаво, си помисли Танас. Ке го обградат и ке ги избият. А шумът и говорът оная нощ дето чух, трябва да е било от Кръстьо и четата.

— Като мръкне — рече Танас на мъжете, — двайсет души от нас требе да отидат на Калинската река. Там ке пристигне храната, що съм поръчал. Ке я стоварат в тръстиките, точно дето реката влиза в езерото. Нема да има никой. Хората само ке остават товаро и ке си идат.

Доброволци се намираха винаги. Даже се караха кой да тръгне. Пригответиха се и когато мръкна, тръгнаха. Върнаха се натоварени с много храна. Имаше и хляб, и сирене, и кромид. Танас им се скара, понеже бяха яли още по пътя, но само така, за лице. Носеха големи товари, каквито гладен човек не може да вдигне. Ядоха като разпрани чак до среднощ. Сетне всички заспаха така, както спят хора след дълъг глад.

В тая тъмна и тиха нощ се случи непоправимо зло. Вместо Кръстьо да се върне на другата вечер, както беше казал на останалите, върнал се същата вечер. Часовоите не са знаели това, пък изглежда и те са заспали. Търсил ги из тръстиките, давал сигнали и като не ги намерил, на разсъмване се отправил с четниците към Солунско. Три денонощия чакаха Кръстьо. Той не се върна. Тогава старите четници се събраха. По предложение на Танас избраха за временен воевода Дино Калински. Виждаше му се разумен и смел човек.

Танас се зае да стегне лодката. Изчерпа с дискаса водата и доколкото може, запуши дупките с кълчища... Решението беше да се преместят навътре в езерото, на Гаваянската балта^[10]. Тя представляваше нещо като островче. Отдолу беше мочурище, но селяните бяха направили върху мочурището колиби и площадки върху колове, покрити с тръстика. Танас пренасяше на валтата хората по няколко наведнаж. Един трябваше непрекъснато да изчерпва вода с дискаса, защото лодката течеше и щяха да се издавят. на валтата се събраха повече от осемдесет души. Много народ!... Танас провери храната. Имаха точно за два дена. Пристигнаха тревожни съобщения. Около езерото вече имаше части от редовната турска армия. Вечер някой решителен четник излизаше от езерото и успяваше да донесе малко храна. Танас нареди да вземат царевично брашно от воденицата на Абедин чауш. Голяма воденица, която въртеше три камъка. Танас се беше свързал с двама чираци — едни млади бабанки, момчета от Корча. Макар и албанци, омразата им към турците бе толкова силна, че с радост се съгласиха да крадат брашното и го пренасят до езерото. И двамата бяха много яки. Единият носеше на гръб чувал с брашно, а другият вървеше след него, като го пазеше с пушка, която им даде Танас. Но въпреки това, храната не беше достатъчна и ставаше все по-трудно и по-трудно да я намират. Турците започнаха да правят окопи около езерото. Тактиката им беше ясна. Без да дават много жертви, да накарат въстаниците или да се предадат, или да изпукат от глад.

Една вечер знаменосецът на четата Христо Джеков Пеливанино от село Ротахчи, Дойранско, излезе с дващсет души да търси храна. Чакаха ги цяла нощ. Не се върнаха. Четата дала сражение. Убили им две момчета. Сетне се намерили с Кръстьо Асенов и заедно ходели.

На другата нощ Танас каза на Дино Калински:

— Хайде да идем до нашето село Гаваянци и да вземем повече храна.

— Нека не е тая вечер — каза Дино. — Утре вечер ке идем.

— Добре — съгласи се Танас.

Но той имаше лошо предчувствие. В дългия си четнически живот винаги надушваше отдалеч лошото, било чрез сън, било по неспокойствието, което го обхващаше. И никога досега не се бе излъгал. Така стана и тоя път. на сутринта Дино и двамата четници се качиха на лодката, за да наляят в стомната прясна вода. Водата беше

хубава за пиене само от дълбокото. На вълтата беше мръсна, защото всички ходеха там по нужда. Но съвсем скоро Дино се върна. Танас го изчака на брега.

— Ела, Танасе, да видиш нещо... — му каза Дино, без да слезе от лодката.

Танас се качи.

— Какво нещо?

Излязоха от шафара^[11].

— А вдигни сега бинокъла!

Когато погледна нататък, Танас изтръпна. Цялото поле отсреща беше палатка до палатка. Около тях се движеха като мравки много войници. Погледна и към другия бряг. Там беше същото. Разбра, че през нощта вече окончателно са затворили обръча около езерото. Войниците копаеха окопи. Танас добре виждаше това през бинокъла. Ядоса се.

— Виде ли? — рече той на Дино. — Ако бехме излезли снощи, щехме да намериме храна. Сега имаме брашно само за едно ядене.

Дино мълчеше. Върнаха се при останалите. Разказаха им всичко. Танас предложи да не изяждат храната наведнаж, но никой не се съгласи. Още на обед изядоха последната троха брашно и пак останаха гладни. На другия ден вече нямаше никакво ядене. Танас се зае да лови риба около вълтата. Навътре не посмя да влезе. Улови няколко едри крапа. Не можеха да ги изпекат. Димът щеше да ги издаде. Тези, които бяха по-малко гнусливи, гълтаха рибата сурова. Още отначалото, когато дойдоха на вълтата, Танас усети един голям сом. Реши да го хване. Занимава се с него целия след обед. Привечер с помощта на някои запалени рибари от момчетата го измъкнаха на брега. Тежеше цели трийсет оки. Нарязаха го на филии и вечерта след полунощ наклаха внимателно огън така, че да не блести. Изпекоха рибата. Това беше последното им свястно ядене.

На втория ден започна сражението. Още сутринта турците изстреляха няколко снаряда в средата на езерото. После от всички страни започна пукотевица. Стреляха напосоки, защото не знаеха точно къде са. Чакаха само да се обадят. Куршумите пищяха и над самата валта. Наложиха се да залегнат. Слънцето светеше по цял ден и горещината бе нетърпима. На петия ден от започването на сражението, решиха да се преместят още по-навътре в езерото. На запад имаше

също валта с няколко колиби. Танас знаеше, че там се намира и фурна. Надяваше се да е останало малко брашно. През нощта се прехвърлиха с лодката на новото място. Не намериха нито троха. Само в една колиба откриха чувал сол. Щяха поне да солят суровата риба. Но не можеха вече да ловят и риба. Изглежда турците ги усетиха и тук. Стреляха непрекъснато. Една сутрин докараха две батареи полски оръдия. Започнаха да претърсват езерото със снаряди. Целия ден снарядите вдигаха водата чак до небето, но при тях не падна нито един. Следобед турците вероятно сметнаха, че са изчистили вече езерото и скоро часовете съобщиха за две лодки, пълни с войници, които приближават островчето. Дино Калински взе дващест пушки и Танас дващест. Навлязоха навътре в тръстиките, където беше каналът. Само по него можеше да дойде лодка. Стояха така, потопени до кръста. Оръжието и горната част на телата им беше суха. Заеха удобни позиции. Прикриха се добре в тръстиките и никой не можеше да ги види. Едната лодка с десет войника вече приближаваше. Пуснаха я да влезе в канала между групата на Дино и Танас. По даден сигнал изстреляха няколко залпа. Убиха всички войници. Доближиха се до мястото. Изхвърлиха труповете във водата и потопиха лодката. Другата веднага се върна обратно. След това турците ги оставиха на мира цели два дни, но Танас знаеше, че им кроят кюляха^[12].

Някой от четниците започна да дъвче тръстика и всички го последваха. Дъвчеха като мишки, да им стане сладко в устата, а сетне плюеха дървесината. Заслабнаха много. Турците отново захванаха стрелбата. Сега оръдията биеха по-точно. По едно чудо островчето, заобиколено отвсякъде с тръстики, остана незасегнато. Оставаше им една-единствена надежда, че Кръстьо Асенов ще се върне да удари турската войска в гръб. Така ще им направи свободен коридор, за да се измъкнат, но това беше напразна надежда. Той водеше сражение на съвсем друго място и вече се бе изтеглил към село Корнишоре.

Изминаха две седмици на пълен глад. От слабост на Танас му се маеше главата. По цял ден лежеше само по бели гащи и се препичаше на слънце, гол до кръста. Гледаше да не прави излишни движения, за да запази малкото сили, които му оставаха. И другите постъпваха като него. Когато погледнеше валтата, изпълнена цялата с голи мъже, препичащи се на слънцето, струваше му се, че правят не въстание, а са дошли на бани.

Една сутрин двете полски батареи отново започнаха да претърсват езерото метър по метър. Водата завря. Часовоите извикаха Танас. Той имаше бинокъл и затова го викаха. Отиде. Легна в тръстиките. Видя на брега войници, които носеха тенекии. Имаше и две тулумби. Пълнеха тулумбите с газ. Взеха да пръскат с нея тръстиките. След това ги запалиха. Отначало се вдигна черен дим, а подир малко лумнаха големи огньове. До вечерта огньовете се силно разгоряха. И тръстиките от другите брегове на езерото бяха напръскани с газ. Цяла нощ Танас не спа и гледа пламъците. Те осветяваха Кукушко, Солунско и Гевгелийско поле. На сутринта полъхна лек ветрец откъм брега и почна да носи задушливия дим право на валтата. Всички кашляха и едва поемаха дъх. Танас си уви цялата глава с бяла кърпа и дишаше през кърпата. Отиде навътре в тръстиките, за да разбере какво става. Стигна до линията на огъня и чак тогава се уплаши, когато видя да гори самата вода. Гореше газиеото, което плуваше отгоре. Прекръсти се и каза, че такова чудо не е видел. До този момент се бе надявал, че четите от Солунско, Кукушко и Гевгелийско ще ударят аскера в гръб, сега и тая надежда му изчезна. Помощ от народа не се очакваше. Знаеше, че огньовете са уплашили населението и никой не смее да припари до езерото.

На другата сутрин се събуди късно, въпреки стрелбата. Лежа дълго по гръб. Комарите бяха изхапали цялото му тяло, но той вече не се чешеше. Рече малко да постане. Изведнаж всичко наоколо се завъртя. За да не падне на земята, отново приседна. Хвана главата си с две ръце. Не искаше младите четници да забележат, че му е лошо. Брей анасана^[13]!... Тука ли ке се мрие? — си помисли Танас, а сетне се озлоби и към себе си, и към турците, и към всичко на тоя свят. Защо стоите досега? Що чекате още майка си! Къде тя е устата да кажеш!...

Надигна се и отиде към Дино. Двамата се разбраха. След обед събраха всички на едно място.

— Млади другари — каза Дино, — решили сме да излезем на сухо да мрем.

Той говори още малко. Момчетата не можеха да се държат на крака и приседнаха. Стана да говори и Танас. Той започна речта издалече. Отначало каза:

— Дойде време да мрем за нашия роден край... — и още няколко думи от този род, но бързо съобрази, че вместо да им повдигне духа, те

още повече се разкиснаха, затова умело извъртя речта в съвсем друга посока.

— Не искаме насила никой да дойде с нас. Но има голяма надежда още тая вечер да ядеме хлеб!...

Чули думата хляб, всички се раздвижиха. Дино използва момента и високо извика:

— Кой обича Македония и пази клетвата — да излезе!... Старите четници веднага станаха на крак и повлякоха със себе си и другите. Едно съвсем младо момче извика:

— Ще дойдем с вас. Където вие умрете, там и ние!...

Повечето се съгласиха да дойдат, но някои останаха в езерото. Още веднага Танас здраво се захвана за работа. Извика дядо Петко лодкаджията от Драгомирци и брат му Мицо. Те бяха нелегални и се криеха при тях в езерото. Каза им да приготвят лодките, защото живи или умрели тая нощ ще се опитат да избягат.

— Ние сме готови — рекоха двамата братя.

— Ке пренесете по десет души на брега и ке ги оставите на края на тръстиките, където не гори. Сетне се връщате и вземате останалите.

Събраха се отново с Дино и обсъдиха какво ще има да се прави. При тях държаха много взривни материали. Танас намери онова момче, специално пратено от София, което разбираше от бомби. То оставаше на вълтата. Донесе взривовете и фитилите. Каза му, че иска от него да направи четири много силни бомби. Отначало момчето направи една, но на Танас му се видя много лека.

— Искам — му рече той — да може една голяма къща да фръкне у въздуха.

— Ако направя такава — отвърна момчето, — ще избие и тия, дето я хвърлят.

— Нищо — рече Танас. — Направи така, както ти казвам.

Четирите бомби бяха по няколко оки и много тежаха. По поръчка на Танас, освен тях, момчето направи до вечерта още четири малки.

— С такава бомба — каза то — може цяла казарма да иде във въздуха.

Момчето внимателно обясни на Танас как да пали фитила и колко време след това ще избухне бомбата. За бомбаджии Танас определи себе си и четирма стари четници. Надълго и широко им обяснява как ще стане хвърлянето. Уговориха се Танас да командува.

На първо викане ще хвърлят четирите малки бомби, а на второ — четирите големи. Всеки си взе товара. Към зайде-слънце започна пренасянето. Брегът беше далеч и всичко ставаше бавно. Каналът бе тесен и лодката се движеше не с весла, а с пръти. Късно през нощта излязоха между тръстиките на брега. Последен скочи Танас с бомбите под мишка. Каза на дядо Петко и брат му Мицо:

— Върнете се сега на островчето при останалите. На разсъмване ке дойдете на същото място, оти, ако ни ударат турците, можем да се върнем, а може и некой от другарите да се загуби и да се прибèре с вас. Потърсете из тръстиките да не би да има ранени. Ако има, приберейте ги на вълтата!

— Добре, Танасе. За това дума да не става! — каза дядо Петко. — Ке чекаме не само до утре сутринта, но и чак до други ден.

Двамата лодкари се прибраха навътре в езерото. На брега остана четата. По предложение на Дино Калински всички се наредиха в една редица, за да се простят.

— Тази вечер от нас може да избият некого — каза той на редицата. — Обкръжени сме отвсекъде. Затова искам да се простим един друг.

Пръв мина през редицата Дино Калински и целуна всеки четник поотделно. Като свърши, застана и той накрая. Сетне така последователно мина по редицата вторият, третият и т.н. Танас беше против такива съзлививи работи и се много ядоса, но не каза нищо. Някои от момчетата се разплакаха. Всички много се нажалиха. Ако ни избият, да ни избият! — си мислеше Танас. Нема да леем сълзи над своите гробове! По-добре е да оставим на роднините тая работа... Па защо да ни избият? Може ние да ги избием!... Така ядосан, Танас застана пред редицата.

— Ако ще мрем, да мрем като мъже! — рече той. — Стегнете се! Ще тръгнем право към село Арджани и ще пресечем сводовия мост над железницата. Минем ли оттам, нагоре е високо и има скали. Ще се спасим. А най-важното — обещавам ви още тая вечер хлеб и ядене. Ние ке пробием турските засади, а вие бегайте, колкото ви държат краката! И да помните, който се уплаши, ке умре!...

След тия думи на Танас в четата настъпи раздвижване. Всички взеха трескаво да се приготвят. Връзваха си опинците и за последен път проверяваха оръжието. Танас със задоволство видя, че се готвят да

мрат като мъже. Може и да избият некого от нас, си рече той, но ще дадем едно хубаво сражение!... Както винаги той бе обхванат от тая особена възбуда пред битката. Мускулите му потръпваха и цялата умора и безсилие сякаш отлетяха някъде далеч. Отделиха се с Дино Калински да уговорят атаката. Разбраха се, че четвърт час преди цялата чета ще трябва да трогнат бомбаджиите. Ще хвърлят на два пъти бомбите. Така щяха да създадат суматоха в аскера. А след туй цялата чета, ако е рекъл господ, ще се измъкне през пробива. Танас и останалите трима бомбаджии, все стари четници, се приготвиха. По негово предложение отрязаха още от фитилите на бомбите, за да избухнат по-рано. Всеки провери състоянието на карабината. Имаха четири кутии каф-кибрит — такъв, който не гасне от вятъра.

— Дино — рече Танас, — време е. Аз тръгвам. Тръгни и ти с момчетата!

Танас с тримата бомбаджии се промъкна до края на шафара. Зад тях тихо вървеше четата.

— Слушай, Дино, виждаш ли нещо пред себе си?

— Нищо не виждам — каза Дино.

Луната още не бе изгряла и полето бе тъмно.

— Ако не виждаш! Точно пред нас е едно деренце. Ке вървите само по него. То води право на сводовия мост. Ние ке тръгнем напред. Като чуете, че хвърляме бомбите, тичайте по деренцето, колкото ви държат краката! Който остане жив, да бега по височината на сводовия мост!

Танас хвана в едната ръка бомбите, а в другата карабината. Пушката си остави отзад на гърба. Но когато излезе на голото поле, устата му пресъхна. Де бре, Танасе! — си каза той както винаги, когато искаше да се успокои. — Еднаж ке се мрие!... — Започна да лази по земята. Останалите лазеха зад него. Дълго се промъкваша напред, докато Танас чу говора на турските войници. Понадигна се малко. Бяха само на трийсетина крачки от окопите. Изчакаха останалите трима зад него. Прошепна им да се пръснат на десет крачки един от друг встрани. Когато прецени, че всеки си е заел мястото, запали каф-кибрита и размаха клечката. Сетне поднесе пламъка към фитила и загаси клечката в пръстта. Това бе най-мъчителната част от плана. И наистина започна стрелба. Турските войници видяха пламъците. Танас се надигна от земята и извика, колкото му глас държи:

— Ехееее!...

Хвърли с всичка сила напред малката бомба и падна по очи. По негова сметка чака дълго, понеже смяташе, че бомбите веднага ще избухнат. А сетне земята забуча. Той се прилепи плътно. Върху раменете му се посипа пръст. Беше малко замаян. Отново запали, както лежеше, втората бомба, по-голямата. Вдигна се прав и пак извика:

— Ехееее!...

Хвърли бомбата и легна по очи. Тоя път му се стори, че умира. Взривът от четирите бомби беше толкова силен, че напълно го оглуши. Не искаше да се надигне от земята. С усилие на волята стана. От взрива слухът му бе малко повреден, но все пак долови, че се стреля от всички страни. Само пред тях не се стреляше. Някой го хвана за ръкава. Видя и тримата бомбаджии живи и здрави край себе си. Свали пушката и затъкна ножа.

— Напреж! — извика Танас и полетя пръв към турските окопи.

Прескочи първата траншея и замалко не падна във втората, която беше съвсем наблизо. Стори му се, че пред него бягат някакви хора. Тичаше с всички сили и не усети кога стигна до сводовия мост. Изкачи се по насипа и залегна на самата линия. Тримата му другари дотичаха след миг и всеки зае позиция на насипа. Трябваше да прикриват четата, защото тя щеше да мине под моста. Малко встрани от деренцето се обадиха няколко пушки. Танас разбра, че това са турски войници, окопитили се вече от първия удар. А четата почна тичешком да се промъква под моста. Танас ясно виждаше мъжете, които бягаха. Четирмата бомбаджии насочиха пушките си към окопа встрани от дерето. Бяха по-нависоко от тях. Турците не можеха глава да вдигнат от куршумите им. Когато по преценка на Танас четата се изтегли, той заповяда на тримата бомбаджии да бягат. Остана сам върху насипа. Стреляше по окопа, но оттам скоро усетиха, че е сам. Надигнаха глави и почнаха да стрелят по Танас. Той се опита да ги излъже. Легна ниско край линията и не стреляше. Турците също престанаха. Тогава се надигна и точно щеше да побегне, турският залп го прикова отново върху насипа. Така на няколко пъти той преставаше да стреля и турците преставаша. Но опита се ли се да избяга, виждаше, че ще го застрелят веднага. Изведнаж той скочи, но се спъна и се стовари върху самата линия. Ножът му удари на релсата и светна искра. Тия от окопите почнаха да бягат, като викаха на турски „Бомба... бомба!“.

Танас използва объркването им и хукна право към хълма, но падна в деренцето върху една шипка. Ризата му се заплете в бодлите и в първия момент той с ужас помисли, че вече е хванат. Размърда се. Цялата му риза се разкъса. Бодлите дращеха дълбоко кожата му, но той не чувствуваше нищо. Успя да се измъкне от храста и пак се завтече нагоре. Тича дълго, с пресъхнала уста, докато се добра до едни скали. Хвърли се по корем до скалите и дишаше бързо, с охкане. Имаше чувство, че сърцето му се е изкачило в гърлото. Когато тая мъка мина, Танас се огледа за другарите си. Не се чуваше вече нищо. Остана да лежи така по корем. Сега луната осветяваше цялото поле. Загледа се надолу към дерето. Не беше успял твърде да се отдалечи. Чу говор на много хора. Близо до линията забеляза струпаната войска. Странно му се видя, че тя е подредена на роти. Хвана носа си да разбере дали не е сън. Сетне настъпи пълна тишина. Напред излязоха четирма конници, огрени от лунната светлина, които застанаха пред войската. Единият конник мина пред тримата. Сигурно е голям началник, си помисли Танас.

— Каква беше тая гюрултия? — попита на турски офицерът.

— Появи се голяма чета, но ние я ударихме и отново я върнахме в езерото — отговори друг.

Гласовете се чуваха съвсем ясно на хълма. Клисурата даваше хубаво ехо.

— Ашколсун! — каза конникът. — Тия там ще измрат в езерото или ще ги изловим живи, като се предадат...

— Ке ни хванете опинците! — си рече Танас, вече напълно успокоен. Бавно пролази нагоре по хълма. Когато прехвърли височината, намери другарите си залегнали. Пазеха толкова тихо, че насмалко щеше да ги отmine. Разказа им, че опасността е избягната. Направиха проверка на четата. Турците бяха убили двама души — Тенчо Бояджиев и Гоце Керемедчиев. Въпреки това всички бяха радостни. Трябваше веднага да тръгват. Взеха посока към село Баялци. Скоро стигнаха над него. Скриха се в една горичка.

— Ке слеза в сѐлто — рече Танас на Дино. — Там имам братовчед. Ке го потърсам да донесе храна.

Дино се съгласи. Понеже цялото тяло го болеше, Танас едва-едва се добра. Хората спяха или се бяха притаили, чули изстрелите и

избухванията на бомбите. Отиде право в къщата на братовчед си. Чукна му на прозореца.

— Кой си ти?

— Аз съм Танас. Отвори. Оти се криеш?

Братовчедът му отвори вратата. Беше много уплашен.

— Мислехме, че са ви избили...

— За ваш и наш таксират сме живи и сме тука над сѐлто.

— Що искате?

— Хлеб и ако може малко сирене. Две недели залък не сме сложили в устата.

Братовчедът събра целия хлеб, който имаше в къщи. Отиде и по съседите. Качиха товара на едно магаренце. Братовчедът придружи Танас до четата. Всички спяха. Танас събуди Дино. Дватама разделиха храната. На всеки се падна по един залък хлеб и парче сирене. Почнаха да будят четниците. Те не искаха да стават. Дадоха на всеки дела. Танас се опита да яде своето парче. Не му се ядеше. Видя, че и останалите едва дъвчат.

— Оти не ядете? — попита той една група четници.

— Повръща ни се. Стомасите са ни залепнали за гърбовете.

Трябваше да тръгват, докато не е съмнало. Приготвиха се. С Дино решиха да отидат в Смолско бачево. Танас знаеше, че там има мандра. Смяташе, че ако поядат малко мляко и масло, четниците бързо ще се свестят. Дойде един селянин. Беше куриер на Аргир Манасиев.

— Аргир Манасиев с четата е оттатък Вардара — каза селянинът. — Сметаше утре вечер да премине реката и да удари в гръб войската при езерото, та да се измъкнете.

— Ке се върнеш при Аргир и ето що ке му кажеш! Ние тази нощ избегахме от езерото. Там останаха малко четници. Турската войска чет нема. Ако рече да ги нападне, ке ги избият до последния човек. А ние сега отиваме в мандрата на Смолско бачево...

Четата тръгна. Скоро стигна мястото, където по сметките на Танас трябваше да е мандрата. Но от нея нямаше и следа. Ослуша се да чуе лай на кучета. Нищо не чу. Тогава се обърна към четниците:

— Кой от вас лаят най-добре, да излезат!

След думите на Танас започна такъв лай и виене, като че ли се дави цяла глутница. Танас, макар да беше много пребит, се засмя.

— Между нас има големи дяволи! — рече той на Дино.

Когато четниците престанаха да лаят, кучетата се обадиха на двеста-триста метра над тях. Танас поведе четата право натам. Скоро видяха мандрата. Прозорецът лъщеше от светлината на кандилото. Танас остана учуден. Вечер обикновено мандраджиите не спяха там, а слизаха в селото. Само идваха да измълзят овцете, оставяха да втаса млякото с маята и на сутринта идваха да го сложат в цедилки. Усетили съвсем близо хора, кучетата почнаха да се дерат от лай. Кандилцето загасна. Един човек излезе от мандрата и побягна надолу. Не ги виждаше и тичаше право към тях. Когато мина край Танас, той го спъна. Човекът зарови глава в тревата и от носа му потече кръв. Двамата четници го вдигнаха на крака.

— Що бегаш, бре? — го попита Танас.

— Мислех, че идат турците и ке ме пребият.

Танас знаеше, че турците бяха издали заповед на всеки мандраджия да държи по един чувал царевично брашно. По което и време да мине аскер, да го нахранят с качамак и мляко.

— Сега ке напращаш много качамак за нас!

Четата насяда на поляната пред мандрата. Вече разсъмваше. Танас и още три момчета, които отбираха от готвене, влязоха в колибата заедно с мандраджиията. Накладоха бързо огън. Сложиха един котел с вода. Скоро водата завря. В два големи бакъра изсипаха цялото брашно и направиха качамак. Човекът им даде и всичкото сирене, което имаше. Танас видя, че пак не ядат. Не можеха да дъвчат, а само смучеха качамака и сиренето. Насила ги караше да гълтат. Скоро слънцето щеше да се покаже. Макар и малко, от яденето се посвестиха.

— Искам да ни намериш място къде да легнем, оти сме много изтощени — рече Танас на мандраджиията.

— Знам такова място — каза той. — Казва се „Мечкина дупка“.

— Ние у дупка не влизаме! — избухна Танас.

— Не е това, що мислиш — уплашено отговори човекът. — Само така се казва местото.

Развидели се. Тръгнаха след мандраджиията нагоре по хълма. Излязоха на билото чак над Вардара. Цялата местност се казваше „Орехово бачево“. Долу се виждаше реката, а отсреща — линията на Скопие. Четата се настани между скалите. Не можеха отникъде да ги видят. Танас остана на пост. Другите бързо заспаха. Но Дино не можеше да заспи и седна до Танас. Двамата свиха по една цигара и

запушиха. Откъм бачията^[14] Танас забеляза да слиза право към тях едно момченце. Рече на Дино.

— Изправи се да те види детето, оти нас търси.

Самият Танас не можеше да стане. Краката много го боляха. Дино се изправи. Детето го видя и дойде.

— Що йма, момченце?

— Влезе аскер и сега претърсва целото село.

— Седи тука при нас — му рече Дино.

— Искам да си ида — приплака детето.

— Нема да си идеш. Ке останеш малко с нас.

Ако го пуснеха, можеше да го срещнат турците. Дете беше и щеше да ги предаде, като му ударят два шамара. Дино събуди един по един четниците. Всеки се прикри още по-добре зад скалите. Така мина половин час. Танас видя войската, която се зададе откъм Смолско бачево. Вървеше по баира край Вардара и идваше право към тях.

— Никой да не е мръднал и да не кашля! Ако некой стреля — куршум в главата от тоя пищов! — рече Танас. — Ке стреляте, след като гръмне пушката на Дино. Разбрахте ли?

И без неговите, думи всички бяха разбрали какво ги чака. Дватамата с Дино легнаха един до друг зад крайната скала и оттам наблюдаваха аскера. Войниците се спряха над тях, на около 200 метра разстояние. Засвири бурія.

— Побратиме, откриха ни — каза Дино.

— Не е верно — отвърна Танас. — Свири отбой.

Войската се събра на купчина и се върна обратно нагоре. Дино беше целият изпотен от напрежение.

— Куртулисахме^[15] и тоя път огино, побратиме... — му рече Танас, като си пое дълбоко въздух в гърдите.

Целия ден спаха. Слънцето печеше силно и стопляше уморените им тела. Привечер освободиха детето. След полунощ дойдоха двама куриери от Аргирова страна.

— Имаме нареждане да ви прекараме през Вардара — рекоха те.

Преди разсъмване се вдигнаха и стигнаха бързо реката. От дъждовете водата бе силно придошла. Въпреки това решиха да минат на брод.

— Да се хванете по десет души наведнаж! — каза Дино на четниците. — Дръжте се за патронташа на другия пред себе си, ама

здро̀во!

Та̀ка по десет, по десет, изля̀зо̀ха на дру̀гия бря̀г, цѐлите намо̀крени. Нао̀коло бѐше вѐче свѐтло. Зна̀еха, че на̀блѝзо има ла̀гер на ту̀рска во̀йска. Чѐтницѝте ѐдва хо̀дѐха. Два̀ма от тях сѐдна̀ха на зѐмя̀та и не ис̀ка̀ха да се вдѝгнат. Кра̀ката им бя̀ха отѐкли. Хо̀дѐха бо̀си, бѐз цѐрву̀ли. Та̀нас отмѝна да во̀ди чѐтата, а при тях оста̀на Дѝно. Та̀ка вѐрвяха из̀вестно врѐме. Той за̀почна да се бѐзпо̀кои. Прѐда̀де чѐтата да я во̀ди дру̀г и се спрѐ да ча̀ка. Скро̀ видя Дѝно, кой̀то се прѝблѝжаваше са̀м. Ка̀то до̀йде, хвѐрли пу̀шката на зѐмя̀та и сѐдна до кра̀ката на Та̀нас.

— Шо̀ има, Дѝно?

— Идѝ ти да ги ка̀раш тях два̀мата!... Лѐгнали са̀ на зѐмя̀та и не ис̀кат да мрѐднат.

Ка̀то ка̀за то̀ва, Дѝно от̀ново се раз̀псу̀ва.

— Тѝхо — му рѐче Та̀нас. — Я га̀ ту̀рска̀та во̀йска!... Ста̀ни сѐга да во̀диш чѐтата, а аз кѐ ида̀м прѝ тях дву̀ица̀та.

Дѝно ста̀на, взѐ си пу̀шката и ка̀то се по̀люля̀ваше от умо̀ра, отмѝна да до̀гони чѐтата. Та̀нас на̀тъкна но̀жа на сво̀ята пу̀шка и трѐгна о̀ратно. Спо̀мни си ка̀к на врѐмето Андон Кьос̀ето ка̀раше На̀злѐм бѐй. Скро̀ го на̀мери, про̀сна̀ли сѐ на зѐмя̀та. Ко̀гато за̀стана прѐд тях, тѐ с нѝщо не по̀каза̀ха, чѐ са̀ го вѝдели. Лѐжѐха сѐс за̀творѝни очѝ и пѐшка̀ха.

— Ста̀нейте — кро̀тко им ка̀за Та̀нас. Два̀мата не от̀говорѝха. Са̀мо спрѐха да стѐнат.

— Ста̀нейте вѐдна̀га, ва̀шата ма̀ма, или сѐга кѐ ви за̀стре́лям! — из̀вика Та̀нас, ка̀то щра̀кна за̀твора на пу̀шката.

Два̀мата у̀плашѐно се на̀дигна̀ха и прѝседна̀ха. Та̀нас им по̀да̀де рѐ̀це и ги из̀прави. Ѐдва се дѐржа̀ха. Подка̀ра ги прѐд сѐбе си. Кра̀ката им бя̀ха стра̀шно отѐкли. Тру̀дно прѝстъпва̀ха. Та̀нас мно̀го ги сѐжа̀ли, но нѐма̀ше дру̀г из̀ход. Щя̀ха да ги хва̀нат ту̀рците, а с то̀ва и ця̀лата чѐта. Скро̀ два̀мата за̀почна̀ха да се опѐват. То̀гава Та̀нас бѐзжа̀лостно ги по̀дрѐгва̀ше с щика, ка̀то во̀лове с остен, и им по̀вта̀ряше ѐдно:

— Хо̀дете, ина̀к кѐ ви на̀мушка̀м!...

— Оста̀ви ни, ба̀й Та̀на̀се — мо̀лѐха сѐ те. — Нѝе са̀ми кѐ до̀фтаса̀ме.

— Нѐма да оста̀ва жѝви да ви хва̀нат! Или хо̀дете, или кѐ ви из̀бия̀!...

Голяма мъка видя с тях. Слънцето отдавна се бе вдигнало. Четата бе отишла напред и може би вече почиваше, а Танас караше двамата пред себе си и проклинаше цялата си съдба. Озлобението му към тях растеше от минута на минута и вече по ризата на двамата се яви кръв от подръгванията с щика. Едно от момчетата падна на земята. Танас с мъка го вдигна, но загуби равновесие и се стовариха един върху друг. Танас скочи бързо на крака. Измахна се и удари на момчето шамар. Момчетата зареваха с глас. На Танас толкова му дотегна, че хвърли пушката на земята и седна.

— Ексик олсун! — каза Танас. — По-арно да бехте измрели! А сега плачете, барем да се наплачете!...

— Избий ни, бай Танасе!

Танас се надигна. Беше се посъвзел малко.

— Айде, момчета — рече им кротко той. — Скоро ке починем. Дайте си още малко гаерет!

Тръгнаха. Тоя път често спираха, защото и Танас едва се крепеше да не падне. Най-сетне намериха четата, налягала в едно дърво над село Муин, в полите на Кожух планина. Всички спяха. Само четирмата часовои бяха будни. Танас прати единия до селото да потърси храна. Легна на земята и веднага заспа. Скоро някой го събуди. Видя над себе си часовоя.

— Що ме скорна? Иди при Дино!

— Дино спие като умрен.

— Е кажи тогава на мене!

— Дойдоха от Муин един мъж и една жена. Дадоха ми два хлеба и ми рекоха, че турският поляк е видел четата. Тръгнал за Гевгели да ни предаде на турците.

Щом чу това, Танас скочи като ужилен. Ами сега? — си рече той. Ден е. Не познаваха добре местата. И хората също. Четниците не могат да ходят. Събуди ги бързо. Вместо да се уплашат и веднага да побягнат, всички стояха съвсем безчувствени към по-нататъшната си съдба. Дино разбра, че не може да вдигне четата. Повикаха един от куриерите на Аргир.

— Можеш ли да намериш сега Аргир Манасиев?

— Мога — каза куриерът.

— Тогава остави пушката и отивай!

Не се мина и половин час, куриерът се върна. Всички мислеха, че се е натъкнал на турска засада.

— Не бойте се! Воеводата е под нас с целата чета. Нема и километър.

— Какво ти рече?

— Дино и Танас да остават само по един часовой. Да не мърдат от местото, където са, и да си почиват всички! Ако дойде турска войска, аз ще я посрещна. Те хич за нищо да не мислят!

— Щом е така — рече Дино, — добре!

Поставиха един часовой и всички отново легнаха.

Танас не можеше да се успокои, все се въртеше на земята. Скоро момчето на пост пак дотича.

— Бай Танасе, стани веднага! Аскер иде.

— Откъде иде?

— Откъм реката се чуват гласове на много хора.

Танас веднага скочи. Да се ядосва повече нямаше сили. Тоя ден изглежда ке се мрие, каза си той. Наистина и оттук се чуваха гласове. Събудиха четниците. С Дино ги разпределиха в кръг и всеки залегна. Де бре, свети Георги! — си рече Танас. — Таман мислех да си ни спасил. Защо ли требеше да теглим толкова мъки, та тука да ни избият? И ти си един застъпник — повеке на турците, отколкото на българите!...

Но скоро Танас трябваше да прекъсне тия горчиви размишления. Гласовете се оказаха на селяни от Муїн. Всеки носеше по нещо в ръце — тенекии сирене и масло, погачи, баници... Изправиха се на крака. Почнаха да се здравуват и прегръщат. Всички се радваха. Аргир им дал заповед да донесат храна. Постлаха цяла мера с погачи и баници. Поседнаха. Похапнаха хубаво и водиха дълги моабети със селяните. Те стояха прави край четниците. Като свършиха яденето, прибраха тепсиите с кърпите и си отидоха. Момчетата, успокоени, заспаха отново. Привечер Аргир изпрати един куриер да им съобщи, че пристига. Зададе се начело на четата заедно със Сава Михайлов. Двамата воеводи бяха обединили четите си. Савата, какъвто беше огромен, се затича и прегърна Танас. Вдигна го от земята на ръце, толкова бе отслабнал.

— Побратиме, живи бехме пак да се видим!...

Танас не можа да се сдържи и една сълза потече по бузите му.

— Нищо, братко — каза Савата, — поплачи си малко. А сега седни и ми разкажи всичко!

Танас започна така:

— Това, що изтеглихме, на никой душманин да не се случи!...

Докато Танас разказваше патилата си, Аргир Манасиев вече се разпореждаше с всичко. Отдели набързо болните и ранените. Нареди да ги превържат. Лично с ръцете си нахрани няколко четници, които не искаха да ядат. Взимаше хапката и насила им я вкарваше в устата. Разпита за всичко, за всеки намери утешителна дума. Разбраха, че не са изоставени. Аргир се държеше като баща. Подир туй отиде при Танас. Аргир го много обичаше. Може би защото Танас беше хубав като момиче и простодушен. Но сигур най-много за това, че Танас имаше дарба на танцьор. А самият Аргир — богатата душа — беше роден музикант. Ако не бе отдал живота си на революцията, Македония щеше да се гордее с един голям музикант. След като изчака Танас да свърши своя разказ, той го попита за мъжа и жената от Муин, които казали на часовоя за турския поляк, че уж отишел да ги предаде. Танас му съобщи, каквото знаеше. Воеводата изпрати двама души от своята чета да доведат мъжа и жената.

Танас скоро забрави за тях. Аргир беше донесъл със себе си голям казан. Бяха наклали огън и сега вряха два чукани коча. Седнаха да похапнат. Още несвършили яденето, двамата четници доведоха мъжа и жената. Аргир спря да яде.

— Съблечете ги голи! — заповяда той.

Мъжът сам се съблече, но жената се дърпаше и пицеше. Съблякоха я, като ѝ разкъсаха дрехите. Двама от Аргировите четници грабнаха отнякъде по една голяма сопа. Първо налегнаха мъжа върху земята. Застанаха със сопите от двете му страни. Почнаха да удрят с тоягите така, както се удрят с тупалки черги на реката. Мъжът пицеше колкото му глас държи, но тоя, който седеше над главата му, така го притискаше, че само от време на време успяваше да си отвори устата и да изреве. Биха го, докато глас не остана в него и от гърба му почна да излиза кръв.

— Аман, дедо Аргире! (Така го наричаше Танас понеже Аргир беше по-възрастен от него и носеше голяма брада, а също и от почит пред неговата ученост.) — Стига си ги тѐпал! — рече Танас.

— Тепаме ги заради мъките, дето сте изкарали.

— Молим ти се, прости им!

Дали от умора, или от глада, но на Танас от тая гледка му се заповръща.

— Не — каза Аргир. — Има още. Сега бием мъжа, а сетне жената повече. Тя го е подучила да ви излъже. Страх ги е от турците? Сега ще ги е страх повече от мене!

Танас стана от огъня и отиде настрани в тъмнината. Но и тук писъците на жената го настигнаха. Като се върна, тя вече не пицеше, но още я биеха. Накрая Аргир нареди да вдигнат двамата на лѐса и да ги откарат в селото.

— За лъжата прошка нема! — каза Аргир на Танас. — Всички грехове започват от лъжата.

По-късно Аргир даде заповед да станат. Той пое командуването на обединените чети.

— Сега ще отидем в Искинбеговата бачия. Там ще има хубаво ядене и ще си починете — рече Аргир.

— Ти знаеш, дедо Аргире — му отвърнаха четниците. Вдигнаха се в тъмнината. Започнаха да се изкачват в полите на Кожух планина. Пристигнаха на бачията късно през нощта. Спаха чак до вечерта на другия ден. Бачията беше богата и имаше много ядене. Четниците от Арджанския гьол останаха, но Аргир ги напусна, за да си гледа работата. Заедно със Савата те извършваха атентати по линията за Солун и на няколко пъти водиха сражения с турската войска.

За четниците се грижеше самият Искин бег, който помагаше на Организацията. С Аргир бяха големи приятели. Когато пристигнаха, каза на своите овчари:

— Всичката ялова стока и млекото да са за Аргир воевода!

Въпреки това няколко месеца по-късно Аргир лично уби Искин бег за блудство с българки. Такива бяха законите на Организацията. Но докато бяха на бачията, ядоха добре и закрепнаха. Само Танас се поболя и линееше. Никак не можеше да се храни. Аргир се върна. Взимаше яденето и лично го даваше на Танас. Все му викаше — кога кротко, кога люто.

— А хапни де, хапни!...

Но Танас едва преглъщаше. Беше много заслабнал. По цял ден лежеше на слънцето и не мислеше за нищо. Аргир даде заповед четата да се изтегли. Много заседаха на едно място. Танас не можеше да ходи.

Аргир намери кон. Качи Танас върху коня и така го водеше със себе си. От яденето му отбираше дреболиите на шилетата — бърбеци, черен дроб, слезка. Караше го насила да пие мляко. Лека-полека Танас почна да се съвзема. След още една седмица слезе от коня и можеше да ходи вече сам.

Аргир обикаляше главно балканските села. Към полето на Вардара не слизаше. Турците се бяха много озлобили от въстанието, а и четата беше станала калабалък народ. Един ден ги заведе в Ошанския манастир. Имаше важна работа. Хвана един калугер, за когото се знаеше, че е предател. Биха го, докато вече не можеше да мръдне. После му оскубаха брадата. Аргир го изпъди в една воденица и му каза да не е стъпил повече в манастира. Тогава воеводите на района бяха всичко за българското население — и баща, и съдия-изпълнители на присъдите, а често се месеха и в църковните работи. Населението не смяташе, че има друга власт, освен властта на воеводите. Когато имаха спорове, отиваха при Аргир. Той разрешаваше бързо кавгите им. Налагаше глоби или бой с тояги. За по-тежки престъпления убиваха веднага виновния. Така беше не само в Гевгелийски район. Същото правеше и Апостол, и Карасулията, и останалите. Но самите воеводи стояха на висотата на властта, която си бяха извоювали. В годините на революционния подем самият живот наложи най-добрите.

Танас смяташе, че голямата власт на воеводите (а те разполагаха с живота на населението) се дължеше на три важни неща. Първо, на личния пример. Самите воеводи бяха силни, яки и здрави мъже. Много куражливи и окото им от нищо не трепваше. В сраженията бяха на първа линия, на поход най-издръжливи, спяха най-малко от всички и гладуваха най-много. Според Танас, да управляваш — нема нищо по-важно от личния пример. Когато сам воеводата се лишава, той може да изисква всичко от своите четници и от населението. Никой не можеше да го упрекне, че гледа за себе си. Повечето воеводи не бяха женени. А тия, които имаха семейства, ги бяха напълно зарязали. Смяташе се за срамно воеводата да си гледа семейството или да говори за жена си и децата си. Така, изоставени напълно на съдбата си, жените им по цял ден свиваха гръб на нивата, за да изкарат прехраната на семейството. Но в цяла Македония Танас не помнеше да е чул жената на някой воевода да се е оплакала или да се е отказала от мъжа си. А и

населението им помагаше с каквото може. Чернопеев не се мяркаше в село Дерманци с години. Когато взеха парите от аферата мис Стон, Гоце лично изпрати три-четири лири на жена му да купи малко брашно за децата въпреки протестите на Чернопеев. Аргир — човек учител, образован мъж, който можеше да заеме високи служби в турско управление, беше зарязал семейството си в Гевгели. Същото беше и с Апостол, и с много други воеводи. Апостол каза веднаж пред Танас: „Децата са на жена ми. Тя им е баща и майка. Аз съм комита.“ А що се касаеше до личния морал на воеводите, и най-големите им врагове не можеха една лоша дума да кажат. Докато водеха четите, всички бяха назаареи. Това беше най-подходящата дума според Танас, взета от евангелието, която означаваше пълна чистота.

Като втора важна отличителна черта за воевода Танас смяташе справедливостта. Повечето от воеводите имаха това качество, което според него беше дарба божия. В забърканите отношения между власт и хора, между самите хора достатъчно беше воеводата да издаде само едно несправедливо решение, за да се срине с трясък целият му авторитет, но те не грешеа или грешеа в границите на човешкия ум. В повечето случаи решаваха с инстинкта си и населението бе доволно от присъдите им.

На трето място, Танас смяташе за голяма тяхна отлика безмерната им обич към народа. Те го обичаха, както баща обича децата си. Ядосваха се на лошотията му, радваха се на доброто. Наказваха строго и сурово. Законите на Организацията бяха неписани, но населението свято ги спазваше. Знаеха ги, без да са ги чели, без никой да им ги е разяснил. Защото разказите кой воевода какво е направил на тоя или на оня крадец, как са убили някого, дете е озлочестил мома, как Апостол е накарал да бият двама съседи, които се карали за нивата, и още хиляди други случки минаваха от уста на уста. Така, от практика, населението научи законите. А когато трябваше да закрилят народа, пред нищо не се спираха. В забърканата турска империя, когато грабежът и убийствата бяха в реда на нещата, воеводите се справяха далеч по-добре с тая напасть, от която и да било друга власт. Ето такива бяха воеводите в съзнанието на Танас. Според него народът и Господ им е дал властта, затова той винаги се подчиняваше и изпълняваше техните нареждания.

Аргир най-сърдечно покани Танас да остане в неговата чета. Сава Михайлов му каза:

— Иди при Аргир. Искам да си с мене, но нещо не ми върви. Обикалям много и все попадам на засади. Нема дълго да изкарам... Ти си заслабнал, а при Аргир повече ще почиваш и по-добре ще се храниш.

Така Танас остана в четата на Аргир Манасиев. Въртяха се все из планините. Всеки момент очакваха да пристигне Кръстьо Асенов с момчетата си. Знаеха, че след няколко сражения се е изтеглил заедно с Апостол Ениджевардарски и Иванчо Карасулията в село Корнишоре. Един ден Аргир повика Танас и го отведе настрани.

— Танасе, току-що получих писмо от Трайко Гъотов, Гоце Нистров Павле, воеводи на въстаническите чети в Кукушко, от Апостол и от Иванчо...

Танас погледна лицето на Аргир. Беше много разстроени пребледнял.

— А Кръстьо Асенов? — попита с мъка Танас.

— Той е убит.

— Сражение ли са имали?

— Не — каза Аргир. — Убит е от другарите си.

Танас дълго време мълча.

— А убийците? — най-сетне проговори той.

— Казах ти всичко, което знам. Има писмо лично до тебе.

Аргир му подаде писмото. Танас го разгъна, но от възмущение не можеше нищо да види. Буквите играеха пред очите му. Подаде го на Аргир.

— Чети! От тебе тайни немам.

В писмото до Танас вече пишеше по-подробно Карасулията. Писмото бе писано от секретаря на четата, но явно диктувано от Иванчо. Самият той и Апостол, като воеводи от други райони, не се бяха намесили, за да съдят виновните. Съобщаваше му и имената на убийците. Каза, че Апостол лично се е разпоредил да погребат Кръстьо Асенов в двора на черквата в Корнишоре. Още пишеше, че при тях е Ана Малешевска. Накрая завършваше писмото така: „Ти, като близък приятел на Кръстьо, най-добре ще отсъдиш виновните. Ние нема да пуснем никой да избега. Грехът, що е сторен, е много голем. Аз и

Апостол не можем да станем съдници. Най-добре ще е да се сберете всички на едно място.“

Танас се оттегли настрана от четата в една дъбова горичка. Трябваше му време, за да размисли. Убийците на Кръстьо — Мито Данов и Киро Танаров, го озадачаваха. Мито беше четник от няколко месеца. Не е могъл в толкова кратко време да събере злоба към Кръстьо. Не беше сигурно да е разменил с Кръстьо и две думи. За другия убиец — Киро Танаров, бе съобщено в писмото неясно, че той не е стрелял. Второто нещо, което озадачаваше Танас, бе присъствието на Ана Малешевска. Още когато пристигна в Кукушко, Танас забеляза, че отношенията между Кръстьо и Ана, която дойде веднаж в четата да донесе знамето на въстанието, не бяха съвсем в реда на нещата. След това се сети за внезапното напускане на Арджанския гьол от Кръстьо. Може би една от причините е била да се срещне с Ана. Всички тия разсъждения Танас остави за по-късно. Отиде при Аргир и Савата.

— Искам да тръгна за Уменското градище — им рече той.

— Ще тръгнем заедно — каза Аргир.

По настояване на Танас вдигнаха се посред бял ден. Стигнаха до Уменското градище нощем. Там завариха неколкостотин четника. Горяха огньовете. Четниците бяха разпределени на десетки. За всяка десетка гореше отделен огън. Началникът на караула — Гоне Бегинин, ги посрещна радостен. Спря за малко Танас, който бързаше.

— Що има? — го попита Танас.

— За Кръстьо Асенов... Голема работа! Убили едно даскалче! Искам да им кажеш да не прават нищо на момчетата. Наши кукушани са!

— Аз така ти казвам, па ти, както знаеш... Плашиш ли ме? — попита Танас и всичко зверско, което имаше в природата си, в миг се яви на красивото му лице. Гоне не беше от най-куражлиите. Той си замълча и пусна Танас в лагера. Танас отиде направо при четата на Кръстьо Асенов. Взе четирма от старите четници и почна да обикаля от огън на огън. Бързо намери Киро Танаров. Грееше се най-спокойно. В скута държеше покритата манлихера на Кръстьо. Танас тихо се приближи зад Киро и се хвърли върху него. Събори го и му удари няколко пъти главата о земята. Киро не се съпротивяваше. Изправи го на крака, като държеше насочени и двата нагана в корема му. Мислеше

си, ако стреля — само в корема, та да се мъчи барем два дена! — Кой ти даде тая пушка? — попита Танас. Киро мълчеше.

— Ти имаш ли сурат да носиш такава пушка!

Останалите четници бързо наобиколиха Танас.

— Чакай! — му казаха те. — Киро не е стрелял.

— Назад! — извика Танас. — Или ке ви натръшкам всички.

Отдръпнаха се. Дотича Аргир.

— Танасе. Затова дойдохме тук, за да съдим, а не да се саморазправяме.

— Вържете го! — заповяда Танас на четирмата четници.

Вързаха Киро и той пак не се съпротивяваше. Танас попита къде е Мито Данов. Посочиха му огъня. И той най-спокойно се грееше. Танас го тръшна на земята и веднага го върза така, че Мито едва дишаше.

— Защо ме връзвате? — попита Мито, обезумял от страх. — Аз не съм виновен.

— Ке видим — рече Танас.

— Дайте ми револвер — каза Мито. — Аз сам ке се застрелям.

— Не заслужаваш! — рече Танас. — Ние това ке направиме.

Той върза двамата гръб за гръб и ги остави на четирмата четници да ги пазят. Край един от огньовете се събраха воеводите, десетарите и по-старите четници. Разпитваха и двамата. Киро Танаров каза, че не е знаел нищо за убийството. Работата е станала така. На Илинден Кръстьо Асенов се оженил за Ана Малешевска пред всички въстаници в черквата на Корнишоре. Но да се жениш по време на въстание и жена ти да е с тебе, това се смяташе за престъпление пред Организацията. Много от въстаниците били възмутени. Скарали се с Кръстьо. Той се ядосал и напуснал с Ана четата. Вечерта при Киро дошел Мито Данов. Казал му, че воеводата Трайко Гъотов заповядал да доведат Кръстьо Асенов, за да бъде съден. На излизане Гоне Бепшин, който бил караул, спрял Мито Данов и дълго нещо му говорил. Мито и Гоне бяха братовчеди. Намерили Кръстьо Асенов и Ана в една къща. Киро казал на Кръстьо, че воеводите го викат на съд. Кръстьо бил спокоен. „Ще дойда — рекъл той. — Ана не ми е била жена. Не съм престъпил законите на Организацията. Искан само да се оженя на такава велика дата. Един ден децата ми да знаят, че баща им и майка им са били комити и са се оженили в деня на въстанието. Нека сега

преспим, а утре, като съмне, ще дойда с вас.“ Легнали да преспят. Киро заспа бързо. По едно време скочил. Чул оглушителен изстрел. Било тъмно. Запалил клечка кибрит. Видел Мито Данов с пушка в ръка. Кръстьо се гърчел на пода. Мито бил насочил пушката в Ана, но не можал да изтегли затвора. Пушката му била Гра, а затворът ѝ понякога заяжда. Ана се била свила в ъгъла и чакала изстрела. Тогава Киро се хвърлил върху Мито и му взел пушката. Запалили газена лампа. Кръстьо бил вече умрял. Киро попитал Мито:

— Какво правиш?

— Не аз — каза Мито. — Отвън гръмнаха и го убиха.

Но вратата била здраво залостена, а прозорецът цял.

— Ти си го убил! — каза Киро.

— Аз го убих. Воеводите Апостол, Иванчо, Трайко Гъотов и Гоце Нистров му издадоха присъда. Изпратиха нас двамата да го убием.

Киро повярвал, че е така. Преди да отидат при четата, пак ги причакал Гоне Бегинин. Тримата си разделили вещите на Кръстьо в присъствието на Ана, която била като луда. Хвърляли чоп. Бинокълът се паднал на Гоне, пушката — на Киро, а други някои вещи и два револвера — на Мито. На сутринта воеводите се събрали. Между тях се явили големи разногласия. Иванчо Карасулията казал: „Ако питате мене, аз двамата ще пусна, а ще застрелям Гоне Бегинин. Той е истинският убиец.“ Към мнението на Иванчо се присъединил Апостол, Трайко Гъотов и Гоце Нистров настоявали да се убият Мито и Киро. Скарали се. Накрая Апостол отсъдил така: „Прави сте. Кръстьо не е от нашия район. Вместо да биете магарето, биете самара. Това не е справедливо. Асъл, кукушани сте свински черва. Гоне ви е по-мил от справедливостта. Но щом не давате него да убием, ние с Иванчо не даваме да убие Мито и Киро. Съберете се всички четници от Кукушко и там решавайте!“ На другия ден погребали Кръстьо при черквата. Иванчо и Апостол си отишли заедно от селото. Останалите четници и воеводи тръгнали към Уменското градище.

От разпита на Мито не можеше нищо да се разбере. Той твърдеше само едно.

— Кръстьо ми беше неприятен и затова го убих.

— Абе, ти кажи от колко време познаваш Кръстьо? — го попита Танас. — Та чак и неприятен ти е станал...

— Искях да го убия и го убих.

— Киро го е подучил — каза Гоне, който също присъствуваше в качеството на съдия.

Киро го напсува, но Гоне се смееше. Вързан човек нищо не може да направи.

— Не, аз сам го убих — повтаряше непрекъснато Мито. Събраха се всички четници. Воеводите прочетоха на тях присъдата. Бяха убедени в невинността на Киро. Него осъдиха да ходи без оръжие, а Мито на смърт. Присъдата трябваше да изпълни Танас на разсъмване. Развързаха Киро. Всеки четник мина край воеводите със запалена главня и казваше своята дума. Тя беше една: „Смърт за Мито!“ Когато край вързания Мито мина Гоне и каза своето „смърт“, той, който до тоя момент беше съвсем безучастен, се надигна.

— Братовчед — каза той на Гоне. — Искам, когато ме убиват, ти с твоите ръце да направиш това! И ако един ден видиш майка ми и тейко ми, така да им кажеш: „Вашият Мито е по-черен от дявола, а пък аз съм чист като ангел...“

— Де бре, братовчед! — се смееше Гоне. — Нема да те оставим за едно даскалче да те убият!

Четниците се оттеглиха всеки при своя огън. Завиха се с кепетата и заспаха. Само Танас се въртеше на земята. Събуди няколко от старите другари на Кръстьо. Събраха се всички около един огън. Разпита ги най-подробно. Беше напълно убеден, че Гоне Бегинин е моралният убиец. Той е казал на Мито да убие Кръстьо, за да стане воевода, а сетне той го е заплашил с нещо да не го издава. Но нямаха никакво доказателство. Ако сега на Уменското градище почнеше самоизбиване, когато турската войска ги дебнеше, щеше да стане най-лошото. На разсъмване Танас заедно с още двама четници отиде да вземе Мито. Той не спеше. Развързаха му краката. Не се съпротивяваше никак. Подкараха го пред себе си. Отдалечиха се на една поляна. Вързаха го отново целия.

— Слушай, Мито — рече Танас. — Ти знаеш, че ще те убия. Не искам да се мъчиш. Ще го направи така, че няма да усетиш. На майка ти и тейко ти ще кажем, че си загинал в сражение. От тебе искам само едно. Кажй тук пред нас, нали Гоне те подучи?

— Аз сам... — повтори Мито. — По-бързо ме убивай!

— А, така ли? — рече Танас. — Сега ке повърнеш майчиното си млеко, що си сукал!...

Започна мъчението. Танас забиваше в тялото му ножа на пушката си така, че да не засегне важен орган и Мито да не умре. Вършеше това съвсем обмислено. Мито пищеше. Останалите двама четници се оттеглиха ужасени настрани.

— Казвай! — викаше Танас.

— Аз сам го убих... Милост, братко! Убийте ме!

— А ти имаше ли милост към Кръстьо, куче майчино! Да убиеш с пиканите си ръце един от най-старите революционери!...

Танас все повече и повече се озлобяваше. Мито вече не можеше и да вика. Дотича един четник, точно когато Танас му извади едното око.

— Бай Танасе, всички се събудиха и са уплашени. Воеводите казаха да свършиш!

Танас се наведе за последен път над Мито.

— Кажй, Гоне ли ти заповеда?

— Аз сам... — със сетни сили прошепна Мито. Кръв на мехури излизаше от устата.

Танас се изправи. Опря ножа на пушката в сърцето му. Натисна бързо приклада. Мито се огъна като дъга. Извика „а-а-а!“, сякаш искаше да каже нещо, и после се отпусна. Танас ритна трупа. Тръгна към другите двама четници, побелели като платно.

— Дигнете го и го заровете някъде! Измочайте се върху гроба му и веднага го забравете! Ако само кажете къде е погребан, ке се разправяте с мене. Това куче немаше родина, нема и гроб!

Танас целия ден нито яде, нито проговори на някого дума. Седеше и мислеше. Накрая реши. Отиде при Аргир.

— Дедо Аргире. Сега ти си ми воевода...

— Какво си намислил?

— Ке убиям Гоне.

— Добре — каза Аргир. — Това е справедливо. — Убий го тая ноц! За да не закачат после тебе, ще ти дам куриер, който ще те отведе при Апостол и Иванчо. Остани при тях, докато се забрави всичко.

Времето мъчително течеше. Танас се приготви. Отнесе си четническата чанта извън градището и я скри в окапалата шума под едно дърво. Остави си само двата нагана. Беше решил да застреля Гоне с нагана на Кръстьо. Няколко пъти провери оръжието. Не искаше да прави засечка. Гоне се държеше спокойно и безгрижно, но той не беше

толкова будала, колкото го смяташе Танас. Късно през нощта Танас тихо се надигна, да не разбуди останалите. Прилази право към огъня, където беше Гоне. Нямаше го там. Сигурно е отишел да провери караула си. Нали сега е началник!... — си каза Танас. Той знаеше къде са секретните постове. Отиде право към единия. Четникът на пост липсваше. Това не го много разтревожи. Тръгна към другия. Но когато и там не завари часовой, се сепна. Бързо провери по всички постове. Нямаше никого. Уменското градище бе останало без охрана. Върна се. Събуди воеводите.

— Ставайте! Нямаме часовой.

— Защо бе? Къде е Гоне Бегинин?

Целият лагер се надигна в тревога. От постовете нямаше и следа. Гоне Бегинин бе подбрал за караул все свои приятели, двайсет души. През нощта, вече усетил, че Танас ще го убие, вдигнали се и забягнали. По-късно Чернопеев му доразправн историята. Гоне се домъкнал в България. Чернопеев го заловил в София. Вкарали го в една къща. Осъдили го и а смърт. Смъкнали го в зимника, за да го застрелят без много шум. Но кукушани пристигнали тъкмо, когато революционният съд произнесъл присъдата. Те казали, че ги изпраца уж Гьорче Петров, за да им съобщят, че българската полиция идва да обгради зданието. Докато съдът се суetyал за книгата си, кукушани слезнали в избата, прерязали въжетата на Гоне и го пуснали на свобода. Така една от най-тъмните личности в македонското революционно движение остана жива. Дълги години след това Танас съвсем случайно го видя в Перник. Имаше работа в града. Искаше да стане миньор, но не го приеха поради възраст. А Гоне беше сляп, на деветдесет и кусур години. Позна го по едрата му фигура. Спря го.

— Помниш ли Кръстьо Асенов? — го попита той.

— Помна го... помна. Бехме големи приятели...

От старост главата му се тресеше. Танас го отмина. Отдавна вече се беше смирил. Хората извършиха далеч по-големи престъпления от Гоне и Танас не съдеше така рязко, както на младини. Когато седна във влака, се разсърди на себе си, че не му е вече тъй мъчно за Кръстьо, а след това горко се размисли и за себе си, и за Кръстьо, и за Гоне и разбра, че е остарял. Душата му се струваше като пресъхнало блато, без една тревичка, и че отсега нататък трябваше и той да помисли за своя край. Танас имаше този странен навик да си представя какво би се

случило, ако някой умрял бе останал жив. И по-често оставаше с убеждението, че така, както е станало, е било най-добре...

Няколко дни Танас бе като болен. Преследваха го кошмари. Не спеше. Аргир искаше да извикат лекар от Гевгели. Танас не позволи. Намери в градището Ана Малешевска. Тя се бе свила като коте на края на лагера и никой не се интересуваше от нея. Танас я взе при себе си. Беше тънко, нежно момиче с черни очи. Почти дете. Не я попита нищо, въпреки че много искаше. Чудно му се виждаше, че силният, едър Кръстьо е избрал за своя жена такава малко момиче. Тя беше дъщеря на Кольо Малешевски и беше дошла от България за учителка в Кукуш. Наметна я с кепето да не ѝ е студено. На няколко пъти се скара с четниците, които разнасяха храна. Не ѝ даваха парче хляб. В дълбочината на душата си простите четници обвиняваха Ана за смъртта на Кръстьо. Ако не беше жена, нямаше да има беля. Възмущаваше го тяхната несправедливост. Беше вече късна есен. Студено. Всеки гледаше да седне по-близо до огъня. А Ана, тънко облечена, се тресеше цялата от студ. Ако седнеше по-напред до огнището, веднага някой четник бутваше запалена главня към нея и тя със сълзи на очи отиваше да мръзне настрани.

— Защо я тормозите? — ги питаше Танас. — Такъв ѝ е бил късметът. Да вземем да я напъдим ли?

— Ке я напъдиш! — му отговаряха. — Не я искаме!

— А вас да напъда ли?

— Ами както е закарало, по-добре нас да напъдиш... Или и на тебе ти стана мила?

Танас млъкна. Нещо го спираше да я защити по-открито.

Помагаше ѝ с каквото може. Един ден останаха сами.

— Бай Танасе — каза Ана, — с Кръстьо бяхте ли приятели?

Танас беше само с няколко години по-възрастен от нея, му казваше „бай“.

— Много големи приятели.

Почти като братя. Оттогава той много често ѝ разказваше за Кръстьо, какъв е бил и какво е правел. Ана го слушаше и плачеше.

— Да не ти разправам, ти плачеш...

— Не ме гледай, бай Танасе. Разправай ми...

Другарите на Танас започнаха да се държат още по-лошо с нея. Не ѝ даваха даже вода, когато беше жадна. Кавгите между Танас и тях

избухваха по цял ден с повод и без повод. Най-сетне той се принуди да поговори с Ана.

— Твоят работа — й каза той — тук нема да я бъде.

— Защо, бай Танасе? — каза момичето, като цялата пребледня. — Кръстьо ми казваше, че има и жени-четници.

— Това е хубаво, но моите другари не те искат. С тех нема да можеш да живееш. Баща ти, бай Кольо Малешевски, ми е близък. Той ме посрещна на времето в България. Ако се случи нещо с тебе, виновен ще съм аз. Пригответи се и още днес ще те изпратат в Дупница. Тая вечер за България заминават трийсет души.

Момичето заплака. Плачеше толкова жално, че на Танас му се късаше сърцето. Той измоли от Аргир един катър. Оседла го и качи на него Ана. Групата тръгна. Изпрати я далеч по пътя, като държеше животното за юздата. Ана плачеше по целия път. Спря катъра, за да се сбогуват.

— Не плачи. Ке се ожениш. Ке народиш деца и сичко ке забраиш!...

— Не си спомняй с лошо за мене — му каза момичето. Танас бавно се върна на Уменското градище. Тепърва го чакаха още поголеми неприятности, затова бързо и забрави. Но винаги, когато се сещаше за Кръстьо, си спомняше и за това тънко, нежно момиче с черни очи и думите й: „Не си спомняй с лошо за мене...“ Той наистина нито веднаж не я обвини и не каза лоша дума.

Листата на дърветата окапаха. Сутрин падаше слана. Не можеха толкова народ да останат на Уменското градище. Храна нямаше, пък и турците не бяха кой знае колко далеч. Трябваше да се предприеме нещо. Един ден Аргир Манасиев събра всички воеводи. Разпредели четите коя за кой район ще бъде. Дойде и първата амнистия. Тя обхвана голяма част от въстаниците. Те се пригответиха да се завърнат по родните места. Аргир тръгна да ги води към България. Когато се огледаха, видяха, че са останали пак старите, прокълнати от бога революционери, и някои от младите, които се проявиха във въстанието. Танас не пожела да замине с Аргир. Присъедини се към четата на Дельо Калъчев, който остана да замества воеводата в Гевгелийско по единия бряг на Вардара. Придружиха стария си воевода чак до Беласица. Аргир с голямата си брада му се видя тогава като пророк Мойсей. И той така водел своя народ, за да намерят почивка и храна.

Вървяха само нощем, за да не се сблъскат с аскера. По пътя им се присъединяваха още избягали въстаници. Стигнаха полите на планината. Тук се разделиха.

Заваляха проливни дъждове. Валеше по цял ден и в низините се стелеше мъгла. Танас от опит знаеше, че влагата много по-силно изтощава, отколкото сухият студ. Предложи на Дельо да отидат в Попчево да се стоплят и нахранят. На третия ден вечерта, точно когато се стягаха да напуснат селото, пристигна Андон Кьосето — идвал с другари. Двамата с Танас се разцелуваха като братя. От четата му бяха останали живи само четирма души. Беше много уморен. Два дни ходили без почивка. Примоли се на Танас:

— Накарай вашата чета да остане още дни тука и да ни пазите, докато почиваме. Инак ке ни избият, докато стигнем границата.

Според Танас не трябваше да остават повече, но Андон Кьосето беше стар приятел и той уговори Дельо. Андон почива един ден. Спаха като умрели. На другата вечер Танас ги събуди. Заедно с Дельо и другите четници го придружиха чак до село Съчево. Така той прехвърли границата.

Четата на Дельо намери някаква плевня да се подсуши. Дъждът продължаваше да вали. Всичко им беше мокро. Не можеха цигара да запалят. След няколко часа тръгнаха и те към Гевгели.

[1] гаерет; правилно гайрет (араб.) — 1. усилие, стремеж, усърдие; 2. ревност. ↑

[2] нишанджия (пер. тур.) — 1. стрелец, мерач; 2. (истор.) чиновник, комуто е възложено да поставя държавен печат върху берати, фермани и др. ↑

[3] Въстанието в Македония и Одринско е траяло 3 месеца. В 239 сражения са участвували 26 500 въстаници и четници и над 350 000 турска войска и башибозук. Избухнало е на 2. VIII. 1903 год., но в редица райони са започнали преди определената дата. ↑

[4] виран (пер.) — 1. разрушен, опустошен, разнебитен; 2. вехт, овехтял. ↑

[5] ексик олсун — такава помощ по-добре да я няма — ексик (тур.) — 1. недостиг, недоимък; 2. недостатъчен, неточен, къс; 3. малко, най-малко; олмак (тур.) гл. — ставам, бивам. ↑

[6] Арджанското езеро е имало пространство 15,3 кв.м. В 1939 г. е било пресушено и превърнато в работна земя. — Б.а. ↑

[7] гюптин (от гр.) диал. — гиптин — циганин. ↑

[8] пехливан (пер.) — 1. борец; 2. преносно — едър и силен човек. ↑

[9] пашалар (тур. истор.) — титла, давана на висши граждански и военни чиновници в Османската империя; тук е в мн. Число. ↑

[10] балта (тур.) от батакльк блатисто място, тресавище. ↑

[11] шафар; правилно шавар (диал.) блатно растение, папур. ↑

[12] кюлях (пер.) — 1. висок конусовиден калпак; 2. конусовидна фуния; 3. хитрост, измяна; 4. незаконна печалба. ↑

[13] анасьна (тур.) — част от ругатня — на майка ти. ↑

[14] бачия (тур.) от бач — вид данък, събиран върху стоки, пренасяни от керваните и от корабите, които пристигат в пристанищата на стара Турция — митнически данък. ↑

[15] куртулисвам (тур.) — 1. спасявам се; 2. приключвам; 3. отвързва се, изтървава се. ↑

СЕДМА ГЛАВА

Това, от което Танас се боеше в дните преди Илинден, се случи въпреки предпазните мерки...

Още рано сутринта в къщи го намери кварталният на офе-то. Със себе си водеше един млад мъж, журналист от София. Ако беше дошъл сам, Танас просто нямаше да му отвори, но присъствието на журналиста го накара да сдържи яда си и да покани двамата в къщи. Гостоприемството за Танас, както на времето в Македония, си остана дълг и неизменна добродетел. Танас обичаше да го посещават, но тук работата не беше до гости. Тия хора идваха да го измъчват, идваха да разкървяват отново старите му рани, да смутят тъй трудно поддържания покой, доколкото можеше да се нарекат покой спомените и мислите, които го преследваха ден и нощ, особено сега на старини. Покоят се състоеше в това, че хората не можеха да видят зад гордата му, стройна осанка, зад хубавите изразителни черти на лицето му мъката, която носеше. Той много се боеше другите да не отгатнат чувствата му, защото нямаше за него по-голям срам от това. Като млад не сполучваше винаги да скрива чувствата си. До ден-днешен изпитваше стеснение, като си припомняше тия моменти. С течение на времето суровият живот изработи в него пълно самообладание, каквото малцина могат да постигнат, и никой не можеше да проникне зад преградата, издигната между неговата душа и хората.

Само веднаж в живота си той свали тая преграда. Пред едно малко момиче. Бащата на момичето бе убит в Испания, а майката болест бе затрила някъде в Европа. Момичето се върна и баба му го прибра при себе си в града. По бащина линия Танас я имаше за племенница. Чудно момиче, със светли коси и сини очи!... Преградата рухна, защото беше много добро и доверчиво. Ако нещо напълно обезоръжаваше Танас, това бе добротата. Туй момиче, дошло от далечна страна, нанесе в душата на Танас последната рана, защото я убиха. На нея той разказа миналото си така, както го чувствуваше. Когато се завърна в България, Танас, като роднина, се загрижи за нея.

Смяташе, че е негов дълг. Тя не знаеше езика. Баба й, стара, но твърда македонка, я гледаше добре. Момичето често отиваше на гости при самотния Танас. Веднаж го накара да й разкаже за тяхната революция. След това не го оставяше на мира. Една вечер дойде и носеше тетрадка и молив. Каза му, че отсега нататък ще записва. Тази тетрадка остана при него. Той я пазеше в сандъка наред с най-скъпите неща, останали от жена му. На заглавната страница пишеше:

РОМАН

РОМАН ОТ ЕЛИЦА

Според Танас тя беше единственият човек, който можеше да пише за него, защото самата бе роден революционер. Никой, освен истинският революционер, не можеше да опише по-добре живота на друг революционер!... Тя му обясняваше, че сега само се упражнява, а чак като порасне, ще напише романа. Танас дълбоко вярваше в нейните думи. Момичето имаше рядък и необикновен дар — не знаеше да лъже. Наведена над тетрадката, тя пишеше, а Танас разказваше... Изведнаж вдигаше глава и отхвърляше назад падналите си къси, подстригани по момчешки коси, усмихваше се с доверчивата си усмивка и казваше: „А после, дядо?“... Толкова често повтаряше: „А после, дядо?“ А после я убиха точно на Великден, когато камбаните удариха „Христос възкресе“. Тя му беше говорила, че се готви ново въстание, че душманите на народа сега се наричат фашисти и че тя участва в тая люта битка с тях. Още щом чу изстрелите, сърцето на Танас се сгърчи. Разбра, че стрелят по нея. Живееше с баба си на съседната улица. Когато стигна, видя тялото й, осветено от фенерчетата на агентите, свито на калдъръма, с ръка под главата си; сякаш спи. Танас заплака с глас. Хвърли палтото си върху й, за да закрие нежните й тънки бедра от погледите на полицаите, и я вдигна на ръце. Ако в тоя миг някой му бе попречил, щеше да направи най-кървавото сражение в живота си. Но никой не му попречи. Тялото й бе напълно отпуснато в ръцете на Танас, главата й — отметната назад, с полуотворена уста и очи, които продължаваха да гледат... Не им попречиха и на другия ден, когато я погребяха. До гроба й я изпроводиха само двамата с баба й. Танас намери един уплашен поп, който отначало се дърпаше, но сетне се съгласи да направи опело. Не

че момичето имаше нужда от това, но според Танас добре беше да я погребат с поп, защото той твърдо вярваше, че горе на небето все пак е отредено някакво място за революционерите, където да си починат, а може би и да се порадват, тъй като на земята много са се мъчили. Той написа името ѝ в тефтерчето си, което беше купил на времето от Солун. Едно тефтерче с кожа. В него вписваше имената на умрелите, та когато прави параклис, попът да ги прочете. Сложи без колебание името ѝ подир това на Гоце и жена си. След смъртта на Елица той не разказа повече никому миналото си, защото романът на неговия живот бе написан в една ученическа тетрадка, скрита в сандъка му. Беше се закълел да не разправя, а ето, тия двамата — кварталният и журналистът, искаха тъкмо това. Кварталният на офето веднага започна с похвали към Танас, какъв е бил и колко много знае... Говореше тъй, сякаш му е най-близкият човек. Каза, че е много зает, и като остави журналиста сам да си троши главата, излезе. Но се върна след малко и на бърза ръка измъкна обещание от Танас да отиде на другия ден в читалището, понеже направили ансамбъл за песни и танци и трябвало някой да им покаже старите русалийски хора. За да го отпрати по-бързо, Танас се съгласи. Останаха пак сами с журналиста. Танас се чудеше как да направи така, че да не разказва. Годиците все пак го бяха научили да се оправя с хората. Той не бързаше.

— Ха сега, седнете... Немаме бърза работа — рече Танас.

— Вестникът бърза — отвърна му журналистът.

— Младо момче си, ще вземеш две-три книжки и ще напишеш каквото ти искат.

— Книгите лъжат. Искам жив комита да чуя...

Танас си бе изработил вече план. Трябваше на всяка цена да напие журналиста. Извади от долапа бутилка шоколадов коняк. Боже, дано не е въздържател! — си каза той.

— Нещо по-свъстно няма ли? — попита журналистът. Танас объркано го погледна. Сега я втасахме!...

— Това е сладко питие.

— Гади ми се от него. Веднаж се напих и оттогава не мога да понасям миризмата му.

— Имам хубава ракия — колебливо рече Танас.

— Виж, това е нещо друго.

Танас излезе в преддверието. Наточи едно шише от силната ракия. Пазеше я от двайсет години и му — стана жал, но сетне си рече, че ако отърве разказването, ще прежали и ракията. Извади наденици. Изпържи ги. Не бързаше никак. Направи салата. Докато готвеше, отиде в стаята, наля му една водна чаша и се извини, че трябва да стъкми нещо за хапване. Когато се върна, журналистът бе изпил цялата чаша. Танас бързо му сипа нова. Журналистът протестира, че Танас не пие. Тогава той наля и ла себе си, след като въздъхна, започна голямото пиене — такава, каквото правеше на младини.

Всъщност момчето много му хареса. Беше откровено, от тия, дето каквото им е на сърцето, това им е и на устата. Танас го доведе бързо до точката, която си бе определил — не момчето да го разпитва, а то да разказва за себе си. Познаваше това неудържимо влечение на хората да се изповядват, когато пият. Малко му беше съвестно, че ще го напие, но си рече — ако преспи хубаво в хотела, до вечерта всичко ще му мине. Танас умееше да слуша и предразполага хората, защото изпитваше към тях истински, а не лъжлив интерес. Момчето съвсем се отпусна. Започна да разправя, че писало дисертация за, Македония. Било завършило история. Искало да стане кандидат на науките. Почти написало дисертацията си, но като видяло, че няма да му я приемат, се захванало за журналистика.

— Ти знаеш ли, дядо Танасе, как бе озаглавен моят труд?

— Откъде ще знам.

— „Македонското революционно движение, националните идеали на българската демократична буржоазия и отношението на комунистическата партия към тях.“

— Много хубаво — рече Танас и сипа ракия на себе си и на момчето.

— Хубаво ли? Достатъчно, за да те обесят! Ако смяташ, че може свободно да се пише по тия въпроси...

Танас се ядоса, че не са му позволили да напечата това, дето е писало. Докога най-последно няма да дават дума да се издумва за Македония, като че ли там не е било българско!... Барем по радиото няма ли да го четат, ако има късмет? Момчето се опита да му обясни какво е това дисертация. Танас прецени, че щом не е за хората, ще е някоя глупост. Какъв смисъл има да пишеш три години и сетне да прочетеш това, дето си написал, пред петдесетина души! Попита поне

дали дават пари. Разбра, че давали нещо. Тогава в съзнанието му се очерта точното значение на думата „дисертация“. Според него това беше нещо като майсторско свидетелство. Танас също имаше такова за касапльк. Навремето се бе опитал да поработи тоя занаят. Само че за разлика от майсторското свидетелство, при което трябва да работиш, за да изкараш някой лев, тук направо ти дават пари. Тия разсъждения го задоволиха. Момчето продължаваше да говори. Танас си спомни изпита в София за касапин. Комисията му даде много труден въпрос. Трябваше да одере една телешка глава. Имаше много хубав нож „Солинген“, който бе си купил в деня преди изпита. Комисията го похвали. Свидетелството в рамка със стъкло Танас пазеше в сандъка.

— Дядо Танасе — чу той журналиста, — като бях в Революционния музей, видях портрета ти.

Откъде ли са го взели, си помисли Танас.

— На него пишеше — продължи журналистът — Дилбер Танас, санданист.

Танас се раз люти.

— Какви са, джанам, тия санданисти?! — рече той. — Аз никога не съм бил санданист. По наше време не е имало такова име. Ако тебе непременно с нещо да ме нарекат, аз съм делчевист!

Момчето не обърна внимание на гнева му и започна да му обяснява как днес от една нация можеш да направиш съвсем друга.

— Винаги започват с езика — рече Танас, който също имаше мнение по въпроса. — Ужким е твоят роден език, а не е! Вземеш ли езика на хората, взимаш им и родината!

Танас отново горко се размисли и не слушаше какво говоря момчето. Не знам друг край в България, по-измъчен от нашия, си мислеше той. Кой както се откачи, все на него налита! Само едно ни пазил господ!... И той си спомни как избяга чак в Добруджа, когато чу дума, че щели да дават Пиринския край. Търсеше си място къде да се засели. За малко не извършиха и тая глупост!... А щеха да ни изтепат да се пишем македонци при преброяването. За първи път в живота си тия ме накараха да се замисля какъв съм!... Да се родиш българин и българи да те насилват да се отродиш! Танас изпсува гласно.

Журналистът се надигна и се олюля. Едва се крепеше и само се прозяваше. Разделиха се чак към обед. Танас го изпрати до хотела и се върна в къщи. Яко момче, трудно си напи. Щеше и мене да направи за

резил!... Главата му тежеше и му се гадеше. Пусна силно чешмата и дълго държа главата ся под струята. Като се избърса с пешкира, почувствува се малко по-добре. Такова пиене отдавна не беше правил. Седна на одъра. Не можеше да заспи. Като млад ракията го веселеше, но на старини му причиняваше само тъга, която го държеше чак до другия ден. Тогаз в болната му глава се рееха неприятни мисли. И най-често изпъкваше с пълни подробности най-нещастното събитие в живота му — сражението при Балинци. И сега, като седеше на одъра и тъгата потискаше цялото му същество, отново пред очите му изпъкна дъждът като гора пръчки. Той дори чу как шиба земята въпреки топлият слънчев ден отвън...

... Това беше непрекъснат студен дъжд, от който нямаше къде да се скриеш. Влагата пронизваше чак костите им. В деретата течеше буйна мътна вода, а низините и хендеците бяха изпълнени с бяла гъста мъгла. Четата водеше Лельо Калъчев, новият воевода. Взеха при себе си и Киро Танаров, осъден да ходи без оръжие. По мълчаливо съгласие му върнаха оръжието. Братът на Киро също вървеше с тях, докато намери друга чета. Когато минаха край Костурно, Танас рече на другарите си:

— Да спрем тука да денуваме и утре ке се вдигнем, като престане дъждът.

Дельо се съгласи, но другите завикаха:

— Нема да останем, нема. Костурно е насред шосето. Минават войски. Толкова сме ходили, ке караме, докато стигнем района.

— Ваша воля — каза Дельо.

Така продължиха да вървят в дъжда. Въпреки че опинците на Танас бяха с капаци, той имаше чувство, че гази бос в ледената вода. Хода като в паници с чорба, си мислеше той. Наближаваха Валандово. Спряха за кратка почивка. Трябваше да го заобиколят отдалеч, понеже знаеха, че там има много аскер. Извиха вдясно. Навлязоха във Валандовските одрини. Чак тук, като започнаха да газят лепкавата кал, разбраха колко са уморени и премръзнали. От лозниците, които закачаха с оръжието, се стичаше вода право върху тях. Самите лозя бяха обградени с бодлива тел. Когато преминаваха от едно в друго, често се спъваха и падаха. Дрехите им се раздраха. Настъпи мрак и те

все още бяха в лозята. Падна гъста мъгла. Едва намериха посоката. Късно през нощта приближиха село Брайковци — чифлик на дойранския Руфат бей. Субашията му беше известният Вели Пеливан, върл душманин на раята. Когато минаха покрай кошарите на чифлика, в колибата на Вели Пеливан светеше. Стараеха се да не вдигат шум. Но псетата ги усетиха. Бухнаха да лаят. Изведнаж колибата загасна.

— Усети ни това куче! — рече Дельо на Танас.

— Кой знае... в тоя дъжд... — отвърна той. — Сигурно си е легнал да спи. Затова загаси лампата.

По-късно Танас си спомни тия думи. Но тогава бяха много уморени и само искаха да намерят подслон и малко топлина. Дъждът престана. Духна студен вятър. Крачеха като слепи един след друг. Танас трябваше да употреби големи усилия, за да не заспи, както ходи. На моменти съвсем губеше представа къде стъпва и даже сънуваше. Най-сетне навлязоха в Гевгелийски район. Танас не можеше да каже как стигнаха до Балънци. Дельо Калъчев имаше там вуйко. Танас, Дельо и още двама четници останаха при него. Другите осем души отидоха в горната махала, в къщата на Христо Манчев.

Нахраниха се хубаво, постоплиха се край огнището и спаха целия ден. Беше събота срещу неделя. Вечерта само хапнаха и пак спаха като умрели. На сутринта в неделя Танас се събуди рано. Изми се хубаво. Дрехите му бяха почти изсъхнали. Изчисти се от калта. Разстанаха и Дельо, и двамата четници. Танас предложи да отидат и видят другарите си в горната махала.

— Нека поспият още малко. Ке идеме за обѐд при тех — каза Дельо.

Седнаха край огнището. Жените почнаха да шетат. Правеха им баници, а в котела сложиха един овен за цялата чета. Дойде и ръководителят на Организацията в селото Глигор Аджиев. Минал да види останалите момчета в горната махала. Били се разсъблекли и още се сушели.

В това време Вели Пеливан беше свършил вече своята работа. Още веднага се завтекъл в Дойран да съобщи на каймакамина, че една чета минала край чифлика и влязла и Балънци. Каймакаминът дал заповед на войските от Валандово да обградят селото. На помощ дошел и аскер откъм гара Удово. Събрал се и башибозук от околните села.

Изведнаж на Танас направи впечатление, че кучетата се разляха. Всички в одаята млъкнаха.

— Много се дèрат — рече Танас.

— Нема нищо — каза Глигор Аджиев.

Поуспокоиха се. Жените излязоха вñн от къщи да съберат съчки за огъня. Ненадейно забиха камбаните. Биеха тревожно. Всички млъкнаха. Звñнът на камбаните се смесваше с бесния лай на кучетата. След малко жените се втурнаха в одаята.

— Евах!... Евах! — викаха те, като кършеха ръце. — Целото село е обсадено от аскер.

— Ставайте всички! — извика Дельо. — А ти, Глигоре, иди в горната махала да кажеш на момчетата да се измъкнат.

Глигор излезе. Танас и останалите не бяха никак пригответени. Първо се заловиха за оръжието. Нямаше време да го почистят. Танас се съмняваше дали ще може да стреля с влажни патрони. Търсеха из цялата стая разхвърляните за сушене дрехи. Върна се и Глигор. През капеджиците на дворовете успял да отиде до горната махала. Но точно стигнал първата къща, видял заложените пусии. По-нататък не можал да мине и се върнал. Чу се първият изстрел. Винаги при първия изстрел на едно сражение Танас трепваше, сякаш не пушка, а топ изгърмяваше. Пукотевицата се усили. Крайно време беше да се измъкнат.но Дельо стоеше още бос и напразно си търсеше цървулите.

— Искаш да ни изтепат ли? — викна Танас и си помисли, че Дельо е тежък човек.

Дельо навлече на бос крак кундурите на вуйко си. Решиха да излязат извñн селото. Танас изпрати напред една стара жена от къщата, вряла и кипяла в комитските работи. Тя се съгласи, без да я кандардисват. Тръгна на около петдесет крачки от тях. Оглеждаше дали пътят е свободен. Като отмина последната къща, навлязоха в едно деренце. Накрая имаше чешма, а след чешмата започваха бахчите. Четирмата спряха. Дельо все се плачеше, дето кундурите го силно стягаха. Единият от четниците — Ристо Чакълчето напразно се опитваше да облече една вълнена фанела — съвсем мокра. Като пъшкаше, Ристо се напъваше да я нахлузи през главата. От зор му падна пушката. Танас се наведе и я взе.

— Стига с тая фанела! Нас живота ни отива, ти — фанелата, та фанелата!

— Оти, бай Танасе, искаш да замръзна ли?

Жената се върна.

— На чешмата нема никой — каза тя. — Но стотина крачки нагоре видех пет души. Требе да са аскер.

— Слушайте що ке ви кажа — рече Танас. — Аз ке изтичам напред, а вие по мене! Искам да хвана местото над чешмата и оттам да ви прикривам. Сетне да не избегате, а вие ме прикривайте да се измъкна.

— Добре, Танасе — съгласиха се останалите.

Той се безпокоеше много за Дельо. Обувките на вуйко му бяха съвсем тесни и той не можеше да тича.

— Нека пръв след мене побегне Дельо — рече Танас. Той се промъкна лазешком напред. Видя чешмата. Скочи и бързо побягна нагоре. Чу турските викове „дур!“. Хвърли се по очи на земята в последния момент. Залпът на аскера мина над него. Чешмата остана отдолу. Даде първия изстрел, а сетне започна честа стрелба. Не им позволяваше да вдигнат глава. Останалите дотичаха и залегнаха до Танас. Той се ядоса.

— Защо не побегахте още малко, та да хванете височината над турците?

Беше ги забавил Дельо, който не можеше да тича. Уговориха се отново тримата да поддържат честа стрелба, а Танас да хване височината на трийсет крачки от тях. Той почна да лази към петимата аскери. Дельо поддържаше добре огъня. Изведнаж из пусията се изправи един турчин с насочена в Танас пушка.

— Качаджак^[1]! (Ще избяга!) — извика уплашеният турчин.

Танас го застреля право в челото. Оттам рипна и изтича на баирчето. Уплашените турци тоя път не стреляха. Сега останаха под Танас между два огъня. С хубав изстрел Танас рани един аскерин, който започна да вика от болка. Дельо с двамата четници лесно се добра до Танас. Оттам побягнаха по хълмовете и тичаха, докато се изтеглиха далеч от селото, с изплезени езици. Дельо си събу кундурите и с яд ги хвърли в дръмките. Остана бос въпреки студа. Тук долиташе пукотевицата от сражението, което се водеше долу. Дельо предложи да хванат баира над селото и оттам да започнат бой с аскера, та да се измъкнат другарите им. Зад тях имаше гора, в която можеха да избягат. Дадоха няколко залпа, за да обърнат внимание на турците. Никой не им

отговори. Те бяха заети с боя в селото. Един час по-късно в ниското дойдоха няколко души от башибозука, но след като гръмнаха два-три пъти, се оттеглиха. Танас разбра, че другарите им са загубени. Стрелбата се усили — верен признак, че скоро сражението ще свърши. Към небето се издигна дим, сетне лумна огън. Къщата гореше. Чу се последният изстрел и настъпи тишина. Сражението при Балънци приключи.

По-късно узнаха как протекла битката. Турците обградили с два кордона войска горната махала и почнали малко по малко да приближават къщата. Командуването на четата поел Киро Танаров, когото съдиха за убийството на Кръстьо Асенов. С него бил и брат му. Стреляли така, че турците не могли да се приближат. Момчетата пробили дупка на къщата към съседния двор, където нямало турци. Всичко щяло да мине благополучно, но в съседния двор бил залегнал на пусия гъркоманинът Христо. Бил жандар и командувал поделение в турската войска. Танас подробно разпита за него. Гъркоманинът лежал зад един камък и оттам дебнел. Щом излязъл първият през дупката и побягнал, гъркоманинът го застрелял на двора. За беля бил и голям нишанджия. Така повалил един след друг седем души. Останал осмият. С него гъркоманинът бил от едно село и като деца израсли почти в един юрган. Когато осмият побягнал, гъркоманинът го познал и се изправил. Четникът също се спрял. Застанали един срещу друг.

— А бре, куче — казал четникът — Ти ли се намери да ни изтепаш?

— Не знаех, че си тука, побратиме.

— Не ме ли виждаш?

— Върви си спокойно. На тебе нищо нема да направя.

Четникът побягнал през двора, а гъркоманинът вдигнал пушката и го застрелял в гръб, но не го убил веднага. Момчето много се мъчило и през всичкото време, дорде умре, викало така силно, че цялото село се стрепнало и уплашило.

Танас научи това, когато се готвеше да изпълни присъдата над гъркоманина. Защото за Танас нямаше по-висша справедливост от отмъщението. Душа е взел, душата му ке вземем! Революционерите твърдо знаеха, че възмездието на предателите пресича желанието на другите да следват примера им. Често пъти, за да мъстят, зарязваха много-много по-важни работи, губеха много сили само и само да

постигнат целта. Според Танас възпитанието на един народ започва преди всичко от изкореняването на предателството и доносничеството. Въпреки че и революционерите можеха да използват за свои цели доноси от противната страна, те твърде рядко, почти никак не прибъгваха до подобно средство. Знаеха, че това разлага народа и утре това разложение ще се обърне срещу самите тях. Този беше един от техните висши закони и те твърдо го спазваха.

След като пушките замлъкнаха, те останаха още малко на височината, докато забелязаха откъм Гевгели нова войска. Разбраха, че сега идва техният ред, а вече нямаше смисъл да дават сражение. Спуснаха се в едно деренце, после кривнаха в друго. Това бяха малки, тесни, но дълбоки деренца, образувани от пороите, и се разклоняваха като жилите на листа. Влезеш ли в тях, трудно могат да те открият. Газеха до колене във вода. По такъв начин не оставяха и диря. Докато войската от Гевгели пристигне в Балѝнци, те успяха да направят голям завой и да минат зад нея. Скриха се в един пърнар^[2]. Завая отново проливен дъжд. Станаха гола вода. Пък и не бяха се още добре изсушили от миналите дъждове. Стигнаха в Богданската курия, ниско в полето. Танас бе неспокоен. Все още се надяваше, че някой от четата е останал жив. Изкачи се на една височина, за да погледне към Балѝнци. От селото се виеше гъст дим. Турците бяха запалили цялата махала. Забеляза аскер и в Богданци. Върна се на корията. Каза на другарите си, че не могат да отидат в селото.

Оттам се вдигнаха за Пальорци. Вече не се криеха. От умора и премръзналост им беше все едно какво ще стане. Влязоха в селото и както си бяха с оръжието, отидоха право на мегдана. Намериха се добри хора и ги прибраха. Нахраниха ги и ги стоплиха. Дельо и Танас не спаха цялата нощ. Надяваха се на някакво чудо. На сутринта изпратиха селяни в Балѝнци. Помолиха ги да разпитат дали някой четник е останал жив. След няколко часа хората се върнаха. Последната им надежда изчезна. Трупове на четниците били наредени голи наред мегдана, а заедно с тях и убитият стопанин на къщата. Четирмата се прекръстиха и казаха: „Бог да ги прости нашите другари!“. Сетне млъкнаха и дълго дума не си проговориха.

Съобщиха им, че навсякъде има турска войска. Искат не искат, трябваше да останат в Пальорци. Танас чувствуваше как мъката го гризе. Да изкарат живи и здрави цяло въстание и сега да ги избият!...

Ако и това не е таксират, не знам какво ще е, си мислеше Танас. Главата почна много да му тежи. Чувствуваше я така, сякаш има сто оки на врата. Освен туй му беше все студено. Тресеше го постоянно. Кепето не му стигаше, зави се с една черга и непрекъснато седеше пред оджаката. Щом се изправеше на крака, всичко му се въртеше. Не му се ядеше никак. Едва си отваряше устата да каже някоя дума на Дельо. Останалите им нямаше нищо и веселостта им почна да се връща. Танас не им се сърдеше. Избитите са си избити, си мислеше той, но защо на мен ми е така?... На втория ден вечерта дойдоха двама приятели на Танас от село Стояково. Искаха да го вземат заедно с другарите му. Приготвили всичко, за да си починат добре. Мисълта да тръгне пеша до Стояково му се видя толкова мъчителна, че Танас отказа:

— Ке дойдеш! Иначе много ке ни обидиш — настояваха селяните.

Накрая му омръзнаха техните молби и кандиса. Танас с мъка се приготви. Изпитваше болки при най-малкото движение. Вдигна се през нощта. Разстоянието не беше голямо, но се измъчи както никога в живота си. Вървеше като пиян. На два пъти залитна и другарите му трябваше да го прихванат. Най-сетне стигнаха и влязоха в къщата. Танас искаше веднага да се стовари на пода и да се завие през глава, но в одаята се бяха събрали много селяни. Той имаше стари приятели в Стояково. Не можеше да изгони веднага хората. Първата дума на селяните беше да го разпитат какво е станало. Танас чувствуваше, че ще се задуши. Разкопча куртката си. Пот се стичаше по лицето му. Изправи се на крака. Започна да разказва... Цялата стая се завъртя пред очите му. Опита се да се задържи и рухна на земята. Това бе последното нещо, което си спомняше.

Отпосле селяните му разправяха какво се е случило. Танас почнал да говори. Отведнаж много пребледнял и паднал по очи на пода. Хората се уплашили. Дельо не дал никой да се доближи до него. Цяла нощ седели край Танас и чакали какво ще стане. Ти беше също като умрен, му каза един селянин, след като Танас дойде в съзнание. Чак на разсъмване пристигнал свещеникът. Казваше се поп Гоне и беше гръцки поп, но с Танас се познаваха отдавна и той го много обичаше. Поп Гоне веднага се запретнал за работа. Счукали синап и казал къде да го наложат — на главата, на шията, на краката и на

ръцете. Отделно му сложили на гърдите чукани люти чушки, от къщи носел някакви треви, та го наложил и с тях. Поп Гоне казал, че Танас е болен от лошо гърло. Танас почнал да хърка. Поп Гоне останал през целия ден и през цялата друга нощ над главата му. Зарязал и черквата, и всичко. Танас се събуди чак на втория ден привечер. С мъка отвори едното си око. Навън не беше се още стъмнило. Отвори и другото си око. Извърна се и огледа стаята. Видя поп Гоне, който дремеше на едно столче близо до главата му. Дельо и двамата четници бяха седнали върху едни възглавници на пода при краката му. Никой не гледаше към него. И най-неочаквано Танас рече:

— Нали веднага ще станем и ще се преместим в друга къща?

Всички трепнаха, като чуха гласа му, и се изправиха на крака. Радваха се като деца.

— Де бре, Танасе! Как ти текна това да кажеш? Ти първо стани, а за местене лесна работа!... Мислехме оти ке умреш — каза Дельо, засмѣян до уши.

Веднага силните ръце на другарите му го изправиха да седне, но щом го отпуснаха, той не можа да се задържи и падна на едната страна. Когато първото замайване мина, Танас погледна ризата си отпред. Беше цялата налепкана с нещо. Попипа и главата си. Косите му бяха слепени от синаповото брашно. Стана му мъчно, че е толкова оцапан. Той имаше дълги коси като на момиче. Беше дал обет в черквата на родното си село, че докато е четник, няма да се стриже. Гордееше се с косите си, защото те показваха от колко години е четник. За Танас чистотата на тялото и дрехите му си остана личен закон. Той знаеше, че народът винаги трябва да ги гледа спретнати. Така повече ще ги обича и уважава. А сега целият беше измърсен.

— Какво сте ми направили? — попита Танас другарите си.

— Не бой се, ке се измиеш.

Но Танас не миряса. Поиска огледалото. Като се погледна, още повече се ядоса. Накрая Дельо и четниците отстъпиха. Донесоха един голям котел, напълниха го с вода и го сложиха на огнището. Изгониха всички чужди хора. Танас се съблече гол, въпреки че едвам се крепеше от слабост. Поп Гоне се вайкаше да не се разболее отново. Танас се изми хубаво. Искаше да изпере и дрехите, но не му позволиха. Навлякоха го в селско облекло, докато една жена изпере неговите. Омаломощен от тия усилия, Танас легна на пода и заспа. На другата

сутрин облече четническата си униформа и се почувствува по-добре. Цялото село влизаше и излизаше в къщата. Едно дете да си отвореше устата и турците щяха да ги открият. Трябваше час по-скоро да се махнат. Дойде ръководителят на селото — Тома Хаджиев. Разговориха се. Решиха, че Танас е още много слаб, за да върви. Дельо каза:

— Ке откараш Танас в една къща, дето ке знаят за него само стопаните и ти. Друг никой! Ние ке тръгнем по района. Жив никой нема да остава, ако турците намерат Танас.

— Бъди рахат^[3]! — успокой го Томата. — Ке биде, как кажуваш — и излезе да уреди работата.

Изчакаха да мръкне и тръгнаха. Танас едва ходеше от слабост. Двама четници го подкрепяха отстрани, а Дельо му носеше оръжието. Като стигнаха крайната къща, спряха.

— Айде довиждане — рече Танас. — Ке оздравеям, ке ви намерам сам.

Но другарите му не тръгнаха. Тъпчеха с опинците на едно място. Нажалили са се за мене, си рече Танас.

— Ти да се пазиш здраво! — му каза Дельо. — Ако чуем нещо, веднага ке дотичаме, и денем да е...

— Нема да ме търсите! — рече Танас. — Ке направите беля и на себе си, и на хората, дето ме гледат. Каквото и да се случи, ке стоите там, където сте! Оцелеха малко чети в тая Македония. Ако ви избият, Гевгелийско ке остане без чета задълго...

Прегърна се с всеки и се разделиха. Танас изчака да отминат другарите му, а сетне заедно с човека отиде в определената къща. Стопаните го гледаха като писано яйце. Гърлото още го болеше. Престоя цели десет дни. След това се премести в къщата на Арбулевци, понеже бяха по-богати и имаха повече стаи. Но тоя път никой от селото не знаеше, даже и ръководителят. Тази излишна предпазливост едва избави селото от беда...

Един ден в далечината се чува изстрели. В съседното село Побрèгово турците вдигнали сватба. Танас се успокой. Но Дельо и четниците също чули изстрелите. Сметнали, че Танас е обграден и се бие с турците. Понеже беше ден и помнеха това, дето им рече той, чак през нощта влязоха в селото. Дельо веднага отиде при ръководителя. Томата нищо не можа да им каже.

— Предали сте го, кучета мръсни! — извика побеснял Дельо.

Човекът почна да се кръсти и кълне във всичко. Дельо го удари няколко пъти. Спряха го. Ръководителят заплака с глас. Заедно с него тръгнаха от къща на къща да търсят Танас. Накрая Дельо събра мъжете от цялото село. Нощта преваляше.

— Или ке намерите Танас, или ке ви избия! — им рече той.

— Не бре, Дельо, не е убит — го увещаваха селяните напразно.

В това време двама четници доведоха в стаята и Арбулевци. Като научиха каква е работата, се засмяха. На разсъмване Дельо с четата влезе при Танас. Той скочи и почна да си търси оръжието, но щом ги видя, се много зарадва. Всички го запрегръщаха.

— Не те пускаме веке! — рече Дельо и му разказа какво е станало през нощта.

— Напразно си мъчил хората.

Целия ден останаха в Стояково. Поп Гоне дойде да се прости, с Танас. Даде му подарък един кръст. Донесъл го чак от Света гора. Танас сложи верижката на шията си и кръстът му увисна между каишите на пищова и бинокъла. Такъв кръст беше истинско богатство. Между четниците се знаеше — имаш ли го, куршум не те лови! Отпосле, в Солун, някои калпазани взеха да правят много такива кръстове и цели чети се накичваха с тях, но понеже не бяха истински, избиваха ги. Танас знаеше, че неговият е истински и вярваше в силата му. По една случайност до края на живота си той не бе ранен и твърдо смяташе, че това се дължи на кръста, който му подари поп Гоне.

Паднаха снеговете. Не можеха никъде да обикалят, понеже оставаха следи. Към четата се присъединиха още трима избягали въстаници. Носеха си и оръжие. Така се сбраха седмина другари. Танас от опит знаеше, оцелеят ли от една чета поне трима-четирма души начело с воеводата, много скоро можеше да се направи нова. В едно сражение с турците от четата на Апостол останаха живи само той и едно момче. Не минаха и два месеца, Апостол отново имаше една от най-силните чети в Македония.

В дългите зимни нощи Танас и Дельо обсъждаха как да отмъстят на предателите Вèли Пеливан и Христо Гъркоманина. Плана за Вèли Пеливан изготви Танас, който добре познаваше всички турски обичаи. Към края на януари подухна топъл вятър от Беломорието и стопи снега. Пролетта скоро щеше да дойде. В такава време Танас винаги ставаше неспокоен. Не го съдържаше на едно място. Един ден повикаха

в стаята на разговор хаджи Вельо, у когото караха зимата. Беше мъдър селянин и най-богатият в Богданци.

— Слушай, хаджи — му рече Танас. — Изпрати некой човек в Брайково да разб̀ере дали В̀ели Пеливан ке напусне чифлика за байрама.

Брайково беше малко селце и нямаше много турци. На такъв празник Танас знаеше, че правоверните се събират там, където има джамня. Хаджи Вельо изпрати хабер до роднини в Брайково. Вечерта пристигна едно момче. Танас го много хареса, защото беше силно и буйно. Казваше се Сандо. Имаше големи, зачервени от студа ръце и кръгло лице с розови бузи.

— Добър вечер — каза момчето, като се наведе и целуна поред ръката на Танас, на Дельо и на хаджи Вельо.

Момчето приседна на края на столчето. Гледаше ги с благоговение. Личеше си, за пръв път вижда четници. Танас го разпита за майка му, за баща му, за имота им, дали скоро ще се жени и момчето се отпусна. По едно време Танас му рече:

— Слушай, Сандо, едно нещо искам от тебе.

— Кажи, бай Танасе. Всичко, що искаш! — и от почит стана на крака.

— Искам да идеш при вашия субашия В̀ели Пеливан и да го запиташ къде и колко дни ке прави байрама. Можеш ли?

— Мога — каза момчето. — В̀ели Пеливан обича да прави моабети.

— Е хубаво. А̀ сега се закълни, че нема да кажеш на никой! Нито на майка си, нито на баща си!

По липса на молитвеник Танас го закле, като го накара да целуне револвера. Сандо от нетърпение веднага замина. Върна се рано сутринта на втория ден. Отишел при В̀ели Пеливан да го пита ужким от името на родителите дали в неделя ще работят ангария. Турчинът го поканил да седне. Направил му даже кафе, защото Сандо го предразположил, като го накарал да разказва за пеливанлъците си. Така, от дума на дума, между другото го попитал:

— А̀бе, ефенди, вашият голем празник с̀ъм чул да е байрам...

— Много голем празник е!

— По-голем ли е от нашия Великден?

— Па по-голем е бре, будала!

— В неделя ли го правите?

— Неделя е ден на гяурите. Ние го правим в петък.

— Е какво правите на него?

— Ядем и се веселим.

— Ашколсун! Колко дена ядете?

— Будала, колко... не знаеш ли?

— Откъде да знам. Нашият Великден е три дена.

— Ние го правим четири дена. Но аз на третия ден требе да съм тука. Като тръгна петък рано сутринта, събота вечер ке се върнам.

Танас остана доволен от Сандо. Не очакваше толкова голяма хитрост. Разбра, че Вèли Пеливан никак не се е усетил. Хаджи Вельо, който беше вуйчо на Сандо, го много похвали. Танас рече на момчето:

— В събота след обед ке ни чекаш в местността „Погане“ в козарските колиби. Оттам ке тръгнем, накъдето ке тръгнем.

Решиха с Дельо да действуват само двамата. Когато настана време, вдигнаха се по обиколни пътеки и стигнаха местността „Погане“. В една от козарските колиби ги чакаше момчето. От мерак дошло още сутринта. Беше взело от къщи един голям нож, с който режат хляба. Цял ден го точило на камък. Танас се засмя.

— Кажи, Сандо, защо ти е тоя нож?

— Ке заколим Вèли Пеливан.

— Ти додека извадиш ножо, тоя ке те стори на решето.

— Ама нали вие сте с мене?...

— А сега ти да ни кажеш къде да поставим засадата? Познаваш местото по-добре от нас — му рече Танас.

— Как къде? — обади се Дельо. — Ке идем на пътя.

— Той по пътища не ходи — продума Сандо. — Ходи само по козарски пътеки. Винаги се връща по високото над селто.

— Добре — рече Танас. — Води да ни покажеш къде точно влиза и излиза от селто.

— Веднаж го гледах... Като стигна високото, стоя около час. Мисля да гледаше какво прават хората долу.

От тия няколко думи Танас разбра, че Вèли Пеливан е извънредно предпазлив. Най-малката грешка от тяхна страна, и ше избяга. Сандо ги отведе на хълма. Мястото не беше много удобно. Наистина в далечината се виждаше горичка, но Сандо не беше сигурен дали Вèли Пеливан ще мине през нея. Танас намери една могилка край

пътеката. Залегна и попита Делъо дали го вижда. Не го виждаше. За Делъо определиха един храст, откъдето също не можеше да го забележи. Мястото се намираше от другата страна на пътеката малко по-ниско от Танас. Това определи и реда на стрелянето — първо Танас, а по него Делъо. Помислиха малко какво да прави Сандо. Решиха да не е при тях, та ако стане нещо, момчето да не изпати.

— Сандо — му рече Танас, — ти се скрий ей там, в горичката. Щом Вèли Пеливан се зададе, свирни, ама не много силно.

— Добре, бай Танасе. Ама като стреляте, ке дойда.

Сандо отиде в горичката, а Танас и Делъо залегнаха на своите пусии. От мястото на Танас се виждаше цялото било на хълма, чак до горичката. Зад него в ниското се белееше селото. Денят беше слънчев и ясен, но на хълма духаше студен вятър. Така минаха няколко часа, а Вèли Пеливан не идваше. Танас взе да се съклетисва. Ръцете и краката му се вкочанясаха. Най-трудното на една пусия е чакането. Той умееше да понася несгодите на студа или жегата, но не се научи да не се съклетисва. Все си представяше как идва Вèли Пеливан и как ще го застреля. В мисълта му се редяха едно след друго различни положения. Ами ако не дойде от тая страна?... Тогава ще направи така и така. Ако пръв ни види?... И още много други неизвестности, които в часовете на чакането разрешаваше. Но знаеше от опит, че нещата стават винаги по-просто, не така объркано, както си ги представяше, и най-важното — всичко свършваше бързо. Каквото има да стане, ще стане най-много за една минута, си каза той.

Слънцето слезе ниско към запад. Лъчите му идваха откъм гърба на Танас и щеше да бие право в очите на Вèли Пеливан. Танас трепна. Дочу тихо изсвирване откъм горичката. Усъмни се дали не му се е сторило. Загледа се напрегнато нататък. Изведнаж се показа Вèли Пеливан. Много едър и тежък турчин. Видя, че носи под мишката пушката, готова за, стрелба. Трудно ще ни е с него, си помисли той. Размърда вкочанясалите от студ пръсти. Вèли Пеливан тръгна по пътеката, но се опря. Танас изтръпна. Помисли, че турчинът се е усъмнил в нещо. Като постоя така около една минута, пак тръгна, но не направи и десетина крачки, спря. Танас се стараяше да не диша. За миг помисли, че турчинът ще подуши миризмата им, защото вятърът я носеше към него, но се сепна. Де бре, Танасе! — си рече той. — Да не е куче, та да ви надуши?... Малкото разстояние до пусиите турчинът

измина много бавно. Слагаше си ръка на очите, за да не го заслепява слънцето, и гледаше ту наляво, ту надясно. Предпазлив беше като стар вълк. Сигурно знаеше, че няма да умре на леглото, а куршум го чака. От напрежение Танас усети студена пот на кръста си. В такива моменти Танас несъзнателно почваше да шепне: „Айде бре, Вèли Пеливан! Ела още малце насам... Ела, де! По-близо! Още ма-а-алко... — шепнеша Танас. — Де бре, Вèли Пеливан!...“ Той непрекъснато го държеше на прицел, но не смееше да гръмне от толкова далечно разстояние. Най-после турчинът се изправи с цялата си снага на най-високото място. Спря се. Отново постави ръка на очите си. В другата държеше пушката. По случай празника Вèли Пеливан беше й вързал бяла кърпа. Турците се отнасяха към оръжието си като към жив човек. Само дете не й даваха да яде. Кичеха я с каквото им падне. Особено големите бабаити, когато се връщаха от празник. Танас се прицели добре. Вèли бе застанал на височината така, че целите му гърди бяха открити. Макар и не много близо, Танас реши да стреля. Веднага след изстрела на неговата пушка, чу този на Дельо. Вèли Пеливан се изпъна нагоре, като че ли искаше да литне към небето, сетне се завъртя и бухна на земята по корем. Танас не се изправи веднага. Можеше и да е хитро. но видя Дельо. Извика му:

— Лèгни и не мърдай! Това куче може да се прави на умрело и да ни избие.

Танас запълзя към трупа. Видя, че ръцете и краката му трепкат. Когато наближи достатъчно, чу и хъркането му. Откъм горичката му се мярна Сандо, който тичаше право към тях. Танас се изправи. С Дельо застанаха над умирация турчин, Танас клекна и с труд успя да обърне тежкото му тяло. Двата куршума бяха влезли в гърдите му. Вèли Пеливан отвори едното си око.

— А бре, Вèли Пеливан — му рече високо Танас, — я щом си толкова силен, стани да ми кажеш що направи с моите другари!

Но Вèли Пеливан береше душа. Той не ги позна и отново затвори очи. Хъркането му стана още по-дълбоко. Кървава пяна излизаше от устата му при всяко издишване. Сандо се наближи. Почна да играе хоро около трупа. Сетне се наведе и взе от пояса на бабаита пищовите му.

— Какво правиш! — извика Танас, но беше късно. Момчето стреля и изпразни целия барабан в турчина.

— Язък! — рече Дельо. — Развали му хубавите потури.

За празника Вèли Пеливан си бе облякъл най-хубавите дрехи. Както турците събличаха убитите четници до соло и си разделяха дрехите и оръжието, така и комитите, ако имаха време, правеха същото с убитите турци. Тоя път имаха достатъчно време. В Брайковци нямаше аскер, който да ги гони. Докато беше при Чернопеев, се разрешаваше да взимат само оръжието. Образованият Аргир също водеше борба срещу тия арабийски табиети. Но след въстанието, останали съвсем сами в Македония, без поддръжка от България, четниците трябваше да си търсят колая^[4] и за храна, и за облекло, и за оръжие. Затова Танас даже не си зададе въпроса, хубаво ли е това, дето правят, а се запретна да го съблича заедно с Дельо и Сандо. Прегледаха внимателно дрехите. Само поясьт беше останал цял. Опитаха се да повдигнат трупа и да го развият, но напразно. Вèли Пеливан беше страшно тежък. На Дельо много му хареса тоя хубав, вълнен червен пояс. Както го мереха на око, виждаше им се над петнайсет метра. За да го развият, почнаха да обръщат турчина. Обърнаха, го така тричетири пъти и душа не им остана.

— Де бре, Дельо! Цел час тебе да го преметаме.

— Айде още малко, Танасе. Много ми аресва.

Танас се ядоса, извади ножа и отрязва пояса дотам, докъдето го бяха развили. Дельо се много нажали.

— Защо направи това бре, побратиме? Развали хубавия пояс, язък!...

В това време се чува викове откъм селото. Долу се бяха събрали селяни.

— Убиха Вèли Пеливан... Ставайте бре, хора! Убиха Вèли Пеливан...

Трябваше да бързат. Съблякоха чапразите^[5] и кюстеците. Танас дълго рови в пояса, докато намери кесията му. Разтвори я. Очакваше повече пари. Бяха само четиринайсет лири. Взеха и цялото оръжие. Веднага се отдалечиха към горичката. Сандо като куче вървеше по тях.

— Вземете ме, моля ви се, при вас...

— Не може! — рече Дельо. — Сега сме малко. Като увеличим четата, ке те вземеме. Но ти и тук вършиш хубава работа. Навсекъде ни требват верни хора.

Танас погледна манлихерата с бялата кърпа на Вèли Пеливан.

— Ето ти тая пушка на тебе! Ке я криеш хубаво, никой да не научи за нея! — сетне бръкна в кесията и извади пет лири. — На ти, с тех да се ожениш!

Сандо се наведе и целуна ръка на Танас и Дельо.

— Като се върна другия път — рече му Танас, — искам да те намера с булка! И да помниш — дума да не излезе от тебе!

Чак след един месец момчето дойде при тях да ги види. Разказа им по-нататък историята. Вдигнали трупа на Вèли Пеливан. Като го събличали, в пояса намерили много лири. Там ги криел, а не в кесията. Танас се много ядоса, че тогава не послуша Дельо.

Убийството на Вèли Пеливан се разчу по целия Гевгелийски и Дойрански окръг. Нямаше как да бъде другояче. И в миналото убиваха предателите. Но сега работата се състоеше в това, че Вèли Пеливан беше бабаитин, истински пеливан, с други думи, ползуваше се с почитта на жив герой сред турското население. Много юначества той бе извършил в техни очи. За разлика от другите народи, които уважават преди всичко своите герои от древността, турците предпочитаха да имат нещо, което могат да видят и пипнат. Герои, за които надълго и широко да разговарят в кафенетата — какво и как са направили... Според тях, тъкмо бабаитите показваха истинското лице и могъществото на турската нация, защото в дъното на душата си те дълбоко презираха безсилието на своята власт и войска. Работите в империята вървяха от зле по-зле и те търсеха някаква утеха, която да им даде надежда. Тая утеха бяха бабаитите. Те щяха да спасят величието на Турция. А самите бабаити съвсем не заемаха важни постове. Прости хора, както голямата част от турците, но надарени със смелост и сила. Турците не се стряскаха, ако научеха, че толкова и толкова аскер паднал или че еди-кой си юсбашия^[6] бил убит.но смъртта на един бабаитин ги караше да страдат много, защото разбиваше вярата им в бъдещето. Страх ги обземаше. Ставаха мълчаливи, затворени и зли. А Вèли Пеливан беше прославен бабаитин. Почти светия на турците. Неговата смърт нанесе рана в гордостта на османлиите.

Българите от радост не знаеха какво да правят и, както винаги в такива случаи, съчиниха песен. Една дълга песен, родена в зимните нощи на седенките или на полето при жетва. В нея подробно, с много отклонения и сравнения, се разказваше как е бил убит от хубавия

Танас с дългите коси и от страшния Дельо светията на турците — Вèли Пеливан. Песента започваше с дъжда, който валеше, когато четата минаваше край Брайковския чифлик, и завършваше с дълъг разговор между Танас и умиращия бабаитин. В действителност такъв не можеше да има. Но в тоя разговор се състоеше поуката и заемаше почти половината от песента. Когато я чу, Танас се просълзи от радост. Това беше най-голямата награда, която бе получавал в скромния си живот, поднесена от народа.

Веднага след убийството Дельо вдигна малобройната чета в село Гявото. Боеше се да не ги намерят в Богданци. Отседнаха да денуват в една къща. По едно време дойде селянин.

— Бай Дельо — каза той, — една чета беше в Пальорци и тръгна към Стояково.

Дельо и Танас се учудиха каква ще да е тая чета. Предположиха, че е дошла от България. Скоро положението се изясни. Пристигна пратеник на самата чета, облечен в униформа. Но още преди да си отвори устата и каже „добър ден“, изяде шамар от Танас, защото го позна, че е от върховистите. Танас сне калпака на обърканото момче и го хвърли в огъня заедно с лъвчето.

— Чекай, Танасе! — рече Дельо. — Ке те намоча от страх. Първо му обясни защо го биеш, барем да знае...

Отпосле се разбра, че момчето в нищо не е виновно. Но омразата на Танас към върховистите беше инстинктивна и той избухваше, преди да се замисли. Достатъчен беше само видът им. Момчето каза, че воевода им бил Станйш Грамадски. Като чу името му, Танас от ярост изпсува няколко пъти. Тоя Станйш, турски поляк в миналото, участник в аферата мис Стон, беше направил големия завой към върховистите. Танас знаеше това съвсем точно. Макар въстанието за известно време да обедини и двете крила на Организацията, след неговото потушаване враждата между тях достигна невиждани размери. Танас беше твърдо убеден, както и многобройните истински революционери, че виновниците за поражението са не турците, а върховистите. Като се поуспокои, Танас внимателно разпита момчето. След въстанието Станйш събрал някаква чета от Кукушко, възползуван от бъркотиите. Но турците го надушили и погнали. Вместо да потърси начин да се задържи в района, тръгнал с четата към България. Успял зорлем^[7] да

се довлече до височините на Дойран. Като стигнали там, спрели. Явило се разногласие в четата. Накрая Станийш рекъл:

— Ако идем в България, ке гладуваме. Ами айде по-добре да се върнем в Гевгелийско при Дельо Калъчев и Дилбер Танас. Дилберо ми е приятел още от старо време. Ако не се погодим, ке идем е в Ениджевардарско.

Танас и по-рано нямаше голямо мнение за акъла на Станийш. Ама като чу тоя налудничав план, разбра, че Станийш е ве само улав, но и опасен.

— Ай, да го вземат гяволите! — рече Дельо. — Ке ни открият турците и тѐ ти беля!...

— Слушай сега, момче — рече Танас на четника. — Ке идеш да кажеш на Станийш, ако до вечерта не се махне от сѐлто, мръвки ке го направам! Разбра ли?

— Разбрах — рече изпотеното от страх момче.

Остана доволно, че се отърва живо и здраво, измете се веднага навън. Но бедите следваха една подир друга. Станийш, вместо да се махне, взел, та свикал селото. Изглежда, нямал ни ядене, ни пари. Ядене му дали, но той почнал да ги мъчи за пари. Попитал кой държи касата на Организацията. Селяните не му казали. Положението с тия народни пари беше по-особено. Рядко четите взимаха от тях, и то при изключителна нужда. Парите се събираха преди всичко за оръжие. За да бръкнеш в касата, се искаше разрешение чак от София. Танас и Дельо се възмутиха до дъното на душата си. Те, действителната чета на Гевгелийско, не посмяха да вземат и грош, а тоя върховист от чужд район идва да задигне парите на хората!... Макар и светло, повече не можеха да чакат. Вдигнаха четата и отидоха в Стояково. Тъкмо отседнаха в крайната къща и дотича запъхтян селянин.

— Бързайте бре, хора! Станийш уби Томата Хаджиев...

Танас рипна, без да чака останалите. Докато те пристигнат, Станийш извикал ръководителя на Организацията, който бе много добър и кротък човек, почитан от населението, и взел да го тормози за парите.

— Не е твоя работа да питаш! — рекъл Томата. — Нито колко пари имаме, нито какво друго имаме. Ние се отчитаме пред нашио воевода.

Като чул това, Станийш сграбил един връшник.

Танас тичаше бързо. Видя как Станйш гони по мегдана Томата и го фрасна с връшника. Той падна и кръв потече от главата му. Танас усети как червата му се обръщат от злоба в корема. Спря за миг и затикна ножа на пушката. В това време Томата скочи и отново побягна. След него — Станйш. Танас извика силно на Томата да спре. Изтича и застана с пушката пред него. Станйш замалко сам не се надяна на ножа. Танас го опря право в корема му и го подръгна така, че острието да засегне кожата през дрехите. Станйш опули очи и не смееше да мръдне.

— Ке ти изкарам цървата, копеле мръсно! — извика Танас съвсем побеснял.

— А, значи, ако сме се били в Илинденското въстание! — взе да заеква Станйш.

Тия думи го спасиха от смърт. Разумът надделя над беса. Не можеше да убие посред бял ден въстаник. Изведнаж Танас пусна пушката си и удари Станйш с юмрук право в носа. Рукна кръв. Танас скочи върху него. Сопна го на земята и взе да го налага с юмруци. Дойде на себе си, чак когато Дельо и останалите четници със сила го отскубнаха. Едва го успокоиха. Събраха се в една къща... Станйш все си секнеше окървавения нос.

— Да помниш! — викаше му Дельо. — Тука, на тоя район, аз съм господар. Не е твоя работа да питаш какво има в него!

— Що не му теглиш сатъра! — рече омаломощеният Танас, заобиколен от четниците, които го пазеха.

— Не искам, джанам, да си слагам грех на шията. Това куче се е било във въстанието. Па и не е сам. С него има много невинни момчета.

След дълги разпавии и псувни се разбраха Станйш веднага да се върне в Кукушко. Ще му дадат и куриер, и писмо. Там да решат понататък съдбата на четата. Но след полунощ, когато трябваше да тръгне с хората си, захвана силен дъжд с буря и не можеха да мръднат. Останаха още един ден заедно, толкова, колкото беше необходимо да се случи белята. Цели две чети да стоят в селото и да останат незабелязани при тия разпавии беше невъзможно! Стояково броеше към петстотин и кусур къщи. Организацията там беше много здрава, но имаше и османлии. Те изпратили хора до каймакамина в Гевгели. Този каймакамин беше умен и разбран човек. Не искаше в неговата

каазá^[8] да има размирици и сражения. Отишли турците при него и му рекли:

— Дельо Калъчев и четата му са в Стояково.

— Е хубаво бре, джанам — рекъл той, — що лошо ви прават! Нещо пречат ли ви? Пари ли ви искат? Хора ли бият?...

— Това не прават — рекли турците. — Бият се помежду си.

— Айде, идете си! — рекъл каймакаминът. — Тия хора са пренощували в селото вчера. Сега кой знае къде са...

На другия ден отново отишли. Обадили му, че комитите са останали.

— Идете си! — върнал ги пак той. — Тая работа е моя.

Но те минали през чаршията и се спрели в кафенето. Там били събрани почти всички по-видни турци. Разговорили се и веднага се вдигнали при началника на войската. Тоя, без да каже на каймакамина, тръгнал към селото. Тогава в Гевгели квартируваше много аскер, завърнал се наскоро от Албания, където също имаше бунтове. Войниците бяха изморени и озлобени към раята.

А в това време четите на Станйш и Дельо, разположени в двата края на селото, чакаха да дойде нощта, за да го напуснат. Към обед дотичаха двамата наблюдатели.

— Бай Дельо, целата войска от Гевгели иде към нас. Минаха Вардара.

Четниците отдавна бяха готови и веднага рипнаха. Танас поведе момчетата, а Дельо с още едно момче отиде да предупреди Станйш. Танас раздели четата на по двама души, за да не правят впечатление. Така пръснати, минаха през бахчите. Последен се изтегли той. Погледна към Вардара. Войската от Гевгели се беше проточила на голямо разстояние. Отведе ги към чуката над селото. Казваше се Мадёмот, понеже оттам вадеха големи плочи, наречени мадèми, с които планинските села покриваха къщите си вместо керемиди. Танас разпредели другарите си в кръг. Всеки се закри зад големи камъни. Зачакаха. След малко се върна Дельо.

— Що станá? — го попита Танас.

— Отидох при Станйш. Рекох му — турската войска идва, айде, тръгвай с нас!

— Не тръгвам с вас — обидено се заинатил Станйш. — Нека ни утепат, барем да знаят хората, оти вие сте виновни!

— Ке разсипеш сѐлто — рекъл Дельо.

— Ние сме тръгнали да мрем. Тука ке се бием! — още поинатчийски заговорил Станийш. — Да ни остане името за вечни времена!...

Танас знаеше, че върховистите са много по самохва̀лбите, но не вярваше, че улавият Станийш им прилича по всичко.

— И така му говорих, и инак му говорих — продължи Дельо. — Абе в къщи не се води бой. Ке ви избият... Не, казва Станийш, вие си ходете по вашио път, ние по нашио!...

Но част от момчетата не се съгласили с разсъжденията на своя воевода и тръгнали с Дельо. Той ги доведе до Мадѐмот. Сетне разбраха, че всичко е било Станийш да се покаже на много обиден. Още щом Дельо напуснал къщата, той с останалата чета побягнал и хванал пътя за Боаз-тепе. Оттам живи-здрави се добрали до Арджанския гьол. А Дельовата чета трябваше да сърба цялата попара...

Танас наблюдаваше от чуката с бинокъла какво прави турската войска. Видя, че първо обградиха селото. Успокои се. Но тоя пусти турчин, Папа̀ Алил, който отиде с другите да ги предава в Гевгели, забеляза следите и веднага поведе едно отделение към Мадѐмот. Той бързаше напред, а след него юсбашията на кон. Още не ги бяха открили. Танас не можа да издържи. Извика силно на турски да го чуе Дельо:

— Удри да убиеш това куче!

Но юсбашията чу пръв гласа на Танас. Конят му се изправи и Дельо не можа да го улучи. Обърна се и в галоп препусна. Войската откъм Стояково не бързаше. Танас се чудеше защо още не ги заобикаля. Даже по едно време видя, че се оттеглят вътре в селото. А аскерът, като разбрал, че там няма никого, се юрнал да граби къщите. Началникът на войската започнал да ги бие с бич и Танас чу как викаше с пълен глас:

— Що тѐрате тука! Я ги комитите на чуката! Идете там да се биете!

Успя да спре грабежа и накара войниците да се върнат обратно. Късно след обед обградиха чуката. Четниците усилиха стрелбата. Турците бяха в неизгодно положение — ниско в полето, под техния обстрел. Не се опитаха да атакуват, само още по-добре затегнаха обръча. Започна да пристига и башибозук от околните турски села.

Заедно с тях вървяха кадъните и децата им. Мястото беше голо и сражението им можеше да се наблюдава отдалеч. Турците искаха сочите си да видят как аскерът ще изтепа комитите. По едно време Дельо прилази към Танас.

— Я погледни с бинокъла да кажеш какво става натам!

Танас нагласи бинокъла. Ясно се забелязваше на километър разстояние от Мадёмот циганска музика със зурли и тъпани, а кадъните пляскаха с ръце и играеха кючек. Турците предварително празнуваха победата. Гледката му се видя много чудна. Нетърпеливият Дельо му измъкна почти насила бинокъла. Той също дълго се визира нататък.

— И кадъните ли, техната мама, ке водат сражение с нас! Резил!...

— Остави ги на мира! — рече Танас. — Ние да сме живи! Дай боже, по-бързо да мръкне!...

Но Дельо беше много ядосан. Даде заповед на цялата чета да насочи пушките към кадъните. Мереха високо, защото бяха далеч, та куршумите да паднат при тях. Като дадоха така два залпа, Танас видя през бинокъла как червените фереджета се пръснаха. Спря и биенето на тъпаните... Най-сетне пред мръкване турците решиха да настъпят. Събраха се на едно място всички читаци от селата. Въоръжението им беше жалко — кой със счупена пушка, кой със секира. Строиша ги горе-долу в боен ред. Редовната армия направи коридор, за да ги пропусне да идат в атака. Четниците ги зачакаха, без да дадат нито един изстрел. Важното беше да ги пуснат съвсем близо. Тогава залпът всяваше такъв страх в редовете им, че не бяха назад, а летяха. Башибозукът направи нещо като верига. За да се окуражат взаимно, деряха си гърлата. Наближаваха като глутница. Спряха точно в подножието на чуката. Изглежда се страхуваха от мълчанието на комитите. Танас извика на турски:

— Що спрехте бре, пеливани? Не сте бабайта, свине сте!

Войниците не стреляха, за да не ударят някого от башибозука. Гласовете добре се чуваха в настъпилата тишина. Така започна словесното сражение. Отначало се сипеха по-меки обиди като: манафи, скопени пръчове, крастави кучета, къорав да одиш! А сетне преминаха към по-тънките псувни, които засягаха цели поколения далеч назад. Най-много се псуваха на вероизповедание. Накрая Танас извика:

— Тичайте, ке намерите тук майка си!...

Вбесените читаци се затичаха. Но мястото беше голо и нямаше къде да се скрият. Едно от момчетата прибърза да даде изстрел. По него даде залп цялата чета. Турците бяха още далеч. Падна само един, а другите побягнаха. Това беше първият и последен опит за атака от страна на противника. Направи обаче окопи и така постави засадите, че Дельо се съмняваше дали ще се измъкнат през нощта. Стъмни се. По заповед на воеводата се събраха на едно място. След кратко съвещание се прие предложението на Танас. Той от опит знаеше, че откъдето идва войската, там е най-слабото място. Турците никога не очакваха нападение от посоката, откъдето са дошли. Затова четата реши да атакува право към Гевгели. Затъкнаха ножовете на пушките и тръгнаха във верига. Нищо не се виждаше. Месечината още не бе изгряла. Така вървяха през полето и никой не ги спря. Изведнаж Танас чу пред себе си на турски:

— Кой си ти?

Залегнаха направо в калта.

— Аз съм — отговори на турски Танас.

— Кой си ти? — повтори гласът.

— Осман — отговори Танас. Турците нямаха презиме, а само едно име.

— От кой полк си? — се чу пак гласът.

— От икинджи табур съм (от втори полк) — рече наслуки Танас.

Залп от куршуми премина над главите им в отговор. Явно беше, че полк с такъв номер не участва в сражението. Четата се обърна.

— Никой да не бега назад! — рече Дельо.

И наистина, нито беше да побягнат, нито пък да почнат сражението нощем на равна открита местност, където турците бяха добре окопани. По тях се сипеха непрекъснато куршуми и не можеха глава да вдигнат. По заповед на Дельо почнаха лазешком да се оттеглят към едно малко възвишение. Дельо каза на Танас:

— Вземи половината от другарите и почни да лазиш наляво! Аз с другите надесно. Ке ги удариме от двете страни да пробиеме обкръжението.

Групата на Танас бавно и мъчително се промъкваше, без да вдигат глава. Лицето и гърдите на Танас станаха целите в кал. В устата му влезе пръст и той плюеше. По едно време откъм Дельовата страна

се чу голяма пукотевица. Танас спря четата и обърна пушките, където предполагаша да се води сражението. Стреляха наслуки. Като изгърмяха по една пачка патрони, той разбра, че е безсмислено. Турците не мръднаха от окопите, а останалата войска взе да се приближава към мястото, където искаха да направят пробив. Това се чувствуваше от виковете и говора на много хора. Наляво Танас забеляза нещо да се чернее. Когато стигна, видя, че е някаква малка височинка с две-три скали. Върху тях пропукаха пушки. Пак бяха попаднали на засада. Едно от момчетата падна. Танас се наведе над него. Застреляно беше в челото. Върнаха се. Страх обзе Танас. Както винаги в такива случаи почна шепнешком да се моли на своя закрилник: „Ако куртулисаме, свети Георги, сребърен кръст от Света гора ке ти подарам.“ И сетне прибави: „Голем кръст, така да си знаеш!“ Но тоя път свети Георги нещо се бавеше с помощта. Може би затова, след като отърваха смъртта, Танас не изпълни обещанието си. Тогава си рече: „Не дойде от свети Георги опасението, а от кръстето срещу куршуми на поп Гоне, дето ми го подари. Друг път, като ми помогнеш, ке ти сторам подарок...“

Танас реши да опита последното средство. Извика братовчед си Дино Крундърски, стар, опитен и куражлия четник.

— Слушай, братовчед — му рече Танас. — Ти ке вървиш с мене. Тихо ке прилазиме до окопите и ке стреляме. Останалите, като чуят, да се затичат със затъкнати ножове в атака! Който, се измъкне, да бега право към Арджанския гьол! По пато ке се застигнеме.

Прилазиха напред с братовчед си Дино Крундърски. Започнаха, стрелба от упор. Един турчин в окопа приписка. Танас забеляза как побягнаха няколко сенки назад. Извика на четата:

— Тичайте след мен!

Изведнаж месечината се показа зад облак и освети цялото поле. Танас се обърна за миг и видя, че Мадёмот е зает от аскер, който тича и стреля в гръб зад тях. Друг изход нямаше. Отзад ги гонеха, пред тях бяха засадите. Тия, които се спуснаха от Мадёмот, започнаха да реват така силно, че на Танас му се стори земята да се тресе. От страх и напрежение косите му щръкнаха. Все пак успяха да пробият засадата и отвориха един тесен коридор тъкмо да преминат. В страха си бягаха, колкото им крака държат. Чуваше се шляпането на опинците им в калта. След около 200 метра попаднаха на нова засада. Разпръснаха я с

един залп и пак затичаха с изплезени езици. Когато се събраха, липсваше още едно момче. Другарите му го видели как паднало от куршум. Приседнаха за малко да поемат дъх. Гевгели беше близо. Отклониха се право към Арджаиския гьол. През цялото време Танас мислеше за Дельо. Смяташе, че не е успял да пробие засадата. Завалиите! — си казваше Танас. — До сутринта ќе ги избият... Излязоха на друма за Солун. Покрай друма течеше вадата на една воденица. Щом приближиха, някой извика на български:

— Кой сте вие?

Танас и цялата чета се стовариха по корем в калта.

— А вие кои сте? — извика Танас.

Познаха го по гласа. Беше Дельовата група. От неговите момчета убили само трима души, и те, от четата на Станйш. Като се събраха, се разпрегръщаха. Разсъмваше. Вдигнаха се пребити от умора и продължиха към Арджанския гьол...

На Гаваянската валта, където се добраха, имаше колиби. Имаха покрив над главата си. Изсушиха се. И както винаги се постаряха бързо да забравят и сражението, и убитите. Трябваше да се живее. На няколко пъти Танас излиза до родното си село. Намериха дрехи за оголелите другари. Много се караха на тия, дето си бяха хвърлили манлихерите при бягането. Танас донесе две пушки Гра.

— Като си хвърляте златното оръжие, на ви сега тия виран! — рече им той.

На валтата селяните бяха оставили, освен брашно и сол, и серкмета за риба. Наловиха много бѐловица и ядоха до пръсване. В една от колибите намериха тамбури и един кавал. Образуваха нещо като оркестър. Едно от момчетата вместо тъпан биеше тенекия. Отначало изсвириха за опит две турски маанета, сетне почнаха народни песни. Накрая, като се разбра, че и хора могат да свирят, Танас по цял ден рипаше като бесен. Правеше най-сложни танцови стъпки върху малкото място, с което разполагаха. Беше такъв хораджия, че и в тепсия можеше да играе. Гледаха го с часове. Голяма веселба му удариха. Само едно от момчетата се мусеше и веднаж каза:

— Немате ни срам, ни грех от господ! Да знаете, ќе ви накаже. Другарите ви още в гробовете не са положени...

— Оти така думаш? — рече обиден Танас и спря да играе. — Да не би мен като убият, умрелите ми другари да плачат? Оти не си

гледаш работата? Кой умрел — умрел, кой останал жив — да се весели!

Танас никога не се замисли над тая философия. Ако тогава, като млад, тъгуваше за избитите си другари, както по-късно, от мъка нямаше да издържи. Той не се замисляше, че животът им е кучешки, че на света може да се живее с повече удоволствия. За него и останалите животът беше такъв, какъвто го водеха. И понеже опасностите бяха на всяка стъпка, те не изпускаха и най-малката възможност за веселба. Една топла манджа, чашка кафе, парче локум, малко песни... И те ставаха напълно щастливи. Но винаги помнеха, че не са като другите хора, с право се смятаха за нещо повече от някой търговец, от някой владика или богат кехая^[9], от даскал или управител. Те бяха революционери!

Към края на седмицата от Стояково пристигнаха двама пратеници да си вземат четата. Прегърнаха се и се разговориха. Турците си отишли и дали умрелите да си ги погребат в християнските гробища. Селото не закачили. На другата вечер тръгнаха. Не можеше една чета от Гевгелийско да се мотае току-така из Кукушко. Такива бяха правилата на Организацията. Като стигнаха в Стояково, целият народ се събра радостен около тях. Всеки искаше да ги пипне и да се увери, че са живи. Отидоха и на гробовете на своите другари. Със свалени калпаци стояха четниците, докато попът четеше. Накрая му целунаха ръка и измъкнаха по една благословия. Хапнаха пшеница и изрекоха древните думи: „Лека им пръст!“ А народът им отвърна: „Вие да сте живи!“

Лека-полека се окопитиха за нови сражения. Намериха още момчета, които учеха на четнически занаят. Организацията почна да се съживява. Нищо още не беше загубено. Макар и бавно, те се готвеха за бъдната голяма битка. Куриерите трескаво заработиха и безбройните канали за придвижване на чети и оръжие отново се отвориха. Един по един се завръщаха от България прославените воеводи.

През април 1904 година пристигна и Аргир с голяма чета. Посрещнаха го още в Балйнци. Той бързо пое цялата работа в Гевгелийски и Дойрански окръг. Танас и останалите четници, препатили така много, най-сетне си починаха. Аргир искаше колкото се може повече да се говори за четите. Пое главно планинския район, а Делювата група остави да се подвизава в полето. Често обаче, за по-

големите дела, четите се обединяваха. Още щом се срещнаха в Балънци, Аргир подробно разпита какво се е случило в негово отсъствие. Похвали ги за убийството на Вѐли Пеливан, но им се скара, че Христо Гъркоманина още не си е получил заслуженото. Оправдаха се с голямото сражение при Стояково. Аргир им каза:

— Правите каквото правите, искам в най-скоро време да го убиете. В моя район не мога да оставя жив такъв предател!...

Танас и Дельо се изтеглиха към полето заедно с шестима другари. Дельо слезе чак в Гевгели, за да проучи всичко. Христо Гъркоманина, който беше турски жандарин, рядко се прибираше в селото си. Предупредиха градското ръководно тяло да го наблюдава и при най-малка възможност веднага да им съобщи. Казаха им, че се е много уплашил и не излиза от града. А може би някой му е подшушнал, че му се крои кюляхът. Така Дельо и Танас обикаляха полските села и не смееха да се върнат при Аргир. Те не забравиха предателя, но сгоден случай не им падаше. Минаха много месеци. Нямаше как, явиха се отново при Аргир. Той им се скара, но засега нищо не можеше да се направи.

А воеводата се занимаваше не само с Организацията, но и с образованието, дори с хигиената на селата. Една вечер се вдигнаха в село Купа. Там вечеряха и седяха до късно. Тъкмо легнаха да спят и Танас усети как нещо го лази по кръста. Сетне взе да се чеше по цялото тяло. За него това не беше нищо ново. Разора, че е хванал въшки. Не можеше да заспи. Все се въртеше и чешеше. По едно време чу как и другарите му пъшкат. Някои даже разстанаха. Воеводата също се надигна. Запали лампата. Почнаха да се пощят. Аргир се разпсува. Събуди стопаните. Сложиха голям котел. Цяла нощ се париха. На сутринта събра селяните. Четниците също присъствуваха, но сега, както седяха, подбираха си кепетата нагоре, да не ги полазят въшките.

— Има ли вода вашето село? — попита Аргир народа.

— Има — рекоха те. — Вода много, от всички страни минават потоци от планината.

— Вода имате, котли имате, дърва имате и въшки имате! — каза Аргир.

Селяните учудени млъкнаха.

— Ние си имаме въшки, ама ке ни пречат.

— Отсега нататък — каза Аргир — ще перете дрехите! Всички дрехи ще изпарите, въшка да не остане! Разбрахте ли?

— Ама ние переме — рекоха селяните.

— Перете си очите!

Накара ги целия ден да чистят къщите. Но въшка така лесно умира ли?... Гледаха, колкото за очи пред Аргир, надве-натри да свършат работата.

— Дедо Аргире — му рече Танас, — оти се ядосваш? Това село като че ли не го знаеш!... Тука е царот на въшките во Македония!

Къщите им бяха толкова мръсни, че Танас се гнусеше да се допре до някой предмет. не бяха яли целия ден. Селяните им поднесоха казан месо да вечерят. Всички четници почнаха да се дърпат от яденето — кой не му се яло, кой коремът го болял... Аргир веднага разбра каква е работата, понеже той самият беше много гнуслив. Изплю се в казана в яда си, вдигна го и го изтури на земята.

— Разсипа хубавата манджа... — рекоха селяните.

Накара ги да измият цялата къща. Танас знаеше, че такива работи като чистота и въшливост не се оправят ни с бой, ни с викове. Тръгнаха си още веднага, гладни и ядосани. На сбогуване Аргир се закани:

— Втори път като дойда и намеря една въшка или неизчистена къща, на всеки по 20 тояги ще стоваря!

Получи се съобщение, че и Чернопеев се е прибрал в Струмишки район. Танас се много зарадва.

— Дедо Аргире — му рече той, — пусни ме, молим ти се, да ида при Чернопеев за малко време. Искам да го вида.

Аргир помисли малко.

— Добре, Танасе. Христо ти е като баща. Иди да го видиш, но не оставай при него. Сега си четник на Гевгелийски район. Не те давам на никого!

— Бъди рахат! Ке се върнам.

Танас написа писмо на Христо. Той му отговори, че е много радостен да се видят. Проводи му куриер, който го отведе до Никулич, едно високо, планинско село в Беласица. Там ги чакаше Чернопеев с четата си. Двамата се прегърнаха.

— Ще останеш при мене, Танасе!

— Не мога — рече той. — Аргир не ме пуска.

— Ще му напиша писмо, барем два месеца да стоиш при мене. Помниш ли онова куче, владиката Герасим?

— Как да не го помна!...

— Този манафин пак е почнал да мърсува и да предава всичко българско. Ама този път, ако не го махнат, ще го изнесат от Струмица с краката напред!

Отидоха да денуват в черквата на Сурлево. Нямаше подходяща къща, а черквата беше извън селото, на високо и огледно място. Добро и за бягане, и за сражение. Танас бързо се запозна и сдружи с четниците на Чернопеев. Донесоха им ядене в черквата. Постлаха кепетата и спаха цялата сутрин. Много му хареса един четник, казваше се Мицо. Правеше им такива смешки, че Танас го заболя коремът. Иначе Мицо беше вече стар човек, най-възрастният между тях. Дълги години бе лежал по турските зандани и може би оттам знаеше толкова мурафети. Следобед някой извади карти и мераклиите веднага се събраха. Чернопеев се мусеше, но не искаше да отнеме това малко удоволствие на четниците. Оттегли се настрани и седна пред олтара.

Започнаха игра четирмата най-добри картаджии — старият Мицо, Кочо Аджиманов, Ичко Бойчев и едно друго момче. Танас не знаеше да играе карти, но остана да наблюдава. Играта се водеше на кръв. Всеки заложи, каквото имаше. Ичко — един карапатлак с шест куршума в барабана, Мицо — една варненска кама, другото момче — една бяла меджидия. Само Кочо Аджиманов нямаше какво да заложи. Предложи си кепето, но Ичко не му го хареса. Рекоха отново да играят без залагане — само така да се упражняват, а сетне да почнат голямата игра. Мицо играеше хубаво, но от време на време ставаше, отиваше пред олтара и почваше да се кръсти и пада на колене.

— Господи, молим ти се, прости им на тия улави човеци! У твоята черква намерили карти да играат!...

Танас се превиваше от смях. Чернопеев също се подсмиваше. Танас не знаеше каква е точно работата, но видя, че тримата са се сговорили да бият Кочо Аджиманов. Още преди да идат в черквата, той чу как Чернопеев се скара на Кочо. Последният носеше един турски чепкен^[10] с дълги ръкави, праметнат на рамото. Чепкенът беше много красив, везан със сърма. Но Чернопеев толкова мразеше турските дрехи, че не можеше спокойно да гледа Кочо. Все му казваше из пътя:

— А бре, керата^[11]! Маани тия турски гюзеллъци^[12], да се пикая на них!

— Как да ги мана? — отговаряше Кочо. — Това ми е салтаната!

— Не си турчин да носиш такива ръкави!

— Оти бре, бай Христо? Нема закон какви дрехи да носим е.

А в това време се готвеха да почнат решителна игра. Цялата уговорка била, както научи по-късно Танас, да свалят на Кочо чепкена. Затова Чернопеев така, без гняв, се съгласи да играят карти четниците му. Пак попитаха Кочо какво ще предложи. Първо даде двайсет патрона.

— Малко е — рече Ичко. — Аз цел револвер давам.

— Е хубаво. Кажу ти какво да дам!

— Дай чепкена. Ако те бия, мой да е!

— Арно — съгласи се не много охотно Кочо.

Седнаха да играят само двамата. Всички застанаха около тях. Мицо гледаше картите на Кочо и даваше иширети на Ичко. Накрая Ичко надигра Кочо. Тоя щеше да заплаче от яд.

— Дай чепкена!

— Не — викна Кочо. — Не може само с една игра. Още един път!

Ичко се съгласи. Пак започнаха. Кочо се много ядоса. Загуби и тоя път. Повече мърдане нямаше. Чернопеев лично му свали чепкена. Срязва му с нож ръкавите. Излезе пред черквата и го постла пред вратата. Избърса си хубаво опинците от него и пак се прибра в черквата, като подсмърчаше доволен.

Танас се върна в Гевгелийско късно есента и както винаги, още с пристигането си, се навря в беда... Валеше сняг. Вървяха към Пальорци. Водеше ги Аргир. По пътя заобиколиха едно турско село. Но изглежда са оставили дияра по снега и турците обадили на аскера. Четата в това време беше отседнала в къщата на техния другар Христо Пальорски. Изведнаж няколко четници изчезнаха някъде. Танас ги намери в плевнята. Христо докопал тенекия, пълна с ракия. Пиячите се бяха разположили на сеното. Пиеха ракията с канчета, а посред тях имаше леген кисело мляко. Бъркаха с лъжиците направо от легена.

— Що правите? — им извика Танас.

— Не виждаш ли, закуска си правиме.

— Абе каква е тая ваша закуска? — въздъхна Танас и седна при другарите си.

Веднага му подадоха пълно канче. Танас знаеше, че в момента Аргир е свикал ръководството и се занимава с училищни и други работи, та беше напълно спокоен. Изпиха цялата тенекия. Едва се държаха на краката си. По едно време дотича един четник.

— Къде сте, бре? Аргир ви търси под камък и дърво.

— Що е станало?

— Аскер иде към селто!

Танас се опита да събере мислите си. Всичко му се въртеше пред очите. Излезе навън. Лъхна го студеният вятър. Малко поизтрезня. Събраха се при Аргир. Той не забеляза, че са пили. Беше късно да се измъкнат от селото. Аргир ги поведе към католическия манастир. Понеже беше завършил френски колеж в Солун; имаше добри връзки с католиците. Прерипаха дуварчето на манастира и се намериха в двора. Бяха намислили да не се обаждат никому. В двора имаше голям зайчарник за около двеста зайци. Искаха да влязат в него. Но разбраха, че ако ги открият, оттам няма да могат да водят сражение. Решиха да се обадят на сестра Алоата, игуменката на манастира. Потропаха на портата. Отвори им братът на игуменката — Франческо. Бяха италианци по народност. Франческо живееше при сестра си заедно със семейството си. Винаги пушеше една голяма извита лула, която не сваляше от устата си. И двамата познаваха добре Аргир. Посрещнаха го приятелски. Като разбраха каква е работата, набързо ги вкараха в едно зимнично помещение. Върху капака на зимника натуряха мръсни дрехи. Четата се притаи и зачака какво ще стане. Франческо им извика отгоре:

— Да не се никак боите! Няма да влязат. Трябва чак от Солун да вземат разрешение за това.

Милязйминът, който беше изпратен да претърси Пальорци, тръгна от къща на къща. Четата никъде я нямаше. Накрая стигна до манастира. Сестра Алоата и Франческо не им позволиха да влязат. Манастирът беше под защитата на европейските консули. Но за да напуснат селото, въведоха за проверка само милязймина и кмета. Водеха ги от килия в килия. Танас и останалите ясно чува разговора и стъпките над зимничето. Накрая офицерът се извинил и напуснал

селото. Аргир искаше веднага да изтегли четата, но игуменката не даде.

— Ако сега излезете, ще ви открият и турците могат да направят пакост на манастира.

Останаха около една седмица. Католиците ги хранеха и гледаха добре.

Около Нова година се получи съобщение за Танас и Дельо от Гевгели. Пишеха им, че Христо Гъркоманина ще си ходи за празниците в родното село. Бил се вече успокоил и не се пазел толкова. Аргир им даде на помощ още няколко четници. Точно преди Коледа получиха второ писмо. Христо Гъркоманина отишел вече в селото си. Лошото беше, че там освен българи живееха и много турци. Шест души не можеха да свършат работа. Танас събра още десет въоръжени селяни от Гърчище и Гявото. Късно след обед минаха Вардара и влязоха в селото. Десетте селяни заложиха на пусии около турската махала да не би турците да ги ударят в гръб. Обградиха къщата. Танас отиде на портата и почука с приклада. Никой не отвори. Най-сетне извика:

— Христо, бре...

— Кой си ти? — чу се глас отвътре.

— Идем ти на гости за Коледа!

— Не чекам аз приятели за Коледа!

И без да каже, това беше ясно като бял ден. Кой ще ходи на гости за Коледа в чужда къща!...

— Отвори бре, Христо — пак извика Танас.

— Нема.

— Ке отвориш, куче, и хоро ке играеш!

— Кой си ти?

— Аз съм Дилбер Танас...

Докато изговори това, отвътре изгърмя пушка. Куршумът мина на косъм от него. Той се прикри. Посъветва се с Дельо. В началото планът им беше такъв — да влязат просто в къщата му и тихо да го измъкнат навън, ужким по работа. Не искаха пред децата и жена му да проливат кръв на Бъдни вечер. Но изстрелът обърка плановете им.

— Нема как — рече Дельо. — Ке ни стане курбан.

С това Дельо изказа гласно решението. Трябваше да запалят къщата и да го опекаят като агне за курбан. Дельо се опита още веднаж да го накара да излезе.

— Язык за децата ти! — извика високо той. — Ако отвориш, нема да загинат ни те, ни жена ти. Ела с нас малко да си поговорим.

А Христо през това време стреляше непрекъснато във въздуха от едно високо прозорче на къщата, та да го чуят в турската махала и му се притекат на помощ.

— Отвори бре, Христо! — извика Танас за последен път. А той в отговор: „Дум!“

— А, така ли? Що стойте и гледате, бре! — обърна се Танас към четниците. — Бързо носейте съчки!

Всички се разтичаха. Натрупаха много тръни и дърва около цялата къща. Беше направена от тръстика и клони. Запалиха дърветата. Къщата бухна изведнаж. Христо Гъркоманина започна да стреля още по-често. Пламъкът се разгаряше все повече и повече.

— Язык за жена му и двете деца! — рече Танас и се прекръсти.

— Нека му е! — каза Дельо.

— Не е хубаво това, що сторихме — рече Танас. — Дано не се сбие на наште деца, ако имаме един ден и ние деца!...

Всеки от четниците се замисли. Страхуваха се от възмездието на съдбата. Децата бяха невинни. Отпосле Танас често си спомняше за Гъркоманина и двете му рожби, които изгоряха. Смяташе, че тогава бог го е прокълнал. Христо гърмя, гърмя с пушката си и накрая престана. Къщата се срути. Огън и искри се вдигнаха в небето. Откъм турската махала пропукаха пушки. Танас и останалите се затичаха натам. Наистина турците тръгнаха да спасят Христо. Пръснаха ги с един залп. Тоя път стреляха във въздуха, за да не убият още някого на този светъл християнски празник.

Оттам се запътиха отново при Аргир. Той ги разпита подробно. Отначало не му казваха за децата. Но Аргир разбра, че крият нещо. Започна да настоява. Накрая Танас всичко му разправи. Аргир се много разлюти. Псува ги на майка, нарича ги какви ли не — и кръвопийци, и каквото му дойде на устата. Най-сетне Танас не се сдържа.

— Оти говориш така, дедо Аргире? Не наръга ли ти твоя гост Искѝн-бег с ножа на пушката? Не му ли взе душата? Що̀ ти беше сторил турчинот? Напразно го набедиха и ти чул не чул, го утепа̀, а остави Гоне Бегинин да се измъкне здрав и читав!...

— Не е така и ти нема да ми казваш какво да върша!

— Не е право, дедо Аргире. Грех извършихме, истина е, но предателят требеше да умре. Още не са изгнили коските на другарето ни в Балѝнци. Ако и ние се боехме от грех, по-добре беше да станем попове, а не революционери!

Отначало Аргир издаде строго наказание — Танас и Дельо да ходят един месец без оръжие, но сетне отмени наказанието. Можеше ли в тая люта борба да се предвижда всичко?... Покрай сухото изгаряше и суровото. Така се утешиха всички.

Нещастно почна тая 1906 година. На 1 март бяха избити около четирийсет четника и двама куриери, начело със Сава Михайлов. Хитрият Апостол, който бе обединил четата си с тая на Савата, успял да се укрие в една лисича дупка. Оцеляха още двама четници. Аргир лично ги прекара в Арджанския гьол на лечение. Танас остана в Гевгелийски район. Това поражение много ги стресна. Загина един от най-големите воеводи на Македония. Апостол беше тежко ранен. Турците го смятаха за убит.наградиха поручика, който води сражението с чин майор. Не се минаха и двацет дена, турците изтребиха още една от най-прочутите чети в цяла Македония — тая на Иванчо Карасулията. Според Танас тежките сражения с многобройни жертви се водиха в Гевгелийско. Пусти район, що души отнесе!... Обграден от многоброен аскер в Лесково, Иванчо Карасулията започнал сражението призори и го завършил чак късно след обед. Когато Гого Мутуванлията, най-старият му четник, рекъл на Иванчо: „Ке ни избият до един. Нека отстъпим! Патроните се привършиха“, Иванчо му отговорил: „И да отстъпим, ке ни избият.не виждаш ли, че отвсекъде сме завардени? Никой да не мърда от местото си! Още малко време Македония ке биде наша. После нека Господ ни съди!...“ Всички оцелели четници се подчинили на последната заповед на своя воевода Иванчо наредил да изгорят архивата. Накрая останал само той. Новоназначеният майор от сражението със Савата и Апостол тръгнал с изваден револвер да хване воеводата жив. Двамата стреляли едновременно. Майорът паднал убит заедно с Иванчо.

Всичко това Танас научи отпосле. Много жалеше за своя пръв побратим. Гордееше се, че в последния момент Иванчо е завлякъл в гроба си и убиеца на Савата. Но разгромът даде отражение не само върху броя на четите в Македония. Иванчо беше една жива легенда, от която се възхищаваха и българи, и турци. Народът се стрепна.

Разколеба се вярата му в силата на Организацията. Османлиите пак вдигнаха гордо глава. Чак когато Апостол Ениджевардарски образува нова чета и даде нови, блестящи сражения с турците, когато Аргир Манасиев подир няколко битки показа, че турците съвсем не са всесилни, когато Лука Иванов постави на място гръцките андартти, поражението лека-полека се забрави. И все пак след смъртта на Иванчо Гевгелийски район никога не достигна своята предишна сила.

Есента Аргир се приготви да замине в България за конгреса на Организацията. Даде нареждане на полската и планинската гевгелийска чета какво да правят, а на своите най-приблизени другари, между които беше и Танас, каза, че вече няма да се върне като воевода в района. Поръча им да се подчиняват на новия, когото ще пратят от България. Един студен есенен ден Аргир потегли към границата, изпратен от Танас чак до Струмишко.

Зачакаха новия воевода — Никола Гърков, родом от Кукуш и учител в гр. Сливен. Но на път за района бил открит и унищожен от турците заедно с другарите му. Трудно се задържаха воеводите в Гевгелийско.

А в Организацията ставаха много лоши работи. Конгресът в Рилския манастир уж да обедини всички, а на дело съвсем се разцепиха. Старите вражди отново избухнаха с всичка сила. Така се стигна по-късно до убийството на Сарафов и Гарванов по присъда на Серския революционен окръг, ръководен от Сандански. Даде се сигнал за безмилостно и окончателно самоизстребление. А населението бе разочаровано от поражението на Илинденското въстание. Пък и след това не минаваше ден да не се чуе за нови избити чети и воеводи. Трябваше да се повдигне духът му. Но как, кой, по какви пътища?... Танас не можеше да отговори на тия въпроси. Ехото от борбите в България долиташе и в Македония, но с по-малка сила. Всичко това беше далеч от Танас и другарите му. Той, както винаги, вземаше страната на Яне и Чернопеев. Четниците продължаваха да се бият и да вярват, че ще направят такова въстание, което най-сетне ще донесе свободата на Македония. А после?... Танас, както и другарите му, си бяха говорили по тоя въпрос, но на прост четнически език. Надяваха се, че след това ще се съединят с България, така както на времето Румелия се обедини. Но първо трябваше да дойде свободата, а после народът сам да реши. За себе си лично четниците рядко се замисляха.

Само малцина от тях смятаха, че ще заемат някакви постове. Повечето знаеха, че са прости и неуки хора. Малко се бояха от това мирно бъдеще. Изкарали повече от десетина години четнически живот, без занаят, без семейства, без имот, напълно непригодни за друг живот, те се стараеха да не мислят много напред. Танас си спомни една вечер в хотел „Батемберг“. На времето при Гоце бяха дошли от Македония Андон Кьосето и Михал Попето. Подир малко влезе и Апостол Ениджевардарски. Чакаше Организацията да му нареди кога да замине за Македония. В разговора, ни в клин, ни в ръкав, Апостол рече:

— Като се освободиме, как ли ке живееме?... Не сме като останалите хора. Сега сме си на местото! Но тогава що ке работиме, като немаме занаят?

Гоце се замисли много над тия думи.

— Прав си, Апостоле — рече той. — Най-добре ще е тогава да се съберем всички стари хъшове заедно и да покажем на хората как се живее задружно и братски!

Сетне Гоце се отпусна и взе да говори. За такова място бил намислил село Крупник, Горноджумайско.

— Там има хубави полета, тече река Струма. Има много води — и топли, и студени... Там ще се съберем всички македонски революционери. Имотът ще ни бъде общ, а най-важното — както досега се обичаме помежду си, така и тогава ще се обичаме!...

Танас добре помнеше тоя разговор. Докато беше жив Гоце, твърдо вярваше, че точно тъй ще стане, и беше напълно спокоен. Имаше кой да мисля за него. Но след като убиха Гоце, вярата му в златния революционерския град се разколеба, Сиромаш Гоце, често си казваше Танас, като че ли не тебе утепаха, а нас, що останахме живя за таксират...

Трябваше да се живее. И те живееха, както можеха. От сутрин се замисляха къде да намерят зальк хляб. Пазеха се от турците да не бъдат убити, обикаляха района, за да знае народът, че са живи, че има кой да се бори за тая пуста свобода!...

След заминаването на Аргир Танас започна дълготрайна преследване с един началник на потеря, юсбашия по чин. Противникът беше благороден, с това развито чувство на кавалерство, което имаха някои турци. Танас пое полската група като стар и опитен четник, без да бъде воевода. Често отиваше в планинския район, за да почине.

Този юсбашия имаше голяма червена брада като пръч и затова Танас го кръсти „Дедо Пърчо“. Той бързо разбра, че Танас е главният му противник. Не рядко се случваше така, че когато Танас излизаше от едно село, Дедо Пърчо влизаше или обратното. Дедо Пърчо казваше на селяните:

— Защо не мога да намера пътеките на този човек? Къде се крие? Много ми е чудно!

Веднаж Танас тръгна с групата си на път за Стояково. Месечината светеше и всичко се виждаше ясно. Намерили се издебници, които обадили на юсбашията. Тъкмо седнаха на една височина да си починат и долу се чу говор на много хора.

— Тихо и всеки да залегне! — рече Танас на другарите си. Залегнаха. Говорът приближаваше. Съвсем неочаквано край четата на бял кон се изправи Дедо Пърчо, Зад него пеша вървяха войниците му.

— Удри, бай Танасе, да убиеш това куче — му прошепна едно момче.

— Никой да не стреля! — рече тихо Танас.

Остави аскерът да се източи край четата. След това се скараха.

— Защо не го утепахме? С един залп мамицата му щехме да разплачем! — викнаха четниците.

— Стига сте лаяли! — рече Танас. — Ако го убиехме, щеха да изгорят целото село и да изтрепат хората.

Селяните разправили на Дедо Пърчо как му е простил Танас.

— Бре! — рекъл юсбашията. — Верно ли е? Требе да е верно. Аз усетих още в деренцето, че конят не искаше да върви. Счу ми се даже и разговор.

Оттогава Дедо Пърчо започна да гледа през пръсти къде ходи Танас, но по настояването на гъркоманите и турците от време на време го гонеше — така, повече за очи.

В началото на лятото 1906 година Танас получи писмо от околийското ръководно тяло на Гевгели да отиде в Баялци и да се срещне с главния учител. На „Свети Кирил и Методи“ децата щели да имат изпити и групата на Танас, начело с него, да присъствува на училищния акт. Танас накара всички четници да се измият хубаво, да обръснат брадите си, за да не изплашат децата. Намериха прилични цивилни дрехи. Сложиха в поясите си само наганите. Вечерта преди „Свети Кирил и Методи“ отседнаха в къщата на Грушеви. Там дойде

при тях главният учител да се уговорят какво да правят. на заранта се наплискаха хубаво с вода. Танас нареди дългите си коси. Наредени двама по двама, тръгнаха към училището. Всички четници бяха по бели везани ризи. Когато влязоха в стаята, децата се изправиха на крака. Станаха и селяните. Главният учител ги покани да седнат на челните места. Чак след това седнаха децата и селяните. Изпитът започна, но всички ученици гледаха в четниците. Знаеха, че комити са им дошли на гости. Танас чуваше как децата си шепнат едно на друго: „Това е Дилбер Танас, с дългите коси, а до него е Туше...“ Към дванадесет часа изпитът свърши. Отведоха ги на голям обед в Грушеви. Ядоха до пръсване и пиха вино. Дойдоха селските ергени в стаята, където обядваха. Казаха на Танас, че в Калиново има голям събор и ще играят хора. Поканиха го да дойде с тях. Танас, като чу събор и хора, не можеше да се сдържи на едно място.

— Айде да идем и ние! — рече той на четниците. — Таман ке отседнеме в Дино Калински.

Дино Калински, с когото заедно пробиха обсадата на Арджанския гьол, сега живееше като мирен човек. Танас искаше много да го види. Смесиха се със селските ергени и тръгнаха за Калиново. Пред тях вървяха музикантите с тъпан. Още на пътя почнаха да играят. Така стигнаха до мегдана на селото. Но в тоя момент един четник дръпна Танас за ръкава на ризата:

— Бай Танасе, виж!...

Танас се смръзна на мястото. Дедо Пърчо заедно с аскера наблюдаваше как ергените и момите са надиграват.

— Никой да не побегне! — тихо рече Танас на другарите си.

Те се събраха на купчина край него.

— Нема нищо. Дедо Пърчо не ни познава. Сега сме мирни хора. Щом сме дошли дотук, ке се хванеме на хорото!

Танас отиде пръв и почна да го води. Водеше го много хубаво и всички се разиграха. Турците с удоволствие ги гледаха.

— Кое е тоя хубаво момче, що води хорото? — попита Дедо Пърчо селянина до него.

— Ергенин е от Баялци.

— Аферим! Голем танчар! — рече юсбашията.

Танас забрави цялата опасност. Играта го увлече. По едно време опря да избърше с везаната кърпа потта от челото. Загледа се в хорото.

Изведнаж едно младо момче му се видя много познато. Боже господи, това е малкият ни брат!... Позна го, въпреки че когато напусна родното си село, беше съвсем малко дете. Стана му милно. Отиде при момчето. То не можа да познае баче си.

— Откъде си, момче? — го попита Танас, като го дръпна извън хорото.

— От Гаваянци.

— Братя и сестри имаш ли?

— Имам.

— Как се казват?

— Вангел, Лазо и още един умрел брат Благо. И сестра ми Вѐнда... — започна да изрежда момчето, но неговото име не каза.

— А друг брат имаш ли?

— Имам. Не знам къде е, Танас се казва.

— Добро и умно момче си — рече Танас и извади една турска лира, единствената, която имаше за зорзаман^[13]. — Вземи я, голем да пораснеш!

Момчето се наведе и му целуна ръка. Танас не се сдържа и го прегърна, но не му каза кой е. Хвана се отново на хорото и игра, докато капнат от умора. Дойде Дино Калински. Прегърнаха се. Дино се беше много уплашил. Поведе ги към къщата си. Когато мина край Дедо Пърчо, Танас се спря и му направи селям^[14]. Преспяха при Дино и на сутринта беше пак някакъв християнски празник. Тоя ден пък имаше събор в село Чигунци. Отидоха. Танас изкара и тук няколко хора и излезе от селото. Тръгнаха към Баялци. Привечер юсбашията пристигна в Чигунци да провери за реда на събора. Като го видяха, хорото спря. Дедо Пърчо им каза да продължат. Един от българите не се стърпя и рече:

— Знаеш ли, юсбаши ефенди, Дилбер Танас бил на събор в Калиново и чок селям ти чинил.

— Айде, бре! Аз оттам ида. Ашколсун на тия момчета! — рече гласно юсбашията.

Турците никога не прикриваха чувствата си. Те имаха доблестта да се възхищават от противника. Но тоя път Дедо Пърчо се ядоса. Дигна се да гони четата. Вечерта стигна Баялци, но Танас и другарите му вървяха вече към Стояково. Ката съмна, Дедо Пърчо повика селяните. Те бяха спокойни. Нямаше чета в селото.

— Айде сега, кажете ми с добро, у коя къща е Дилбер Танас?

— Нема такъв човек тука.

— Има — рече юсбашията. — Скача, скача на хорото и най-сетне се наскача!...

— Ефенди, търси го — рекоха селяните. Юсбашията обърна наопаки цялото село.

— Ашколсун! — рече той накрая. — Хубавия човек й земята го крие.

Това мъчително и всекидневно преследване дойде на Танас до гуша. Той изпрати един стар и мъдър селянин да говори на юсбашията.

— Ефенди — му рекъл селянинът, — изпраца ме Танас. Не го повече гони! Инак ке ти направи засада и ке те утепа.

Дедо Пърчо помислил малко и отговорил:

— Кажете на гюзел Танас ето що. Вече нема да го гона. Но нека, ако се бие некъде, да не е по моите села! Кажете му и той да не ме гони и да не поставя засади.

Така след тия преговори между двамата настъпи мир. Те никога не се сблъскаха помежду си.

Месеците отминаваха и ставаха години. Все повече се отдалечаваше времето от Илинденското въстание. Все още имаше чети, все още младите постъпваха в тия чети, но като че ли нещо завинаги си беше отишло. Идваха нови времена. Народът тръгна на гурбет в чужбина. Мнозина заминаваха за Америка. На Танас му се струваше, че всичко се е юрнало да печели и сякаш не мисли толкова много за свободата. Чакаха да им я поднесат на тепсия. А те, старите четници и воеводи, които оставаха, продължаваха да живеят както преди. Денем намираха някой скрито място, нощем извършваха дълги преходи, за да не се застояват. Търсеха храна, оръжие, патрони, които никога не им достигаха. Но най-лошото беше надеждата. Тя се бе отдалечила много повече, отколкото преди въстанието. Стараеха се да не мислят за свободата, защото мъка ги налягаше. Докато само преди няколко години не ставаше и въпрос дали мнозинството от населението в Македония е българско, докато никой тогава ке смееше да оспорва това, в годините след въстанието се набъркаха силно в тая работа гърците, а по-късно и сърбите. За такава пропаганда имаха широко поле. Най-интелигентната част от народа бе избита или избягала в България. Останалите бяха прости и неуки хора. А когато

една лъжа се повтори хиляда пъти, започва да става истина. Гръцки чети плъзнаха по тая измъчена земя. Организацията поведе люта битка с тях. Даваха не по-малко жертви, отколкото в борбата с турците. Отвориха се много сръбски и гръцки училища. Намериха се черни души сред хората, които се продаваха за пари на чуждите държави. А такива юди винаги е имало във всеки народ. Турците подкрепяха всичко, що пречеше на българщината. Често се случваше организационна чета да води сражение с андартите и да им дойде на помощ аскер, за да унищожат четата. Избавление отникъде не идваше. Бяха сами срещу всички. Такива като Танас и другарите му трябваше да водят бой и с върховистите, и с гръците, и със сърбите, и с турците. Те приеха тая неравна борба. Дадоха всичко на каквото са способни.

Танас и неговата полска група живееха ден за ден. Понякога той си казваше, че е толкова уморен, че ако му падне място и време, би спал барем една година. Турската армия не беше същата. Чужди офицери я реорганизираха. Внесоха ново немско оръжие, войниците им бяха обучени. Битките с аскера вече не бяха както в миналото. Рядко една чета издържаше обкръжението до мръкване. Обикновено ги унищожаваша още същия ден. И ако по-рано оцеляваха много от четниците, сега ги избиваха до последния човек. Да се спасиш стана истинско чудо. Само във високопланински места или в непроходими гьолове, обрасли с тръстика, успяха да се задържат някои стари чети, като тази на хитрия Апостол. А въоръжението на четите остана почти същото. Може би на брой имаше повече манлихери от миналото, но наред с тях още си служеха с мартини, Гра-пушки и друго, отдавна извадено от употреба оръжие. Пътищата се подобриха. На мястото на планинските пътеки, по които не можеха да се разминат два катъра, направиха нови, по-широки пътища. Ако сега предател ги обадеше на турците, те пристигаха на часа, а не както в миналото — да се проточат, понякога с дни. Като изключим няколко изпълнени присъди на издайници и душмани, полската гевгелийска група на Танас повечето си спасяваше кожата. Бяха останали стари, патили и препатили четници, всеки един с голяма лична практика. Животът ги беше изхитрил. Умееха да се пазят и винаги се държаха нащрек. Само веднаж в тоя период Танас и другарите му щяха да загазят...

В село Владая живееше един поп, голям приятел на Танас. Между поповете Танас имаше много близки хора, защото ги почиташе

и уважаваше. Те му отвърщаха със същото. Та тоя поп ги навести в корията, където денуваха.

— Отдавна не съм ви виждал и ми стана мъчно за вас — му рече попът.

За голямо тяхно разочарование той не носеше нищо за ядене, докато по-рано никога не ги оставяше. Като се чудеше защо е дошъл, най-сетне Танас не се сдържа и го попита:

— Дедо попе, кажи що има?

— Приготвил съм хубаво ядене и пиене, ще дойдете с мене на Владая!

Щом чуха това, четниците се размърдаха. Танас мълчеше.

— Холан, бай Танасе — рече един брадат четник, — нема да му скършиме хатъра, я! Дошъл човекот от толкова далече да ни кани...

— Абе, вие улови ли сте? — избухна Танас. — В селто има големи казарми. За едно ядене искате да идем всички в гробищата!...

Млъкнаха.

— Ще дойдете — рече попът. — От войската не се бойте. Това е моя работа.

— Абе, как ще стоим и денем там?

Четниците почнаха да негодуват. Танас изпсува наум попа. Наистина, мислеше си той, хитър е. Но сетне си спомни за избитите чети и реши да откаже.

— Как искате — обърна се той към четниците, — да сме живи и гладни или наядени и умрени? След ден-два ке идеме в планината при власите и ке направиме чевермета.

— До два дена от глад ке си пукнеме! — каза пак брадатият четник.

— Барем да се наядем като хората, пък каквото ще да стане! — рече едно младо момче.

Танас разбра, че трудно ще се бори с глада. Желанието на четниците беше неудържимо. Не че не можеше да спре с псувня или шамар приказките, но дали от това щеше да стане по-добре?... Свестният воевода знае винаги кога да си покаже ноктите и кога да отстъпи. Танас реши да отстъпи, но не изведнаж. Остави целия ден попът да му бае на главата и да ги кани. Привечер рече:

— Е айде, твоето да е! — и се обърна към четниците. — Сетне да не се каете!

— Нема бре, бай Танасе. А усмихни се и ти! Цел ден си намръщен...

Късно през нощта попът ги доведе в село Владая. В къщата му ги чакаха. Един голям овен, накъсан на едри мръвки, вреше в котела. Групата на Танас, заедно с него, се състоеше само от шест момчета. Когато насипаха яденето, никой не можеше да повярва, че ще ометат всичко. Нахвърлиха се като вълци. Попът беше приготвил и две големи баници. Стегнаха се, та ги изядоха. Две момчета почнаха да хълцат от преяждане. В началото не се допряха до пиенето. Накрая, „зян да не стане“, както каза едно от момчетата, не простиha ни на ракията, ни на виното. На разсъмване главите им клюмнаха и телата им се отпуснаха съвсем. Щяха да заспят, както седяха около софрата. Някои излязоха да повръщат. Разсъблякоха се, като пъшкаха, и легнаха на земята. Танас нареди на едно от момчетата да отиде часовой на двора. Легна и той. Другарите му хъркаха юнашки. Сега некой да влезе, с голи ръце ке ни излови! — си помисли той, но се успокои, понеже отвън ги пазеше часовойт. Заспа чак когато слънцето изгря. Събуди се внезапно, като чу изстрел съвсем близо. Скочи и едва се задържа на крака. Останалите даже не чува изстрела и продължиха да спят. Танас ги разбуди с ритници.

— Ставайте, вашата мама! На̀ ви едно ядене!

В стаята влезе часовойт.

— Що стана̀? — го попита Танас, като бързо обуваше цървулите.

— Изпусна̀ ми се пушката — каза момчето виновно.

Танас не се сдържа я му удари един силен шамар. Но време нямаше. Всеки си търсеше оръжието. Влезе, побелял като платно, владайският поп, напълно облечен. В ръка носеше чифтето си.

— Сега, дедо попе — рече ядосан Танас, ти ке ни береш грехо̀! И ние ке загивеме, ама и от твоята къща турците греда нема да остават!

— Молим ти се, остави на мене тая работа. Пусни ме да излеза и посрещна аскера!

Танас го пусна. Попът се завтече по пътя за казармата. В ръка продължаваше да държи чифтето. Отдолу се зададе група турски войници, които тичаха право към него.

— Стойте! — извика им на турски попът. — Абе, ке я сретнахте натука?

— Дека бе, дедо попе? Що да сретнем?

— Ами не чухте ли пушка?

— Чухме. Затова тичаме.

— Аз стрелях, ама не можах да я погода.

— Що да погодиш, дедо попе?

— Как що! Лисицата, нейната майка! Сека вечер влиза в курника. Кокошка не ми остави. Тая заран, гледам я, пак! Гръмнах ѝ. Ранех я, ама не можах да я утепам. Е натука бегаше...

Турците бяха наивни хора. А към папазите имаха голямо уважение, макар да не бяха от същата вяра. Смятаха, че папаз не може да лъже. Тръгнаха заедно с него да гонят лисицата.

— Къде е бе, дедо попе? Къде е лисицата?

Попът ставаше все по-спокоен. Най-сетне той престана да тича и даваше нареждане откъде да хванат и как да я заградят тая пуста лисица!... Накрая им каза:

— И тоя път отърва, ама нека още един път ми дойде!...

Някои от войниците почнаха да го съветват да заложи капан. Попът се съгласи и обеща, че само с капан ще я хване. Войниците се върнаха, а попът, като едва си поемаше дъх, понеже беше едър и дебел, се върна в къщи.

В това време Танас разпредели за бой другарите си. На всеки намери добра позиция. Очакваше да се подаде първият турски войник. Знаеше, че тук, в тая къща и с тия пияни четници, няма дълго да издържи. Дори чудо да станеше, пак нема да се избави, си каза той. Но вместо войници, видя зад стобора калимавката на попа. Идеше, засмѐян до уши.

— Оти се смееш, дедо попе?

— Абе, аз, ако не мога едни будали турци да излъжа, защо съм поп! Не бойте се! Аскерите още гонат лисицата...

Влязоха успокоени в стаята. Попът им разказа всичко. Смяха се много. Танас забрави страха си. Останаха чак до вечерта на гости. Късно през нощта се измъкнаха от селото. Отпосле Танас винаги си мислеше за тоя поп с умиление.

Къде са поповете от онова време!... Може ли днешните да се сравняват с тех? Сега веке такъв хитър и спокоен човек като владайския поп, който пет пари да не дава, не може да се роди!...

[1] качаджак (тур.) — ще избяга: от гл. качамак — бягам, избягвам във форма на бъдеще време. ↑

[2] пърнар (ботан.) — ясен, парнар. ↑

[3] рахат (араб.) — 1. почивка, спокойствие; 2. удобство; 3. спокоен, удобен. ↑

[4] колай (тур.) — 1. лесен; 2. леко, без труд; 3. леснина, способ, цака; коласия (тур.) — производно — намирам му леснината, цаката. ↑

[5] чапраз (тур.) 1. кръстосан; 2. вид горна дреха от два реда кръстосани копчета; 3. кръстосан патронташ. ↑

[6] юсбашия; правилно юсбашъ (тур.) — (воен.) — капитан. ↑

[7] зорла (пер. тур.) — с мъка, с трудност. ↑

[8] кааза; правилно каза (араб.) — 1. околия, каза; 2. съдене, разглеждане дела в съдилище. ↑

[9] кехая (пер. ост.) — домакин в богата къща, надзирател; (остар. нар.) главен овчар, селски глашатай. ↑

[10] чепкен (тур.) — къса куртка без ръкави. ↑

[11] керата (гр.) — рогоносец, негодник, (ругатня); 2. обувалка. ↑

[12] гюзелик (тур.) 1. хубост, красота; 2. доброта, нежност; 3. благополучие. ↑

[13] зорзаман (пер. араб.) трудно време, тежко време; зор (пер.) — трудност, мъчнотия; 2. нужда, насилие; заман (араб.) — време, епоха, век, сезон. ↑

[14] селям (араб.) — поздрав, приветствие. ↑

ОСМА ГЛАВА

Дали от силната горещина, или от изпитата ракия с журналиста, целия ден Танас беше като замаян. Нещо го притискаше отзад на тила. Аспирирнт не му помогна много. Чакаше да настъпи нощта. Дано като се захлади малко, си каза той, ми размине. Но късно олед обед главоболието му още повече се усили. Реши да опита едно старо средство. Макар че за баня бе определил утрешния ден, каза си, че ще иде тая вечер. Знаеше, че топлата вода разкарва махмурлука^[1]. Започна да се приготвя. Намери торбата си от американ. Сгъна хавлията на големи червени цветя. Не я обичаше много. Срамуваше се от нея. Приличам на турска гювендия^[2], си рече той. Но тая хавлия беше последният подарък от покойната му жена и той я носеше, както носеше всички нейни подаръци. Сложи в торбата голям бял чаршаф, да го постеле на нара в банята. Той никога не употребяваше чужди чаршафи. Взе пешкир и друг един тесен чаршаф, който увиваше около кръста си. Сапуна и гребена сложи в грубото кесе за търкане. Отделно загъна във вестник чистото бельо и чорапите. Наля в едно лимонадено шише ракия — армаган за теляка Исмаил.

Както винаги отиде в старата турска баня, точно на ъгъла при градинката на площада. В същата градинка, малко по-навътре, бе построена нова, модерна баня на два етажа, която работеше от една година. Но предпочиташе старата, чиито дни бяха вече преброени. Наесен щяха да я бутат. Той истински съжаляваше за нея. Беше ходил в новата, но не му хареса и повече не стъпи. Наистина тя беше светла и просторна. Парата не замъгляваше всичко наоколо, но и не беше толкова топло. Имаше и чисти кабинни и два басейна — топъл и хладен, и все пак нещо ѝ липсваше. Танас се почувствува не като в банята, а като в читалищния салон. Освен това, според него, нямаше дълго да издържи. Не бе минало и година, откакто я построиха, а сярната вода беше вече разяла крановете. Мазилката на места бе паднала, а част от плочите на пода се бяха изкъртили. На времето, в Македония, Танас бе видял как турците строяха баня в едно малко селце. Избраха най-

препечените тухли. В мазилката слагаха по трийсет пресни яйца на количка. Така стените никога не можеха да се олющят. Тръбите за оттичане бяха керамични, а крановете — от мед и пиринч. Тази баня, си каза Танас, сигурно стои до ден-днешен. Едно време той ходеше в съвсем друга баня, далеч от града, останала още от римляните. Тя му харесваше повече и от турската, въпреки че нямаше достатъчно студена вода за разхлаждане. Годишите я бяха заровили дълбоко в земята и само покривът ѝ стърчеше на повърхността. Минералната вода течеше в полумрака от четири големи медни лъвски глави. След като построиха стадиона, окончателно затрупаха римската баня и тя повече не работеше. При каптирането на водата стана нещо и с нея. Голяма част се изгуби в земята. А когато Танас за първи път се засели в града, почти на всяка улица течеше минерална вода, която много улесняваше жените и за пране, и за чистене.

Танас влезе в банята. На гишето седеше негов приятел — арменец. Той винаги пазеше хубавите кабинни за своите хора. Даде му билета и лично го заведе до кабината. Каза му, че след като се изкъпе, ще му направи кафе. Танас се съблече. Навлече налъмите и препаса кръста с малкия чаршаф. Никога не се показваше в банята съвсем гол. Считаше го за неприлично. Сваляше си кърпата около кръста, само когато се натопяваше в басейна. Като влезе, го лъхна познатата миризма на влага и сероводород. От басейна към купола се издигаше пара. В полумрака едва се виждаха няколко електрическа крушки по стените. Още на вратата го посрещна Исмаил, старият турчин — теляк. Поздравиха се на турски и заговориха на турски. Гласовете им в мъглата звучаха напевно. Като че ли сме си сложили главите в големи стомни и оттам говорим, си каза Танас. Исмаил го поведе до една от урните. На дървеното столче вече седеше докторът. Танас се зарадва, че той ще му е компания. Беше младо момче, софиянец. Живееше и работеше от няколко години в техния град. Казваха, че бил много способен като лекар, но след работа пиеше на поразия и почти всяка вечер изтрезняваше ѝ турската баня. Стана най-редовният ѝ посетител. Възприе обичая да си препасва и той кръста с чаршаф. Беше свой човек в банята. Този чаршаф стана причина за едва история, която Исмаил бе разказвал на Танас вече няколко пъти. Дошъл на баня някакъв човек, изглежда чиновник от София, изпратен в командировка.

Влязъл да се къпе, огледал се за теляка. В тоя момент докторът се показал на вратата, препасан с чаршаф като теляците, пиян-залян.

— Ей, теляка, ела насам! — извикал чиновникът. Докторът начаса дотичал. Онзи му подал кръглия, металически талон.

— Хайде да ме измиеш!

— Готово — казал докторът и веднага се заел с работа. Насапунисвал го половин час, особено главата, докато целият станал пяна. След това се отдръпнал малко да го огледа, и зачакал какво ще стане.

— Няма ли да ме изплакнеш? — приплакал чиновникът.

— Сега, сега... — рекъл докторът, но не си мръднал пръста.

Оня не можел да отвори очи от пяната.

— Е хайде, де!... — пак казал чиновникът. Докторът се приближил до него.

— Хвани сапунчето, да взема таса...

Чиновникът протегнал ръка напред, за да хване сапунчето. Тук, на това място, Исмаил винаги се заливаше от смях. Докторът се доближил до ръката на чиновника, повдигнал чаршафа около кръста си и му сложил в ръката не сапун, а „онова“, както разказваше Исмаил. След като добре опипал тая част от тялото на доктора, чиновникът съвсем объркан, извикал:

— Това не е сапун!

— Прав си — рекал докторът. — Не е, ама и аз не съм теляк!...

Танас седна на столчето. Поговориха си с доктора за това-онова. Като се изключи холерата през Балканската война, Танас не беше боледувал от нищо. Но тоя път затвори за махмурлука. Тук докторът с удоволствие се впусна в дълги и широки обяснения.

Исмаил два пъти насапуниса Танас и го изплакна. Беше готов да влезе в басейна. Натопи се до шия в горещата вода. До него стоеше един стар псалт от черквата „Света Богородица“ и тананикаше през носа черковни мелодии, Танас изпъна шия назад и се загледа нагоре. Звуците на мелодията се заблъскаха в стените, изкачваха се към купола на банята, повтаряха се многократно от ехото, а гъстата пара ги усиливаше и същевременно омекотяваше. Странни и диви звуци, които успокояваха Танас. Мускулите му се отпуснаха все повече и повече от топлината. Той задряма. Стресна се, когато една ръка леко го докосна. Видя над себе си клекналия Исмаил.

— Да ми простиш, гюзел Танас ефенди, нема ли да те разтрия?

Танас с мъка излезе от банята. Толкова се беше отпуснал. Легна на голямата каменна маса. Сухият, слабичък Исмаил си знаеше работата. На времето бе разтривал всички турски пеливани в града. След като сложи в дланите си малко орехово масло, гъвкавите му пръсти заработиха върху тялото на Танас. Мускул по мускул той опипваше, мачкаше ги и удряше с длан, при което се чуваше плясък по цялата баня. Тоя именно артистичен плясък, като финален акорд в музикално произведение, отличаваше старите масажисти от модерните. Разтриваше дотогава, докато мускулят съвсем омекне. Когато взе да мачка вратните му жили, Танас изохка от болка, но сетне му стана толкова добре, че му идеше да мърка като котарак. Щом Исмаил свърши, Танас отиде под студения душ. Ледената вода спря дъха му. Сърцето му почна бързо да бие и дишаше често. Исмаил го чакаше е хавлията. Танас се загърна в нея. На главата си уви като чалма сухия пешкир. Прибра се в кабината и легна на дървеното легло. Тялото си чувствуваше съвсем бодро, а духа — ведър и ясен. От главоболието нямаше ни следа. Той полежа известно време и задряма. Някой почука на вратата. Влезе арменецът с четири кафета, а след него Исмаил, като носеше два стола. Накрая се довлече и докторът, вече изтрезнял, в една хубава спортна хавлия. Направиха си голям моабет. Танас даде на Исмаил лимонаденото шишенце с ракия. Той покани останалите, но никой не искаше да пие. Тая вечер банята нямаше много посетители. Бяха останали само четирмата. Стояха си в кабината, докато трябваше вече да затворят, но докторът се беше впуснал в дълъг разговор. Танас се облече, сбогува се и излезе на улицата.

Лъхна го прохладен вятър. Чувствуваше се бодр и най-вече спокоен. Също както вечерта на Хуриета^[3] след тържествата. Той отиде на баня в Струмица. Двамата теляци заедно с кирта свалиха от душата му и мъката на дългите години четнически живот. Тогава за пръв път той, мъж на тридесет и три години, макар и за миг, почувствува щастието на свободата. Нямаше да се бои да излиза по улиците, нямаше да го дебнат и застрелят отнякъде. Това беше свободата. Но тя трая малко, само един миг, защото според Танас нямаше нищо по-измамно от тая дума. Хуриет на турски значи

свобода, но в съзнанието на Танас свободата си остана свобода, а хуриетът — хуриет...

Още пролетта на 1908 година сред народа усилено почна да се говори, че султанът щял да даде някакви права. Еднакво бяха възбудени и турци, и българи. Слуховете етигнаха и до четата. Чувствуваше се, че идва някакво отхлабване. Не ги гонеше ни аскерът, ни потерите. Влизаха и излизаха спокойно от селата. Чуваше се за някаква нова партия, разнесе се думата „младотурци“. Танас не можеше да разбере какво става. Поговори и с поповете, и с даскалите. Никой нищо определено не можеше да му каже. Требва да е пак някоя турска клопка, си каза той, и стана още по-предпазлив. Но минаха месец-два и положението продължаваше да е същото. Колкото и хитри да бяха турците, чак толко дълго клопка с добро нема да прават, си казваше Танас. Има нещо друго. Но какво?... Тогава реши да отиде с четата при Чернопеев. Само той може да ми обясни какво става, си рече Танас и в началото на лятото те тръгнаха. По пътя никой не ги закачи. Като стигнаха Струмишко, селяните веднага им казаха къде е воеводата. Изглежда, че и той вече не се криеше. Срецнаха се в Дабиля. Прегърнаха се и се разцелуваха. Танас седна да си поговорят. Чернопеев винаги умееше да разясни нещата на простодушните четници. Каза, че той и Сандански са се разбрали по всички въпроси и че двата революционни окръга — Серският и Струмишкият — действуват заедно. Решили да подкрепят младотурците, които се борят за свалянето на султана, защото това ще бъде от полза за народа.

— Откакто умре Гоце — рече Танас, — ти и Яне мислите за нас...

От думите на Чернопеев той разбра, че върховистите отново пречат. Танас си помисли, че вече е късно да почнат битка с тях. Що се отнася до турците, той не можа да се съгласи напълно с Христо. Танас нямаше доверие в тях. Знаеше, че и най-доброто намерение в тая проклета империя се обръщаше винаги срещу раята. Чернопеев продължи надълго и нашироко да му обяснява предстоящите реформи в империята. Най-сетне щяла да дойде свободата. Всяка народност в Македония щяла да има едни и същи права. Танас внимателно слушаше Христо, но тоя път неговият стар воевода му се видя нещо като чалдисан^[4].

— Бай Христо — рече Танас, — ти викаш турците веке нема да ни гонат?...

— Нема! — каза Христо.

— Да не е некая тънка хитрост?

— Е от такива като тебе — избухна Христо — нищо не може да стане! Знаете си само едно — да се биете, а пък акъл имате на овца!

— Прав си — рече Танас. — Ако немахме акъл на овца, сега да имахме семейства, дюкяни, ниви и къщи, пълни со деца. Язык, бай Христо!

— Защо язык?

— За нас.

— Стига си дрънкал! Сега ще се бориме по друг начин. Ще стане по-хубаво. Но тая работа не е за твоя акъл. Ще слушаш мене и повече нема що да мислиш!

— Ти сигурно ке станеш депутатин — рече Танас, — ама още не си забравил да тепац и псуваш като фелдфебел. Санким^[5], такъв беше в българската армия...

Чернопеев искаше да го прекъсне, после махна отчаяно с ръка. За пръв път се разделиха хладно. Танас отиде при другарите си. Наобиколиха го. Не искаше да разправя. Те обаче не го оставяха на мира.

— Сега ке слушаме Чернопеев — рече им той, — а сетне аллах керим^[6]!...

Те почувствуваха някаква преграда между себе си и воеводата. Бяха ограничили живота си само в четите. Гледаха да мислят най-много ден-два напред. Не знаеха за големите борби, които продължаваха вътре в Организацията. А Христо беше достатъчно умен и познаваше добре четниците, за да им обяснява заплетените отношения между отделните крила и личности, между тях и младотурците, както и още хиляди други обстоятелства, с които тепърва трябваше да се съобразява... Танас не можеше да реши кой е прав. От една страна, знаеше каква е мъката на четниците. Ако настъпи мирен живот, никой немаше занаят. Беха забравили как се работи. Какво щеше да стане с тех? Кой щеше да ги храни?... От друга страна пък, ако турците дадеха истинска свобода на българите в Македония, това беше добро. Хората щеха да си отдъхнат, да ходат в българските училища и черкви без страх. А със своята работливост,

която далеч надминаваше тая на останалите народности, щеха да командуват положението. Но дали щеше да стане точно така? Танас не вярваше на турците. За един ден не можеше да се премахне вековната омраза. Сигурно е некая голема шашарма. Кой е прав?... Реши да бъде внимателен и да изчака.

При Чернопеев непрекъснато идваха хора от Струмица и селата. Срещаше се с делегации, с турски първенци и какви ли не още. Самият той често напускаше четата и отиваше нанякъде. Накрая той има среща с висши турски офицери от гарнизона в Струмица. Върна се при четата засмѐян и весел.

— Много радостна новина ви нося — рече той и огледа четниците. Никой не се зарадва, но Чернопеев се направи на кърорав и продължи. — Други ден слизаме в Струмица. Хората са ни уредили големо посрещане. Официално ще обявят свободата.

— С оръжие ли ще слезем? — попита Танас.

— Как с оръжие! Ще го оставим в село.

— Аз пушката си не давам! — рече Танас.

— И аз, и аз... — се чуха гласовете на останалите четници.

— Абе, вие луди ли сте? Хората свобода ще обявяват, вие с пушки на гости ще им отивате! От други ден е вече мир!

Разправяха се няколко часа. Четниците не отстъпваха.

— Искаш да ни избегнат на чаршията ли? — викаха те.

Накрая Чернопеев отстъпи. Рядко му се случваше на тоя голем инатчия да отстъпи, си помисли Танас, но тоя път не е прав! Пак от предпазливост се вдигнаха вечер и слязоха в Струмица посред нощ. Посрещнаха ги двама офицери. Заведоха ги да преспят в една празна, голяма двуетажна къща. Танас през главата на Чернопеев нареди двама часовои за цялата нощ, които застанаха на двете улици — пред и зад къщата. Сутринта рано се събудиха. Почнаха да се мият. Облякоха най-хубавите си дрехи. Дойде пак един турски офицер. Каза, че на площада се е събрал народът и войската е строена. Но те все още се бавеха. Сложиха револверите в поясите, а някои взеха и по една бомба за всеки случай. Две момчета останаха да бдят за багажа. Прекръстиха се да ги пази господ от некая турска хитрина и излязоха на улицата.

Тук дълго решаваха как да се наредят. По четири или по двама. Решиха по двама. Отпред сложиха Чернопеев. След него Танас и помощника на Чернопеев. Останалите се наредиха според годините,

прекарали в четничество. Най-старите — най-напред! За всеки случай Танас реши двама опитни четници да вървят най-отзад, нещо като заден патрул. Всеки си сложи китка на пушката и на шапката, Чернопеев даде команда:

— Напред, ходом марш!

Тръгнаха. Макар че никога не се бяха обучавали да вървят в крак, стъпваха напето, кабадийски^[7], защото схващаха колко е тържествен моментът. От двете страни на улиците, през които минаваха, беше пълно с народ. Хвърляха им цветя, викаха им по име, но мъжете не се обръщаха и мълчаливо крачеха след воеводата си. Колоната на шейсетте четника се бе проточила по улиците. Излязоха на Сахатмегдан, точно срещу тях бяха строени два табура. Изведнаж Танас трепна, понеже гръмна музика. А турците в това отношение не се скъпяха. Техните военни музики бяха барем колкото две български. Чернопеев даде команда и Танас за пръв път го видя да удря крак с измъкната сабя за почест, както поздравяват в българската армия. Стана му мило, че такъв воевода ги води. Нека видат турците що за хора сме! — си рече Танас, и той вдигна по-високо крак. А Чернопеев беше в стихията си. Цялото му военно обучение, офицерското държание на парадите, отдавна забравени по македонските чукари, се върнаха в тоя горд човек, като че ли минаваше на парад не в Струмица, а пред Негово величество на Богоявление в София. С умела маневра той нареди колоната четници срещу двата табура. Изкомандува „налево“ и след това „мирно“. Застана в центъра точно срещу висшите турски офицери. С кимване на глава извика пред себе си Танас.

Един турски генерал и двама полковници се запътиха към тях. Застанаха на няколко крачки пред воеводата и Танас. Чернопеев го бе извикал да му превежда, понеже не знаеше добре турски. Пръв започна да говори генералът. Смисълът на речта му беше горе-долу такъв. Тези хора, които властта е преследвала години наред като душмани на царщината, най-сетне се разбрало, че са добри хора. Затова султанът им прощава. Танас добросъвестно превеждаше всяка дума.

— Ние прошка от султана не искаме! — изведнаж избухна Чернопеев. Турският генерал млъкна объркан. — Ние искаме свобода!

Танас се зарадва на тия думи. Видя воеводата си такъв, какъвто го познаваше. Преведе на турски думите на Чернопеев, като им предаде също и гневния тон. Генералът сякаш не чу казаното и

продължи речта си, но никъде по-нататък не спомена за прошка на султана. Чернопеев все побутваше Танас и шепнеше:

— Какво каза?

— Чакай, бай Христо! От тебе не мога да чуя. Остави го да се налае...

Отговори Чернопеев. Той каза, че това отдавна е трябвало да стане. Дано реформата не е само на думи. Тази свобода е преди всичко за българската народност, най-голямата в Македония. Ако смятат да я проведат както трябва, над страната ще настъпи мир.

С тия две речи тържеството не свърши. Оттам с файтони, в които стояха изправени четници, а до тях — младотурски офицери и първенци, обиколиха Струмица да ги види народът. Накрая спряха пред хюкюмата, където тоя път ги посрещнаха цивилните сановници начело с каймакамина и мюфтията. Започнаха нови речи. Мюфтията каза много хубави думи. Чернопеев се качи на балкона и оттам произнесе голяма реч, отправена главно към събралите се долу българи. След това всички се вдигнаха и отидоха в един голям ресторант. Четниците насядаха между турските офицери и първенци. До Танас седеше младо офицерче. Изглежда, беше важно, защото на два пъти генералът го повика и нещо си казаха. Яденето беше обилно и богато. Но Танас не яде колкото му се искаше, за да не помислят турците, че са гладували. Като свършиха да се хранят, започнаха моабетите. Танас се разговори с младото офицерче. Видя му се много хитро. Офицерчето го попита дали имат пари. Танас му отговори, че нямат. То стана, отиде при генерала и пак седна до Танас.

— Ние, офицерите, ще съберем пари помежду си, да се върнете по родните места. Отделно ще вземем от чорбаджиите.

— По колко лири? — попита Танас.

— Засега не знаем. Лесна работа, бъдете рахат!...

След като свърши обедът, прибраха се всички в къщата.

Чернопеев остана да говори с турците. Четниците не си бяха дали зор да се въздържат като Танас и повечето бяха преяли. Освен туй домъкнаха трите тави баклава, които не успяха да изядат на обета. Танас се разлюти. Аз да пазя приличие, а те да ядат колкото им душа иска! Грабна една от тавите и отиде в някаква стая. Цялата къща беше изпразнена за тях. Седна на пода и изяде половината тепсия, като отделно с една лъжица гребеше шербета. След като се насити, го

налегна такава дрямка, че се изтегна край тепсията и спа до вечерта. Събуди се гладен като вълк. Нахвърли се отново на баклавата, но щом изяде две парчета, разбра, че е преял и повече не може. Наплиска си на двора лицето и влезе в голямата стая. Повечето от четниците бяха там. Седяха на пода и пушеха. Другите се разхождаха по града. Изглежда, бяха приказвали помежду си, понеже с нетърпение очакваха Танас. Попита ги за Чернопеев. Казаха му, че не се е мярнал целия следобед. Разговориха се. Цялата им четническа мъка излезе наяве. Всички се тревожеха как ще живеят отсега нататък. Думите като: „Нема да ни оставят“ и „Господ и за нас ще помисли“ не ги вече успокояваха. Ножът беше опрял до кокала. Някои щяха да се върнат по родните места, но другите и това не можеха да направят. Отдавна ги бяха забравили и отписали от сметката. Пък и те не искаха да се върнат в тия диви, забутани села. Колкото и странно да изглеждаше, но въпреки опасностите и всекидневното излагане на живота, те живееха покултурно и по-човешки в четите. А най-много им беше мъчно, че няма да са вече заедно. Да спят и ядат на едно място, да крачат един след друг нощем, да се бият заедно, да се пазят един друг. По тоя въпрос никой не рече дума, но Танас знаеше, че голямата мъка иде от него. Все пак той им разправи за разговора с офицерчето. Това малко ги оживи. Освен туй Танас каза, че на тия, които нема да се върнат по родните места и не искат да работат селска работа, сигурно ќе им се даде турска служба, да не се бунтуват. Като мръкна, Чернопеев се прибра. Четниците бяха определили за разговор с него Танас. Те самите трудно се оправяха с воеводата си. Танас го отдели в една от празните стаи. Обясни му всички тревоги на четниците. Попита го той какво смята да прави. Чернопеев вдигна рамене.

— Що бѐреш рамена? — му рече Танас. — Ти си ни воевода!

— Не знам — каза Чернопеев. — Аз ще остана в Струмица. Вие сте свободни хора, вече не съм ви воевода.

— Е ашколсун, бай Христо! Виде ли що направихме? Посрещнаха ни хубаво, обед ни дадоха. А сега, кажи, накъде без пари? Аз не мога това да кажа на другарите. Ела и ти им кажи!

Влязоха в общата стая. Всички чакаха воеводата си. Рече им няколко думи, чийто смисъл беше всеки сам да се оправя. Изглежда и него беше го налегнала някаква голяма мъка. Като чува това, четниците се развикаха.

— Ти си ни воевода! Ке идеш да вземеш пари от турските офицери да си идем по домовете! Те са съгласни.

— Аз по турски не разбирам — рече Чернопеев.

— Ти не се кахъри! Турските офицери знаят български.

Мъката в душата на тия шейсет души избухна. Всички викаха, псуваха и се караха. Чернопеев не се и помъчи да ги укроти.

— Е кажи най-сетне и ти една дума! Отвори си устата! — му рече Танас.

— Утре ще отида — отвърна уморено Чернопеев.

Но вместо тия думи да успокоят четниците, те още повече се развикаха.

— Утре може да ни подгонат и избият. Сèга ке идеш!

— Вие къде се намирате, бре! С кой така приказвате, вашата мама! — избухна Чернопеев. — Казах ви, утре ще ида и това ми е последната дума!

Тоя път Чернопеев се заинати. Танас знаеше, че нищо добро няма да излезе от това. Приблужи се до него. Рече му тихо и кротко:

— Бай Христо, йди при турските офицери, ако искаш и аз ке дойда с тебе, да се разправяме заедно.

Христо мълчеше. Четниците още повече се развикаха. Едно от момчетата се изправи пред него:

— Бай Христо, казваме ти с добро. Иди.

— Нема да ида!

— Ама може тая вечер некой да не осъмне — се чу тих глас от гърба на четниците.

Страшната дума бе казана. Танас се уплаши. Можеше голям сакатлък да стане. По едно време, както си мълчеше, Чернопеев стана, излезе от стаята и слезе по стълбите надолу. Никой не се зачуди. Всеки си рече, че е отишел да пикае на двора. В негово отсъствие Танас се накара хубаво на четниците. А на тоя, който каза, че може некой да не осъмне, така се закани, че треска почна да го тресе. Един обърна внимание, че Христо не се е върнал. Танас изпрати няколко четници да го търсят по стаите и двора. Нямаше го никакъв. Зачакаха го. Стана полунощ. Никой не лягаше. Излязоха всички навън. Претърсиха и съседните дворове, като уплашиха хората. Разпитаха и някои от гражданите на Струмица. Но кой в тая тъмна нощ може да го намери?...

— Брей, ана̀сана! — рече Танас на другарите си. — Нашиот пеливанин го нема. Що ли стана с него?

Цяла вечер не мигнаха. Едва на разсъмване някои от момчетата заспаха. Танас скритом от тях се приготви сам да търси Чернопеев. Облече се и точно да се спусне по стълбите, няколко ръце го хванаха за ризата.

— И ти ли, бай Танасе, ни оставаш?

Танас се много нажали от тия думи. Приплака му се. Цялата чета се беше облякла и чакаше. Гледаха го като кучета, право в устата.

— Оти се кахърите, мори? Що и да стане, с вас съм! Отивам да намера Чернопеев.

— И ние ќе дойдеме с тебе. Не те пускаме сам!

Излязоха заедно на улицата. Ходеха като глутница вълци на купчина. Всички им правеха път, понеже никой не се откъсваше от другите. Отидоха на чаршията. Пообиколиха дюкяните. Турците, които ги среќаха, някак уплашено ги поглеждаха. За какво ли тия страшни мъже са тръгнали? Нема да е за арно!... — си казваха те. Стигнаха до голямото турско кафене. Всички се натрупаха пред джамовете да погледнат вътре. Чернопеев разговаряше с офицерите.

— Вие стойте отвънка! Аз ќе влезам — рече им Танас.

Танас влезе. Най-спокойно се поздрави с офицерите и седна до Чернопеев. Веднага му поднесоха кафе. Каза му тихо:

— Оти направѝ така, бре? Що бегаш?

— Ами как да не бегам! Като сте ми се натурлили всички, помислих, че нема да осъмна.

Танас остави кафето и дръпна Чернопеев настрана.

— Слушай, бай Христо — каза развълнувано той. — Ти си ми като баща. Гоце ми е рекъл да не се дељам от тебе. Толкова години ходихме заедно и това ли мислиш, че мога да направа?... Да знам, че ако се хвърля в морето, ќе останеш жив, ќе го направа. Така да знаеш!

— Ама аз не от тебе, от другите...

— Ти не се бой! На момчетата им е мьчно.

— Лошо е, когато карането е за пари — каза Чернопеев.

— Парите са си пари! А другарството е най-важното. Не е за пари!...

Чернопеев се сбогува с офицерите и излезе навън пред четата. Сноцното му бягство ги беше стреснало и затова никой лоша дума не

отвори. Отидоха в къщата.

— Аз вече говорих с турците. Следобед обещаха да ни дадат пари — рече Чернопеев.

Четата се успокои. Разправяха помежду си кой накъде ще тръгне и си търсеха другари, барем заедно да вървят донякъде. Но никой сериозно не се приготвяше. Все се надяваха, че по някакво чудо ще останат заедно. Никога досега не бяха така сплотени. Не се деляха и за минута един от друг. Следобед пак излязоха вкупом. Отидоха пред турското кафене. Там ги чакаха офицерите. Поръчаха на всички по кафе. От името на офицерите възрастен полковник им събщи, че скоро ще донесат парите. Дойде един юсбашия. Попита четниците:

— Колко души сте?

— Шейсет — рече Танас.

— Събрахме сто и осемдесет лири. На всеки се падат по три.

Офицерът измъкна една тежка кесия. Сложи я на масата. Почнаха да броят лирите. Бяха точно. Танас ги взе в една кърпа. Завърза я здраво, да не се изтурят. Излязоха всички навън. Той вървеше напред, по него като пчеларник останалите четници. Отидоха в къщата. Изсипаха парите на пода. Започнаха да делят. Танас ги разделяше така, че на всеки да се паднат по една златна пара и дребни сребърни. Дойде и Чернопеев.

— Е хубаво — рече той. — Разделихте парите. Предайте сега оръжието и всеки да си тръгне по родните места!

Всички учудено го погледнаха.

— Кое оръжие?

— Всичкото. А най-вече пушките. Такова е споразумението.

— Ти тая пушка ли искаш? — го попита Танас, като стисна здраво манлихерата си.

— Тая и всички други.

— Пушката си не давам! От Гоце Делчев ми е личен подарък. Чети тук що пише на приклада!

Всички се наведоха да видят.

— От Гоце лично с пирон ми е написана.

— Ти винаги си бил като овен! — каза Чернопеев. — С тебе повече нема да се разправям! Хората ръка ви протягат, вие — пушките, та пушките! Щом ти не даваш, троши си главата! Ще взема останалите.

Но никой не се съгласи да даде даже един патрон. Чернопеев се намери в чудо. Караницата избухна отново с всичка сила. Не се бе минало и ден, откакто се помириха.

— Как ке пуцшиш хората без оръжие?! — му рече Танас. — Турците и арнаутите по друмищата ке ни избият. И без това ни знаят. Само ни чекат да си оправат сметките с нас!...

Чернопеев се опита с кротко да им обясни, че сега е мир. Щом е мир, няма нужда от оръжие.

— А турците ке си предадат ли оръжието? — го попита едно от момчетата.

— С такива дървени глави не може човек да се разбере! Абе ще ги озлобите още повече. Ще вземат да се разкандардисат за Хуриета. Ще кажат — ние свобода им дадохме, а те си държат оръжието като душмани!

— Нека кажат! — рече Танас. — На турчин вера да немаш!

Този ден се караха до късно вечерта. Чернопеев изглежда бе дал някакво обещание на турците. Четниците отново му изтъкнаха какво ги чака без оръжие. Воеводата взе да се замисля. Накрая вече не беше толкова упорит. Първото очарование от свободата мина...

Същата вечер намериха отнякъде два котела ракия. Ужким струмичани я подарили на четниците. Седнаха в голямата стая и пиха до побъркване с канчета, без всякакво ядене. Отпуснаха се и си казаха всичко, каквото им тежеше. Чернопеев се съгласи да не връщат оръжието си. Самият той ходеше по града въоръжен.

На другия ден четниците взеха да се пръскат. По двама, по трима поеха пътищата и планинските пътеки към родните села. Танас с всеки се сбoguва, с всеки пи на прощаване и ги изпращаше чак извън града. Връщаше се все по-тъжен и по-тъжен. Къщата опустяваше. Той се уговори с двама души да тръгнат заедно. На другата заран се стегнаха. Чернопеев оставаше. Тръгна с тях да ги проводи. Излязоха от Струмица. На полето се спряха.

— Е хайде, бай Христо. Прости ми, ако нещо съм те наскърбил — му рече Танас и гърлото му се стегна.

— Слушай, Танасе. Може да се случи пак да излезем четници!

— Чул те господ, бай Христо! Отсега нататък един живот ке е... на никой душманин да не го пожелаеш!

— Искам едно от тебе. Пращай ми хабер, когато можеш. А и аз тия дни отивам в Солун. Да не се забравим!

— Нема, бай Христо — рече Танас и се наведе да му целуне ръка.

Чернопеев не му даде, а здраво го прегърна и целуна три пъти. Сетне изведнаж тръгна по пътя и вървеше, без да се обръща. Танас дълго гледа как се отдалечава фигурата на тоя набит мъж, с праметната пушка на рамо. Накрая въздъхна и, рече на другарите си:

— Да тръгваме и ние.

Взеха пътя за Гевгели. С него бяха Петър Попов от Сирменин и Стоян Кованцалията от Мързенци. Пушките си носеха в ръка, но когато приближаваха турци, ги пъхаха в крачола и така ходеха. Това им се удаваше, понеже и тримата имаха къси, покрити манлихери. Петър рече:

— С тая пушка в панталона едвам о̀да. Алис като помочан!...

Преди Гевгели двамата другари на Танас се отделиха и хванаха към родните села. Танас почна да върви съвсем бавно. Още не бе мръкнало. Застана на шосето, където беше високо. Течно тука Иванчо Карасулията вееше пипера на власите. Седна край шосето и гледаше долината на Вардара. Спомни си за всички тия години в Гевгелийско, а най-много за убитите. Спомни си цялата чета, загинала при Балѝнци, спомни си и за Сава Михайлов, и за Кръстьо Асенов... Така седя дълго. Никой не мина. Хората усилено работеха по полето. Като мръкна съвсем, слезе в града. Отиде в къщата на Тано фурнаджията. Беше му тетин. Всички се много зарадваха. Децата на тетин му го наобиколиха. Събраха се цял бюлюк комшии. На другия ден Танас искаше да тръгне за Гаваянци, но тетин му Тано не даде и дума да се издума.

— Тук ще стоиш при мене, Танасе! Требе да си починеш.

Танас се съклетиса в Гевгели. Той по цял ден нямаше какво да прави. Обикаляше града. Запозна се с много хора. Всеки искаше да го види, всеки го черпеше кафета и локуми. Понякога на ден се събираха по двайсет кафета. Купи си окарина. Излизаше надолу по Вардара да се разхожда и свиреше с нея. Отиваше и на гарата да гледа как пристига и заминава влакът. През цялото време му беше тежко. Все мислеше, че няма работа, няма дом, няма занаят, а е вече на трийсет и кусур години. Единственото му богатство беше оръжието и три лири в

джоба. Тетин му Тано не позволяваше да си харчи парите. Но изглежда, че и той се бе размислил над съдбата на Танас. Един ден му подхвърли.

— Танасе, Гевгели е голем и хубав град. Що не те задомим тука?

Танас не обърна внимание на тия думи, но вечерта го нападнаха от всички страни — и тетин му, и тета му, и комшийките. Всички му казваха, че му намерили мома.

— Абе, тетине. Оти си правите смешки с мене? Не сме ние хора за женитба!

— Как да не си! — гракнаха в един глас. — Такъв хубав мъж нема по целио Вардар! Ке вземеме щерката на най-чорбаджията в Гевгели.

Танас за пръв път си подстрига косата. Тетин му намери готови френски дрехи. Гордата му, висока и тънка снага правеше впечатление на всички. Момите се обръщаха и дълго го заглеждаха. Един ден, като се върна в къщи, завари съвсем младо момиче, с черни очи и розови бузи. От срам даже не можа хубаво да я разгледа в началото. Тетин му ги запозна. Ужким момичето дошло да вземе нещо от тях. Танас място не можеше да си намери. Барем да имах броеница, си рече той. А момичето беше наистина много хубаво. Стройно, с тънък кръст и така хубаво се смееше, че на Танас му идеше да се разплаче от притеснение. Беше облечено с много богати дрехи. На гърдите си носеше наниз от петолирки. Само с него можеше чифлик да купиш. Накрая Танас разбра, че се казва Евангелия и че е дъщеря на Кицо, притежател на фабрика за точене на коприна. Момичето постоя още малко и си отиде. Вечерта пак го налегнаха да го увещават. И момичето го много харесало. На другия ден след обед тежкия Кицо отишел при тетин му Тано на фурната, да се сватосват. Думаха му без умора, но Танас знаеше, че работата няма да стане. Кицо беше наистина много богат човек. За такъв бедняк като Танас това значеше царски живот, но Кицо беше известен гъркоманин. Това беше достатъчно. Танас немаше да се ожени за гъркоманска щерка, ако ще на парчета да го късат! От друга страна, момата беше голема красавица. Една на баща и майка. Не можеше да си изкриви душата, че му е много по сърце.

— Тетине, как ке се жежам! Не ме ли гледаш? Имам само една риза на гърба си и ти ми я купи. Гол-пача съм.

— Бъди рахат! И дрехи ке намериме, и всичко, както трябва. Нема да се посраим, ако ще да е и щерката на султана!

— Как ке живеям в къщата им. Барем десет гъркомана съм избил. Требе първо жива душа да не остава у тех, та сетне да се женим. Друга вера е това, тетине. Как утре ке погледнем другарето си?...

Но тетин му беше непреклонен. Танас чувствуваше, че примката се затяга около шията. Но реши, че със сербезлък няма да му се размине, и дълго мисли какво да прави. Една сутрин рече на тетин си:

— Тетине, аз сега ке отидам на село при братята да им помогна малко за жетвата и копането на царевицата. Сетне пак ке се върнам и тогава, живот и здраве, ке уредиме работата...

— Ама нема да ме излъжеш?

— Как може, тетине! Давам ти дума.

Но излъга. Знаеше, че никога няма да се върне. Взе от тетин си самун хляб и тръгна пеша към родното си село. Дрехите сложи в раницата, а пушката уви в чаршаф. Тетин му го изпрати извън града и пак му каза за момата на Кицо. На Танас му беше криво за нея. Години след това я видя в Солун. Беше се омъжила за един италиански инженер. Возеше се във фойтона и извика Танас. Видяха се. И на двамата, изглежда, им е било мъчно един за друг. Каза му, че има дете, едно момиченце. Но и тогава Танас знаеше, че никога нямаше да могат да се оженят. Беше гъркоманска щерка и не можеше да си плюе в лицето.

Танас походи малко по шосето и спря. Запретна крачолите на новия си тесен панталон, да не се праши, и събу лачените си ботинки. Тръгна бос. Когато навлезе низ полето, поздравяваше се и с турците, и с българите. Стигна денем в селото. Беше съвсем опустяло. Само децата на братята му, съвсем дребни, го посрещнаха, но не знаеха кой е. Всичко живо бе излязло да жъне. Изпрати един от племенниците си на нивата да каже на техните, че Танас се е прибрал у дома. На полето станало голяма история. Когато брат му Вангел научил за Танас, всички спрели да жънат. По едно време Танас чу пред къщата гюрултия. Цялото село се събра. Това беше голяма чест. Той знаеше що значи за работния народ да прекъсне жетва. Братята му не можеха да се нарадват. Още преди да се върне, Вангел рекъл на селяните: „Ако брат ми Танас се прибере един ден жив и здрав дома, ке заколя големото

теле.“ Това теле беше наистина гледано като писано яйце. На Танас му домъчня за добичето и помоли брат си да го не коли.

— Клетва съм дал — рече Вангел. — Ти ли си ми по-мил, или телето!...

Години след това Танас винаги си спомняше тая постъпка на големия си брат с мъка и радост. Имаше неща, дето цял живот не се забравят.

Заклаха телето и за да не губят деня, още вечерта се събра цялото село. Изядоха го. Пиха и се веселиха, но на сутринта всички отново отидоха на полето и селото опустя. Танас искаше да тръгне с тях.

— Дума да не става! — рекоха братята му. — Седи си дома. Яж и пий! Искаме само кеф да ти е!...

Танас нямаше с кого да проговори. По цял ден не знаеше какво да прави. Почисти си оръжието и патроните. Сърцето му съвсем се стегна. Беше свикнал и денем, и нощем да бъде с другари. На третия ден въпреки съпротивата и той отиде на нивата с всички да жъне. Но подир няколко часа кръстът го заболя. Не искаше другите да разберат това. Следобед обаче не можеше вече да се изправи от болка. Уплаши се. Боже господи, що станà с мене?... Не мога веке и да жнѝя! Брат му го забеляза. Взе един самар и го заведе при кръстците.

— Лѝгни сега, Танасе, и си подпри кръста със самара.

Целият след обед Танас лежа и съвсем се схвана. Едва се прибра вечерта. На другия ден от инат пак отиде на нивата. Брат му не му даде сърпа.

— Ние и сами можеме. Ако искаш, зѝми стомните и донеси малко студена вода.

Танас целия ден им носи вода, но го беше срам. Млад, здрав и прав мъж, вместо да жнѝе, вода носи!... В края на седмицата жетвата свърши. Танас стана още по-мълчалив и замислен. Странеше от всички. Как ке се живее, боже господи? — все си повтаряше той. Веднаж Вангел го извика настрани.

— Седни, братко, да си поговорим...

Танас седна на един дрѝвник в двора, а до него Вангел.

— Ти, братко, не можеш да живееш тука. Ке пукнеш. Научен си на много хора и много другари. Ето какво ке направим. Утре ке ида да ти смеля чувал брашно. Ке го натовариме на коня. Отделно ке ти дам

масло, сирене, яйца и ке те откарам в Кукуш. Там ке останеш при сестра ни Вѐнда и зет ми Ангьо.

— Добре — рече Танас.

Сестра му в Кукуш го посрещна много добре. В града Танас завари свои другари от различни чети на Македония. Отново се почувствува весел и свободен. Все бяха заедно. Седяха в кафенето на Гоце Андонов и си разправяха патилата. В къщи сестра му Вѐнда отдели за него самостоятелна стая. Зет му даваше от време на време някой грош. Въпросът какво ще прави за в бъдеще, не го вълнуваше вече толкова. Казваше си — не съм сам! Каквото прават другарите ми, това ке правам и аз! Така мина цялото лято и есен. Взе си едно куче пилещар и си купи чифте. Ходеше по цял ден на лов. С кучето си много се занимаваше. Научи го на разни мурафети.

Още през октомври Чернопеев дойде в Кукуш. Танас събра всички стари комити. Посрещнаха го като паша. Прекара няколко дни в града с цел да агитира за Народната федеративна партия. За Танас беше достатъчно, че Яне и Чернопеев са в тая партия. Инак той не се занимаваше с политика. Но върховистите продължаваше да мрази, тъй като за него те си останаха противници на народната борба за правдини и свобода. Пък и тия, дето познаваше, бяха според Танас лоши човеци. Един немаше малко от малко да прилича на Гоце. А това за Танас решаваше всичко. Такъв, дето не може и не иска да бъде поне малко като Гоце, значи не е добър човек. И така, до края на живота си. Танас остана да мери с Гоце всички мъже в борбата и политиката.

Пролетта на 1909 година отиде в Солун да се разходи. Там се срещна с всички стари приятели. Яне го прегърна и го заведе в една сладкарница. Попита го дали пазят оръжието си и готови ли са да тръгнат, ако стане нещо. Каза му, че си пазят оръжието и че са готови. Обиколи големия град. Отиде и на пристанището. Преди да се върне в Кукуш, Чернопеев го извика:

— Танасе, като ти прата хабер, да се сберете всички бивши четници и при нужда, ще тръгнем на бой!

Танас се много зарадва. Вече имаше какво да прави. В Кукуш веднага събра другарите си. Каза им, че нещо се мъти и да са готови!... Чуха се слухове за бунтове в Цариград. Султанските хора искали да премахнат реформите на Хуриета. Младотурците се разбунтували отново. Танас за първи път в живота си получи телеграма от Солун.

Чернопеев му нареждаше да свика доброволци и да се въоръжат хубаво. Да търсят оръжие и от турците. Кукушките военни бяха на страната на младотурците. Танас разви трескава дейност. Няколко пъти отива до казармите. Даваха му оръжие колкото иска. Накрая успяха да въоръжат от Кукуш доста народ. Получи второ съобщение...

Една заран всички тръгнаха пеша с оръжие в ръка да се съединят със солунските войски. Вървяха около два часа. На гара Саръгьол нямаше влак. Седнаха на тревата и зачакаха. Знаеха, че има специални тренове за солунските въстанически табури на Енвѐр бей и Ниязѝ бей. Най-сетне влакът пристигна. С Чернопеев се съединиха по железопътната линия от Солун. Викнаха „ура!“, прегърнаха се и се разцелуваха с неговите доброволци. Всички се качиха по вагоните. Танас за пръв път пътуваше толкова надалеч. От бързане не можа напълно да се приготви, а сетне се успокои и реши, че ще е по-добре да бъде във френски дрехи. Смяташе, че няма да е прилично да влезе в Цариград със старата си четническа униформа.

Пътуваха три денонощия. Техният влак вървеше бавно. Трябваше много да спират. Почти от всички големи станции се качваха нови и нови въстаници. Понякога, докато чакаха по гарите, край тях минаваха безкрайни върволици от вагони, изпълнени с войска, артилерия и боеприпаси, предназначени да свалят султана. Българските отряди бяха включени в солунската конституционна армия. Похода към Цариград командуваше Махмуд Шевкѐт паша. Танас се гордееше, че от всички народности в Македония само българите излъчиха доброволци в защита на Хуриета. Имаше и един евреин, който пишеше дописки за вестник „Народна армия“ в Солун. Би се и един грък свещеник, но той участва от страна на българите, защото беше четник на Яне. Албанците във войските на Ниязѝ бей бяха платени войници. Всички доброволци се намираха под общото командуване на Чернопеев. Яне още го нямаше. Не успя да ги застигне по пътя.

Беше се вдигнал от Солун в Демир Хисар да поведе своите въстаници.

На гара Деде Агач трябваше да престоят 16 часа — Танас се съклетиса. Добре че някои момчета носеха гайди, та през цялото време свиреха и играеха. Когато Танас водеше хорото, всички изпокапваха, защото той не знаеше умора. Ама имаше с тях един дедо Ефрем от

Щипско — ашколсун! Много як играч! А беше на седемдесет и кусур години. Най-старият въстаник между тях. Момчетата го закачаха, че няма да има сили за Цариград, ако се надиграва с Танас. А той им казваше, че пет пари не дава от Танас и се кани шест часа да носи на гърба си каймакамина на Стамбул!...

Най-сетне потеглиха. Пътуваха цяла вечер. Минаха през Чорлу, Чаталджа и на сутринта стигнаха една военна станция близо до Яръм Бургас. Оттам отидоха пеша до лагера на Ниязй бей. Тук завариха и момчетата от отряда на Тодор Паница. Цялото поле срещу стария Стамбул бе побеляло от палатките на табуриите. Вдясно от стана беше Макри кьой и Сан Стефано. Те настъпиха веднага. Чакаха да се събере цялата солунска армия. Танас се качи на една височина. В далечината блестяха минаретата и къщите на великия град. Обхвана го гордост, че те, комитите, ще хванат турския султан. Полето по хълмовете не беше обработено. Растяха само тръне и къпини. Танас си погледна новите лачени ботинки. С тех нема да стигне много далеч. Но в Цариград все ке му намери колая!...

Българският отряд се събра на проверка. От турския табур се чу песен. Беше нова, измислена за случая. Започваше така: „Народната армия, солунският табур...“ Българите в отговор запяха: „Жив е той, жив е“, а сетне изкараха и „Край Босфора шум се вдига“. Един по един полковете пристигаха. Полето все повече и повече се изпълваше с войска. От височината Танас видя, че целият град е вече плътно обсаден. Виждаха се и големите казарми, изградени като крепости. Каква ли съпротива ке дадат?... По едно време бурията засвири сбор. Българският отряд се нареди в строй. Чернопеев застана отпред. Скоро се чуха нови бурии. Свиреха сигнал за настъпление. Танас се обърка напълно. В това огромно поле, изпълнено с хилядна войска, не можеше да се разбере кой пие, кой плаща. Чернопеев си даваше вид, че всичко му е ясно, но личеше, че и той не схваща напълно положението. Танас не вярваше в кадърността на турското командуване. Стоеше изправен до Чернопеев.

— Бай Христо — му каза той, — ако рече тая войска да се затича нанекъде, ке се изпогазиме...

— Нема нищо, Танасе. Само не се врите в бой, докато не ви кажа. Нека и турците си пролеят малко кръвта!

Дойде един турски офицер на кон. Каза на Чернопеев, че ще настъпват към Хаджи Дауд паша къшласи^[8], много страшна казарма. Чернопеев бързо ги престои във верига. Нареди им да не се събират на купчина, защото ще ги избият с един снаряд. От тях само той имаше опит в големите армейски сражения. Тръгнаха през полето право към казармата. Но скоро трябваше да спрат. Изпречиха се пред едно мочурище. Преди тях се бе опитала да мине някаква артилерийска част. Оръдията бяха затънали в калта. Напразно биеха конете. Чернопеев даде заповед да помогнат. Хванаха се всички — кой за колелото, кой за оръжието — и с много шум успяха да измъкнат оръдията от калта. След това заобиколиха мочурището по две пътеки и отново се разгнаха във верига. Не се смесиха с табурите. Гледаха да бъдат отделно. На километър от Дауд къшла спряха. Чернопеев им позволи да поседнат на земята. Но Танас беше много любопитен и се изкачи на близкото хълмче. Цялото поле се виждаше като на длан. Забеляза, че от войските на младотурците се откъсна напред една конница. Бяха няколко хиляди коне. Препуснаха галоп право към казармите. Танас извади бинокъла и го насочи. Пред казармата конницата изви и мина като бясна край крепостните стени. Скриха се зад хълмовете, но сетне Танас ги видя как направиха голям завой и сега минаха точно зад българските доброволци. Спряха, обърнаха се и препуснаха в посока към морето. Тоя път пак се появиха пред казармата, само че от другата страна. Чернопеев също се изкачи при Танас. И него тия маневри на конницата го заинтригуваха.

— Искат да покажат на султанската войска, че ужким имат не една, а две конници — обясняваше на Танас старият военен.

— Много е голяма и хитра маневрата — рече Танас. — Ашколсун!

Чу се отново тръбният сигнал за настъпление. Според Танас тоя път засвириха барем двацет бурии. Спочиха на крака. Отново се наредиха във верига и тръгнаха към Дауд къшла. Тя наистина представляваше крепост. Зданията бяха наредени в затворен четириъгълник. Откъм външната страна нямаше никакви прозорци. Само горният етаж имаше бойници. Танас крачеше до Чернопеев. Гледаше напред и затова тръните закачиха панталоните и обувките му. Съдра си крачолите, а когато за миг погледна лачените си ботинки, стана му лошо. Целите се бяха надраскали, а на лявата шевът се бе

пукнал. Колкото повече приближаваха казармата, толкова по-страшно му ставаше. Оттам мълчеха. Той не можеше да отгатне какво ще се случи следващия миг. На бойниците бяха поставени оръдия. Крепостната стена се изправяше все по-високо и по-високо над главите им.

— Колко аскер да събира тая казарма, а, бай Христо?

— Повече от двайсет хиляди.

— Побратиме, тия оттам по веднаж да плюнат връз нас, с плюнка ке ни издават...

— Не бой се, Танасе — рече Христо. — Уплашени са...

Тъкмо стигнаха на около двеста метра, гръмна музика.

Чак сега Танас забеляза, че младотурците са довели вдясно от тях една армейска музика най-малко от триста души. Тъпаните бумтяха, инструментите свиреха с всичка сила. Турските военни маршове бяха някак особени. С много пискливи звуци, които режеха ухото. Танас трепна. Почувствува прилив на сили. Брей, мама му стара, какво хубаво нещо свири! Такова едно... остро-остро! Умрелия ке събуди от гроба. Тая музика, напрежението, което владееше в цялото поле, настъпващите войски на младотурците — всичко това предизвика и в останалите българи същото чувство както в Танас. Той усети, че косата му щръкна от възбуда. Извика колкото му сили държат:

— Напреж! Нихната майка!...

Затича се право към казармата. Видя, че и останалите вече викат „ура“ и тичат, без Чернопеев да им е дал заповед. Самият той тичаше пред всички с изваден револвер. Спряха на петдесет крачки от входа. Насреща им почнаха да излизат много офицери и войници. Един от тях носеше бяло знаме. Когато Танас погледна нагоре, бойниците на крепостта бяха почернели от аскер. И от казармата се чу музика. Привържениците на султана не само се предаваха, но и посрещаха с музика табурите на младотурците. Имаше нещо необичайно в цялата работа. Едната войска излизаше да посрещне младотурците, а другата стоеше горе на бойниците!...

— Бай Христо — рече му Танас, — каква е тая бъркотия?

— Ще ги оправим — рече неопределено Чернопеев.

Тия, дето ги чакаха на входа, направиха шпалир. Минаха в коридора между войските и влязоха в двора. Той беше толкова

обширен, че според Танас можеше да побере цял град. В дъното стояха наредени много оръдия. Подир отряда на Чернопеев в казармата нахълтаха и младотурците. Сички се строиха. Но докато хилядните войски се наредят, от горния етаж започна стрелба. Танас инстинктивно побягна към дъното на двора, за да се скрие зад оръдията. Видя, че и Чернопеев тича с всичка сила нататък. Извика му:

— Пази само да не убият некой от наште!

Изпотени се притулиха зад оръдията, но Танас с ужас откри, че са точно под обстрела на войниците от горния етаж. Залегнаха по корем. Той забеляза в края на двора една голяма яма. Промъкна се нататък. Беше варница, останала вероятно още от построяването на казармата. Спусна се надолу. По него един по един се натъркаляха останалите четници. Зад тая голяма варница имаше още три по-малки. Така целият отряд се скри хубаво и сега само изчакваше и наблюдаваше. Чернопеев не беше в тяхната варница. По едно време дойде Тодор Паница, помощник-командир на българските доброволци.

— Ще стоите тука и нема да мърдате! — рече той на Танас. — Докато не видите турците да се бият помежду си, нема да почвате сражение. Не сме дошли да измираме за читаците.

— Добре — му рече Танас. — Бъди рахат!...

Паница излезе от тяхната яма и отиде към другите варници. Подир малко Танас видя, че към оръдията дойдоха много младотурски войници и офицери. Бързо обърнаха дулата право към горния етаж. Боже господи, си рече Танас. Ако тия отдолу почнат да стрелят и тия отгоре им отговорат, ке обърнат всичко наопаки! Достатъчен беше един снаряд, за да хвъркнат всички момчета, залегнали край него. Изведнаж той трепна. Две от оръдията на двора гръмнаха. Заби глава в земята. Сетне повдигна очи. Започна истинска артилерийска канонада. Оръдията стреляха на двайсет крачки от ямата. При всеки изстрел оръдието даваше откат и Танас се уплаши, че ако някое тръгне назад, ще ги смачка. От горния етаж се посипаха мазилка и парчета тухли. Всичко наоколо вреше. Свети Георги, тоя път нема да куртулисаме, си каза Танас. Ревът на оръдията го сковаваше. Но внезапно настъпи тишина. Танас се прекръсти няколко пъти. Вдигна глава. Никой не стреляше. В тишината се чу сигнал на буря. Питаше тия от горния етаж дали се предават. След малко бойниците почерняха от аскер. Всеки махаше бяла кърпа. Танас полежа още във варницата и даде

заповед на другарите си да станат само когато се уверят, че няма опасност. Пак засвири военната музика. Тоя път бяха слели младотурската музика с тая на султана. Това, което свирела, се видя на Танас весело, не както при навлизането в казармата да свири на кръв!... Чернопеев се приближи до него.

— А бре, погледни се! Като че ли си станал воденичар.

Танас се погледна. От ворта целите му дрехи бяха побелели. Напълно ги прежали. Каза си само, че в Цариград непременно трябва да намери нови. Как ке се върне в Кукуш като поптин! Целиот град ке му се смее.

— Берекет версин^[9] оти се предадоха! — рече той на Чернопеев. — Инак у тия варници щеха и да ни погребат...

Беше вече късно след обед. От сутринта не бяха хапнали. Танас почувствува как стомахът му се свива от глад. Реши да потърси нещо за ядене, но се отказа. Любопитството му надделя. Тъкмо сега измъкнаха тия от горния етаж, които се предадоха. Танас се приближи до турската тълпа и намери едно високо място, одето да гледа. Беше много жална картина. Войниците излизаха един по един от вратата. Още там ги хващаха с ритници и шамари. На едната страна им захвърлиха пушките, а на другата патронташите. Сетне ги блъснаха в коридора, образуван от войниците на солунската войска. Тук започнаха мъките. Ритници, шамари бяха най-малкото. По-озлобените младотурци биеха с приклади. Танас с очите си видя как претрепаха две турски момчета. Едното го стовариха с приклад по главата. Мозъкът му се пръсна на калдъръма. Другото убиха, като го газеха с ботушите. Най-жестоки бяха албанските наемници. Всички държаха по едно дебело дърво в ръка и когато султанските защитници стигаха до тях, пребиваха ги още след първите крачки. Накрая се намеси един голям началник. Успя да разпръсне струпаните на изхода войници и събра накуп, като стадо овци, тия, които се предаваха. Бяха няколко хиляди души. Оттам ги поведе пак с бой и псувни към едни малки казарми зад Дауд къшла. Набутаха ги всички един по един. Толкова бяха натясно, че стояха прави. Танас отиде чак дотам. По-късно с тях стана голям сакатлък. Оставили пленените четири дни без храна и вода. Когато отидоха да отворят малките казарми, Танас присъствува. Половината от войниците бяха измрели. Целият въздух вонеше на

мърша. Ходили по голяма и малка нужда така, както си бяха прави един до друг.

Танас се върна отново в Дауд къшла. Посрещнаха го кукушани. Бяха загрижени за ядене. Разтърсиха се. Откриха една голяма кухня чак в приземния етаж. Там вряха четирийсет огромни казана с манджа. В тях плуваха едри мръвки месо. Намериха каравани кой откъде свърне. Бъркаха по всички казани и измъкнаха най-хубавите и големи парчета. Можеха да избират каквото им душа иска. Като се разтършуваха още, намериха и хляб. Всички седнаха на двора и почнаха да ядат. Някои от лакомия, още неопразнили пълните каравани, тичаха да си искат още. Танас не остана назад. Изяде една паница и отиде за нова. Върна се точно когато Чернопеев, бесен, се караше на четниците.

— Веднага спирайте да ядете!

Четниците бяха заболи глава в земята и бързаха да глътнат хапката в устата.

— Оти, бай Христо?...

Чернопеев, без да го пита, взе караваната и я изтури на земята.

Танас се много наскърби.

— Повече нема да бъркате в казаните! Които са взели манджа, да я изхвърлят! Турците може да са сложили отрова.

Чернопеев си отиде. Някои от по-страхливите изтуриха месото. Танас, който не си бе доял, заедно с другите гладни отиде отново при казаните. Бяха лъснати и всички покрити с капаци. Нямаше петно по тях. Помисли малко и отвори единия. Вътре вряха парчета телешко месо по половин ока едното. Насипа си една каравана. Останалите също. Излязоха навън. Танас почна да яде. По едно време видя побеснелия Чернопеев над себе си.

— Аз какво ти казах!

Танас тоя път внимателно закри караваната с ръце. Беше решил да се съпротивява.

— Където всички умрели, бай Христо, там и аз! — рече той.

Чернопеев изведнаж почна да се смее. При тях дойде и Тодор Паница.

— Гладен съм — рече той. — Откъде взехте това хубаво месо?

Танас му посочи с ръка готварницата.

— Чакай, Тодоре — каза Чернопеев, — вземи и на мене!

Сега всички спокойно се нахраниха. Чернопеев и Паница също изядоха по две каравани. Както си бяха на двора, така и полегнаха и Танас спа до късно. Като станаха, захванаха се отново с ядене. Тъкмо почнаха и се чуха изстрели, последвани от артилерийска стрелба. Тя се усиливаше все повече и повече. От североизток се издигнаха пламъци. Бурия засвири тревога. Всички се строиха. Излязоха от казармите. Навън беше вече мръкнало. Топовете пред Дауд къшла бухаха. Отсреща гореше едно голямо здание. Част от авджийските^[10] табури на султана се бяха укрепили в него. Изкараха още повече оръдия. Танас и останалите помагаха. Турските артилериисти започнаха стрелбата. Около един час топовете бухаха. Най-сетне се даде заповед за настъпление. Като стигнаха, зданието беше цялото в огън и развалини. Брей, си рече Танас, парам-парче^[11] не е останало от него! Имаше доста избити от авджиите. Другите се бяха разбягали. Погледаха огъня и пак се върнаха в Дауд къшла. Седнаха и си доядоха. Легнаха. Покриха се кой с какво намери. Заспаха. Но не след дълго скочиха на крака. Бурията свиреше сбор. Разсъмваше. Пак се строиха. Чакаха така известно време. Чернопеев им каза, че тръгват към Цариград. Един по един табуриите се изтегляха от казармата. Дойде ред и на българските доброволци. Даде им се заповед да участвуват в обсадата на една малка казарма в покрайнините на Стамбул. Стигнаха до нея. Чернопеев все им нареждаше да се пазят. Младотурците я обградиха напълно. Танас и останалите бяха край една от стените ѝ. По едно време от другата страна се чуха гърмежи. Всички залегнаха. Няколко куршума пропищяха и над тях. Завързаха престрелка. Организиран бой нямаше. Всеки се мереше в джамовете на казармата и чакаше да се подаде някоя глава. Стрелбата престана. Чува сигнал за отбой. Дойде един турски офицер. Каза им, че казармата се е предала. Влязоха в двора през големи, широко отворени порти. От време на време ехтяха единични изстрели по етажите. Младотурците прочистваха помещенията. Останаха в казармата малко. Не намериха ядене. Докато се чудеха къде ще ядат, дойде заповед да настъпят в самия град.

Обградиха Съраскерата (Военното министерство), но сражение нема. След три часа обсада се предадоха. Оттук Чернопеев раздели отряда, за да настъпят към царския дворец Йълдъз къошк^[12] от две страни. Начело на едната част тръгна Тодор Паница. Танас се падна

при него. За да стигнат до двореца, налагаше се да минат по един мост и да се озоват на отсрещния бряг на Стамбул. Мостът беше над Златния рог и се заключваше и отключваше. Младотурците отключиха моста и поставиха картечници на двата му края. Българските доброволци тичешком го преминаха и стъпиха на другия бряг. Дворецът беше доста далеч на една височина. Трябваше да вървят по много тесни улици и да пресекат няколко квартала. Първа потегли артилерията, после младотурската войска, а зад тях следваха доброволците начело с Паница. По едно време се чу залп. Младотурската войска побягна назад. Артилерията в паника обърна конете. В теснотията улиците се задръстиха. Едно оръдие се катурна. Паница, Танас и останалите също побягнаха обратно, без да знаят какво се е случило. Спряха отново пред моста. Разбра се, че привържениците на султана са се окопали в едно кафене. Оттам преградили пътя. Паница отиде при няколко висши офицери. Договориха се македонските революционери да атакуват кафенето. Още в Кукуш Танас си бе приготвил една голяма бомба, с каквато пробиха обсадата на Арджанския гьол през Илинденското въстание. Беше намерил много взрив и фитили в кукушките казарми. Носеше я в чантата, праметната на гърба.

Паница отдели 15 момчета начело с Танас. Турската войска им даде коридор да минат напред. Когато прескочиха катурнатото оръдие, пред тях улицата беше съвсем чиста. Нямаше жива душа. Танас не знаеше къде точно се намира кафенето. Даде заповед на всички да лазят и никой да не се изправя. Така дълго се промъкваха по корем напред. Изведнаж екнаха изстрели. Танас ясно забеляза откъде стреляха. Нямаше друг изход. Рече им да се приготвят. Всеки затъкна ножа на пушката. Танас се изправи, побягна трийсетина метра и се хвърли по корем точно зад едно къше. Оттук до кафенето имаше не повече от двайсет крачки. Останалите с гръб към дуварите дойдоха близо до него. Каза им, че първо ще атакува той, а другите по него. Запали фитила на бомбата. Сетне изтича напред улицата и с всичка сила я изпрати право през големия джам на кафенето. Легна по очи. Чу се силен взрив. Стъкла и парчета мазилка се посипаха на главата му. Изправи се. Останалите със затъкнати ножове на пушките бяха вече пред кафенето. Отвътре не се чуваше нито един изстрел. Влязоха предпазливо в димящото помещение. Танас с ужас видя как по тавана

и стените са се залепили мръвки човешко месо. Трупове бяха напълно разкъсани. Всичко беше станало на каша.

Скоро дойдоха и младотурците. Тоя път тръгнаха напред Танас и ударната група. Като завиха по една друга тясна уличка, започнаха да пицят куршуми. Стреляше се отнякъде с картечница. Танас не можа да определи добре откъде. За пръв път си имаше работа с картечници и смяташе, че ако разполагаха с такова оръжие в Илинденското въстание, щяха да победят. Толкова го хареса. Проснаха се върху калдъръма и не можеха глава да вдигнат. Изведнаж зад тях се разнесе грохотът на едно оръдие. Едно здание отпред рухна. Така с няколко снаряда младотурците съсипаха цялата уличка. Картечницата не се обади повече. Всички се изправиха.

Откакто дойде в Цариград, Танас съвсем се обърка. Всичките му понятия за сражение, изградени дълги години, се обърнаха с главата надолу. Досега нямаше сражение, в което нещо да не му е ясно. Обикновено четниците залягаха в кръг на някоя удобна височина. Окопаваха се хубаво. Всеки се прикриваше зад някой камък. А долу, в подножието, турците се събираха и разгръщаха във верига. После започваше атаката. Всичко се виждаше с прости очи. Но от момента на похода към Цариград, след като видя хилядната конница на полето пред Стамбул, след всички неразбории при Дауд къшла и най-вече тук, в града, Танас напълно се обърка. Не можеше да схване какво точно става. А и нямаше никакво време да премисли. Затова избра най-доброто в такива случаи. Да слуша ясно заповедите и колкото се може повече да пази себе си и другарите.

Отново тръгнаха двама по двама напред. Внезапно се разнесе изстрел от една къща и през вратата ѝ побягнаха по улицата войници — привърженици на султана. Танас даде заповед да спрат. Стреляха залпове стоешком. Трима от войниците паднаха по гръб на калдъръма. Със затъкнати ножове на пушките подгониха останалите. Настигнаха ги в една глуха улица. Разправиха се набързо с тях. (Без да гръмнат, ги наръгаха с ножовете. Когато се върнала отново на главната улица, видяха убит един свой четник, а двама бяха ранени и седяха пред някаква къща. Превързаха ги набързо. Убития внесоха в къщата. Сетне щяха да дойдат и си го вземат. Продължиха пътя си напред. Следваха ги младотурците и артилерията. Танас беше горд, че настъпват първи.

Заобиколиха двореца. На север от него излязоха на една широка улица. Това не бяха предишните квартали с ниски, дървени домове. Тук живееха вече хората на султана, паши и бейове. Къщите бяха големи, много красиви. Такива досега Танас не бе виждал в живота си. Имаха градини с много дървета и цветя. А оградите им бяха целите от желязо. Никой не ги закачи по широката улица. От прозорците на къщите си бяха подали главите забулени жени. Хвърлиха им цветя.

В далечината се чу артилерийска канонада. Долитаха и изстрели на картечници и пушки. Групата на Паница се затича нататък. Биеха се за Таксим къшла, но когато наближиха казармата, канонадата спря. Паница не влезе в Таксим къшла, а продължи нататък към Военното училище (Харбие мектеби^[13]). То бе на страната на младотурците. Казармите бяха празни. Юнкерите се биеха някъде в Цариград. Оставили бяха само часовои, около една рота. Напълниха училището. Юнкерите веднага се поставиха в услуга на доброволците. Отведоха ги в спалните. За всеки имаше чисто легло, застлано с чаршафи и одеяла. Изтегнаха се. Дойдоха и момчетата на Чернопеев. Бяха дали много жертви пред Таш къшла и Таксим къшла. Разправиха им подробно за сражението. И тук турското коварство погубило много въстаници. Когато стигнали казармата, оттам дали сигнал, че се предават, и вдигнали бяло знаме. Приблизиха се спокойно. Тогава отвътре им удариха такъв огън, че сума свят паднал. Танас се зави презглава и се прекръсти. Ако бехме отишли там един час по-рано, си рече той, сега немаше да спим на леглата, покрити с одеяла...

Рано сутринта станаха, измиха се. Танас си нареди хубаво косите и се избръсна. Седнаха да закусят. Донесоха им чай и сирене. Танас си сложи толкова захар, че направи чая на шербет. Изяде един цял самун хляб. Беше му много вкусно. Досега с редки изключения не бе закусвал. Казаха им да стоят тук, а като дойде време за работа, ще ги повикат.но Танас беше впечатлителен, помнеше снощния разказ, и предложи на другарите си да отидат и видят какво е станало в Таксим къшла и Таш къшла. Отидоха. Влязоха в двора. Половината казарми бяха сринати. Имаше струпани сума оръдия. Толкова оръдия Танас не бе видял в живота си. Спря се да ги разглежда. На всички бяха извадени затворите. Разправиха им, че един офицер — привърженик на младотурците, извадил затворите на оръдията. Иначе жив човек е нямало да остане от тия, дето обсадили казармите. Някъде в края на

двора Танас забеляза голям кучкарник. Кучетата, около сто на брой, лаеха и скимтяха. Такава порода досега той не познаваше. Клекна. Извади от торбата малко сух хляб. Успя да се сприятели с едно. Сетне му обясниха, че това са военни кучета. Казаха му още, че за лов не стават. Желанието му да си вземе някое от тях бързо се изпари. Щом за лов не става, рече си той, за чий гявол ке го хранам! Сети се за своето куче пилещар в Кукуш и му стана мъчно. Такива умни очи има!...

В двора на казармата видя на една пейка Чернопеев, Тодор Паница и Яне Сандански. Зарадва се много на Яне. Макар и със закъснение, той най-сетне беше пристигнал. Яне също се зарадва на Танас. Изправи се и го прегърна. Разговориха се за това-онова. Но Танас искаше да разгледа и отвътре казармите, а времето течеше...

— Ке се качам по етажите — рече той на Чернопеев, — да видам що има...

— Добре — отвърна той. — Само гледай да не се загубиш!

Танас се изкачи по стълбите на един от неразрушеените корпуси и почти веднага се обърка в кръстосаните коридори и стаи. По едно време видя по коридора трима души. Отиде при тях. Бяха албанци от Ниязибеговите аскери. Носеха потури и цървули. Те също се зарадваха на Танас. Единият от албанците беше възрастен с побелели коси, но много висок и тежък човек. Двете момчета го слушаха във всичко.

— Капитане — рече му старият, — тук у тия казарми не можем да се оправиме. Нека дойдем с тебе. Където ти — там и ние!

— Елате — им рече Танас.

Тон искаше да намери едни по-хубави панталони, понеже неговите се бяха напълно съдрали. Изглежда, че албанците бяха тръгнали с тая цел и даже нещо повече... Носеха големи раници, в които можеше да се събере цял чеиз. Заскитаха по етажите. Изкачваха се и слизаха по различна стълби. Отваряха и затваряха много врати по коридорите. В стаите имаше кревати, тюфлеци, чаршафи, одеяла.

— Капитане, тук що искаш, това има — му каза старият албанец на турски.

Но Танас търсеше офицерските помещения. В това време албанците захвърлиха раниците. Видяха им се малки. Всеки взе по два чаршафа. Вързаха ги като бохчи и почнаха да трупат вътре каквото им падне. Бохчите натежаха. Като пъшкаха и се задъхваха, те едва догонваха Танас. Той смяташе, че е тяхно право да си вземат каквото

искат от турците. Дошли са от албанските планини не за тоя, що духа! Я останат живи, я не... Барем да им се напълнат очите! По едно време ги съжали. Спря се да починат.

— Оставете бохчите! Не може веке да ги носите.

— А, не — каза старият. — Ние сме много яки. Нищо ни нема!

Минаха през едни големи зали. По наредбата им Танас реши, че са офицерски столове. В една от тях завариха много трупове на убити. Още не бяха успели да ги вдигнат. След това навлязоха в офицерските помещения. Когато отвори една от вратите, Танас видя на закачалката точно туй, което му трябваше. В ъгъла до прозореца висеше мундир на полковник. Танас го погали с ръка. Целият бе от коприна и сърма. Такова чудо с пари не можеш да купиш, си каза той. Първо събу раздраните си френски панталони и обу панталоните на полковника. Бяха точно по мярка. Облече и мундира. В стаята имаше голямо огледало. Закопча догоре копчетата. Не можеше да се познае. Хареса се много. Само ботинките му, целите разкъсани от тръните в полето пред Дауд къшла, загрозяваха вида му. Взе и една сабя. Препаса я на кръста. След кратко колебание сви на топка старите си дрехи и ги хвърли в къшето. Когато излезе, албанците вече го чакаха, седнали върху своя огромен бохчалък. Впуснаха се по друг коридор. Едва намериха стълба. Но тя не слизаше надолу, а трябваше да се изкачат пак на същия етаж, от който бяха слезли. Върнаха се обратно и съвсем се объркаха. Пот се лееше от албанците. Едва дишаха под тежкия си товар. Танас отвори една стая. Показа се на прозореца. Долу видя часовой — юнкер със затъкнат нож на пушката. Започна да вика. Часовоят не се обърна. Взе една възглавница и я хвърли върху него. Замалко не го погоди по главата. Часовоят се обърна.

— А бре, аркадаш! Елате да ни свалите, не знаем откъде да слезем...

Най-сетне при тях дойде същият юнкер. Поведе ги по стълбите. Искаше нещо да каже на албанците, но не смееше. Те бяха въоръжени до зъби с по две калъчки, пистолети, пушка и къси саби. Долу на двора Танас не завари никого от своите. Разпита юнкерите. Казаха му, че отдавна са отишли да пленяват Абдул Хамид. Ами сега? Брей, останах! — си рече Танас. — Нема накъде да мръдна. Цариград не познавам... Изтича през двора до един турски офицер, който стоеше облегнат на оръдията.

— Къде ще се върнат нашите другари?

— В стария Стамбул, дето бяхте.

— А как да идем дотам?

— Много е далеко. Трябва да прекосите целия град.

— Ами сега?

— Сега ще хванете един файтон. Инак сами няма да стигнете.

Ще ви избият. Още не се е умирило.

Офицерът му се видя учтив и Танас му се примоли:

— Ние никой не познаваме тука. Намерете ни един файтон. Колко пари чини, ке му платиме.

Офицерът го поведе през портата на улицата. Зад тях на почетно разстояние вървяха албанците, натоварени с бохчите. Танас на бърза ръка преброи парите си. Имаше точно шейсет гроша. Мина едно ландо. Офицерът го спря. Обясни му къде се намира казармата с българските доброволци. Сбогува се с Танас и се прибра. Танас попита файтонджията:

— Колко пари искаш?

През това време се дотъртриха и албанците.

— Шест бели меджидии за четирмата — каза файтонджията. — По една меджидия на човек и две бели меджидии данък, за отиване и връщане по моста.

Танас нямаше толкова пари. Ами сега? — си рече той, като напразно претърсваше турския мундир. Най-сетне се обърна към арнаутите, които напълно безучастно стояха край Танас.

— Имате ли пари, бре?

— Имаме — рече най-старият. — Аз ке платам. Нè се бой!

Танас го погледна с голямо съмнение. Па може и да са откраднали отнекъде, успокои се той. И четирмата се качиха. Едва побраха бохчите. Файтонджията затвори ландото. Потегли бавно. Като стигнаха моста, който се отключва и заключва, файтонджията спря и плати от себе си. Униформата на Танас го успокояваше. Най-сетне стигнаха казармите. Слязоха.

— Сега ке видим кой ке даде пари! — рече Танас. Старият албанец извади от пояса си една кесия. Дълго бърка в нея, като мърдаше с уста, и накрая измъкна с грубите си пръсти две бели меджидии. Подаде ги на учудения файтонджия.

— Дръж, бре!

Файтонджията се разсърди.

— Що ще правя с две меджидии? Това е само данъкът на моста!
А задето ви докарах, кой ще ми плати?

— Стигат ти, бре! — рече старият арнаутин.

— Ама как ми стигат! Може ли така! Цел ден съм с вас!

— Вземи ги, бре!

— Нема да ги взема! Искам ги всичките.

Тогава арнаутинът най-спокойно си прибра парите в кесията и я пъкна в пояса.

— Инат човек! — обясни той на Танас.

Гюрултията избухна отново. Танас не искаше повече да се намесва и тръгна към вратата. Албанците си взеха товара и се затичаха след него. Влязоха в двора. Там имаше много народ — и младотурци, и доброволци. Албанците бързо се пъкнаха някъде и изчезнаха в тълпата. Танас не отиде направо към воеводите. Знаеше, че ще има голяма кавга и искаше първо от другарите си да научи какво е станало. Чернопеев вдигнал страшна врява. Все разпитвал къде е тоя Дилбер Танас! Дали не го убиха някъде?...

— Сèга ке видиш що ке те чинат!... — му каза едно от момчетата.

— Пет пари не давам! — рече Танас и се запъти право към Яне и Чернопеев.

Двамата се бяха облегли на едно голямо дърво. Като го видя, Сандански се усмихна и почна да му върти глава. Но на Чернопеев хич не му беше до смях. Танас реши да не изчаква ругатните, а сам да нападне.

— Що въртиш глава! — рече той на Чернопеев, който и помен нямаше от подобни намерения. — Ако толкова съм ви требвал, що не ме потърсихте?

— А ти що се мотаеш по казармите? — избухна Чернопеев.

— Влезох от любопитство — рече Танас. — Нали те питах? Вътре се изгубих и додека излезна, вие сте тръгнали. Значи ти трѐбеше да ме потърсиш! А ти пет пари не си дал какво ке стане с мен!...

— Абе, ти луд ли ще ме правиш! — рече Чернопеев.

— Стига сте се карали! — обади се Яне. — Било що било! Нали е жив и здрав? А сега, Танасе, бегай да не си пред очите на Христо!

Танас отиде при другарите си. Всички го чакаха и се смееха. Изведнаж Чернопеев дотича при тях. Сетил се бе нещо със закъснение.

— Веднага свали дрехите и да ги изгориш! — извика той на Танас.

Знаеше, че Христо не може да търпи турски дрехи. Тоя ден неприятностите сякаш нямаше да свършат...

— Гол, по бели гащи ли да тръгна? — рече Танас, като си погледна копринения мундир и панталоните с лампази.

— Веднага да ги свалиш!

Тоя път и Танас кипна:

— Ти будала ли си? Кога съм носил по-хубави дрехи! На парчета да ме направиш, нема да ги сваля!

След това се обърна и разсърден отиде някъде на края на двора. Чернопеев махна безнадеждно с ръка и го остави. Дрехите немаше да даде! Само требваше да намери хубави ботинки. Но откъде? Немаше счупен грош. Беше му много криво, дето и Чернопеев го обиди. Но скоро му мина. Откъм входа на казармите се понесе страшна гюрултия. Всички тичаха нататък. Той също се затича.

Младотурците вкараха група пленени софти^[14]. За Танас те бяха нещо като нашите дякони, които още не са станали попове. Под мишките си софтите носеха книги и хартия. Танас бързо научи каква е работата. Разпространявали из Цариград позиви в полза на султана. Турците бързо се строиха на двора. Танас застана заедно с другите да гледа сеир. Софтите почнаха да ги прекарват по редицата строени турци. Всеки, край когото мине, беше длъжен да плюе върху тях и да ги прокълне. Тогава за пръв път в живота си Танас видя как може един човек целият да се покрие с храчки. След това ги биха и мъчиха. Найсетне ги откараха нанякъде.

Пристигна и Тодор Паница. Беше герой на деня. Лично отишел заедно с турските офицери и пленил султана в двореца му. Разправяше наляво и надясно какво е направил. Нема що — куражлия човек беше! Привечер Паница го извика:

— Танасе, трябваш ми за една специална работа.

— Кажу ми, Тодоре.

— Искам да я свършиш, както се полага! Тая вечер си назначен за началник на езекутивна група.

— Що ке рече това чудо?

— Ще разстрелвате софтите и привържениците на султана.

— Добре — рече Танас. — Щом е чужда вера и са против народа, хич не му мисля!

Уговориха подробно. Танас трябваше да намери десетина души стари четници, които да не се плашат. Попита дали да ги избият тихо, с ножовете на пушките.

— Не — рече Паница. — Ще ги избиеете с каяфет!

Танас бързо намери необходимите му хора. Каза им какво има да вършат. Отидоха в някаква стая. Провериха оръжието си. Взеха от турците много патрони. След полунощ дойде един полковник. Изведе ги на двора. Оттам минаха през вратата на друго здание и се озоваха в малък вътрешен двор. Доколкото можеше, Танас се огледа в тъмнината. За целта избра една от високите стени, на които имаше прозорче с решетки.

— Колко са? — попита той полковника.

— Петдесет-шейсет...

— Ще ги изкарвате по десет на двора, колкото души сме ние — му рече Танас.

Дойдоха и други офицери да наблюдават. Пристигна и Тодор Паница. Отнякъде на двора излязоха трима с барабани. Почнаха да бият така, че на Танас му настърхна кожата. Няколко войници донесоха запалени газени ламби. Всичко беше готово. Танас си имаше схващания по смъртните присъди, които впоследствие изгради в цялостен възглед. Най-жестоко е да убиеш човек в тила, както си върви пред тебе, макар някои да твърдяха, че когато не очаква изстрел, съвсем неусетно умира. Виждаше му се подло. Бесенето, според него беше много страшна смърт, понеже му се струваше, че човек дълго се мъчи на въжето. Едно учено момче от четата на Аргир му каза веднаж, че това било най-леката смърт. Танас обаче не можеше да се съгласи. Той вярваше на очите си. Но там, в двора на казармата, разбра как човек най-лесно понася смъртта. Когато не го унижаваш, когато не го мъчиш преди изпълнението на присъдата. Биенето на барабаните му се видя много умно намислено. Така, в тържествена обстановка, човекът, който ще умира, се стяга и не хленчи. За него смъртта идва както трябва, а и тези, дето я изпълняват, не се чувствуват сякаш са се нацапали с нещо мръсно и никога няма да го измият. Като че ли и тия,

дето умират, и тия, дето ги убиват, се подчиняват на нещо, което е над тях, върховно и справедливо.

Добре стана, че в първата група беха само офицери от личната свита на султана. Танас ги подреди на стената. Барабаните не опираха да бият. Отведнаж млъкнаха. В тишината най-старият по чин от обречените на разстрел каза, че умират за славата на империята. Танас предварително беше обяснил на всеки четник какво да прави. Наредиха се съвсем близо срещу офицерите. Стреляха в главите им. Никой не пропусна целта си. Турците паднаха без стон. Работата понататък се усложни, когато почнаха да извеждат софтите. Някои плачеха. Трябваше да ги влачат по калдъръма. След като ги изправиха на стената, те пак се свличаха на земята. Наложиха се да убият няколко както си лежах. На Танас му се стори, че разстрелваха цяла нощ, а всъщност свършиха работата само за два часа. Всички трупове наредиха един до друг, Танас ги огледа. На краката на единия от софтите видя хубави ботинки. Дълго време стоя пред трупа, докато се реши. Най-сетне се наведе и му изу ботинките. Свали своите. Чуждите му станаха точно. Обу скъсаните на убития, да не тръгне бос за оня свят...

Прибраха се всички в една спалня. На сутринта Танас с радост огледа цялата си униформа. Сега имаше и нови обувки. Лъсна ги. Излезе на двора. Другарите му веднага забелязаха промяната.

— Отдека са тия папуци? — попита едно от момчетата.

— Айде честито! Со здраве да ги носиш! — каза друго.

— Купих си ги... — рече Танас.

— Не е верно! — му отвърнаха доброволците. Почнаха да го разпитват откъде ги е купил. Най-сетне Танас разказа за разстрелите през нощта и че ги е взел от един убит. Завърши с думите:

— Защо да ги погребват с хубави обуца?...

— Ке те кажем на Чернопеев! — му се закани някой.

— Ами кажейте му! — сви рамене Танас. — Нема бос да одам, я!...

Не се мина и половин час, извикаха го при Чернопеев. Воеводата му беше намръщен като градоносен облак:

— Ти пак си направил нещо! Искам сам да ми кажеш.

— Що? — направи се на обиден Танас.

— Обуца си взел.

— Бос бех, взех. А сега, заколи ме!

— Не си прав, Христо! — рече и Паница. — Това е революция, а ти си се хванал за обуцата на Танас. И аз взех един пистолет от Двореца.

Вместо да стовари гнева си върху Танас, тоя път Христо се скара с Паница. Обвини го за разстрелите през нощта.

— Кой те караше? — рече Чернопеев. — Нека турците сами си свършат работата!

Тогава Паница за две минути му наговори такива работи, че на Танас му стана кеф как натриха носа на Христо. Това много рядко се случваше. Паница заговори за революциите. Каза му защо са необходими убийствата и че има значение кой ги изпълнява. Танас в душата си се съгласяваше с всяка дума на Паница.

— Ако Френската революция я бяха правили с добро, сега и помен да не бе останал от нея! — завърши той.

Години по-късно, при един спор в Северовото кафене, някой обвини Танас, че са избивали, който им падне, че с кланета светът не се е оправил и няма да се оправи. Спомена и за младотурския преврат. Танас отговори, че са избивал не който им падне, а само противниците на революцията. Каза му, че в революцията винаги има две страни, които се бият на живот и на смърт. Противниците трябва да се унищожават. Да нема и помен от тех! Иначе все едно нищо не е станало... А още по-късно, след присъдите на Народния съд, когато разстреляха фашистите, Танас пак се скара с един стар свой приятел. Брат му беше разстрелян като жандармерист и затова обвиняваше комунистите, че били жестоки. Танас се опита да му обясни, че е революция и като всяко нещо на тоя свят и тя си има своите правила. Едно от най-важните е да се избиват враговете. Никой не беше втълпил в главата на Танас това основно правило. Но горчивият опит го научи, че всяко пренебрегване на закона, всяка проявена слабост сетне се плаща с много жертви. Ако хората чакаха да им се тълкува кой е противник и кой е за революцията, немаше да има време за действие. Не може да се чака за всичко заповед, обяснение или нареждане. Това е личен въпрос и се решава от всеки революционер поотделно. Инак нема да е революция! Танас, без да се замисли, винаги решаваше в себе си кой е за и кой е против. Той се би против турците за свободата на Македония, би се и против върховистите, защото пречеха на делото.

Избиваше и софтите, защото също беха противници на новото. Нито им имаше зъб, нито го беха обидили. Но те стояха на другия бряг на революцията. И Танас до края на живота си не изпита съжаление за своите постъпки. Ако за нещо го мъчеше съвестта, това беше за пропуснатите възможности да се разправи на времето с някои врагове на движението. Затова думите на Паница той запомни.

Целият след обед Танас ходеше по двора и размишляваше в себе си. Реши, че в тоя пусти Цариград не му върви много. Вечерта спаха в казармата, а на сутринта засвири бурия и без да им дадат закуска, строиха на двора само доброволците. Чернопеев, Яне и Паница бяха нещо угрижени и сърдити.

— Ще се преместим в друга казарма извън града — каза Чернопеев.

— Защо? — обади се един глас от строя.

— Тè така! — рече троснато той. — Защото ми е кеф!...

Освободиха ги да си приберат багажа и оръжието. В спалнята едно от момчетата на Яне каза, че воеводите се спречкали нещо с младотурците. Сега, когато Цариград се вече усмирява, те искали революционерите да не са в града. Било ги страх. Строиха се пак на двора. Тръгнаха по улиците на Цариград. Това беше тържественият марш на българските доброволци. Турците се спираха и ги гледаха. На инат пяха до пресилване по целия път „Жив е той, жив е“ и „Край Босфора шум се вдига“. Викаха, колкото им глас държи. Вьоръжени до зъби, с брадясали и навъсени от обида лица, те всяваха ужас в сърцата на мирните турски граждани. Да бехме барем пет хиляди души, със зъби щехме да ги изедем! — си мислеше Танас. А сетне прибави — ама да имаме и картечници, и артилерия, — защото знаеше, че отсега нататък революциите само с пушка нема да могат да се правят.

По улиците и прозорците се трупаха все повече и повече хора. Хвърляха им цветя и викаха: „Ияшасън булгар!“^[15] Най-много им се радваха арменците. На края на града се поделиха на три. Танас и група момчета от Солунско и Кукушко отидоха в едни стари казарми. Настаниха се всички — кой където може. Кревати — никакви! Само на пода бяха наредени тюфлеци, и то недостатъчно. Спяха по двама на тюфлек. Всичкото добро на тия казарми беше, че нямаше нито един турчин. Те сами се разпореждаха в тях. Носеха им храча с каруци от едни съседни казарми. На другата сутрин ги строиха на двора и пак ги

заведоха в Цариград. Отидоха на българските гробища. Там бяха труповете на избитите им другари. Чернопеев държа реч. Те стреляха с пушките във въздуха. Сетне се прекръстиха и казаха: „Бог да ги прости нашите другари!“ На всички им стана мъчно. Дошли бяха момчетата чак от Македония да ги погребат на поганска земя. Някои се разплакаха. От гробищата решиха да се разшетат по Цариград, да го поразгледат.

— Не може — рече Чернопеев. — Младотурците не искат да се мотае по града.

Избухна голяма кавга. Яне обеща да поговори с турците.

— А сега се приберете кротко и тихо и да не направите некоя магария! — им рече той.

За отговорник на едната група в казармата назначиха Танас. Казаха му да не пуска никого. Воеводите не останаха при тях. Те отидоха в Цариград. Първия ден Танас успя да задържи доброволците, но на втория почти всички си вдигнаха чуковете и се запиляха някъде. Рано сутринта, когато стана, около себе си не завари жива душа. Пристигнаха каруците с чая и хляба. Танас потърси тръбача да даде сигнал за закуска. Нямаше го. Обиколи казармите. Намери едва трийсетина души. Седнаха да ядат. Артиса много храна. След един-два часа и другите се изпариха. Накрая останаха само двама души — Танас и братовчед му Кйно. Целия ден Танас и Кйно лежаха на двора и чакаха другарите им да се приберат. Едва на мръкване един по един като вълци единаци тихо се връщаха. Просваха се на тюфлеците и заспиваха като умрени. Танас не искаше да се кара посред нощ и реши на сутринта да ги събере на разговор. Но като се събуди, всички отново бяха изчезнали. Чак сега видя колко тежко е да си началник на много и различни хора. Откакто го назначиха да отговаря за казармите, довчерашните му другари почнаха да странят от него. Не че се бяха скарали нещо, нито пък Танас се беше променил от новата служба, но вече не му доверяваха. Каквото правеха и си приказваха, оставаше само между тях. Тоя ден целият ги нема. Храната стоеше по казаните, а хлябовете съхнеха, стоварени на купчина върху платницата.

— Ке изпукат от глад — рече той на Кйно, защото жалеше другарите си.

Вечерта запалиха огън и сложиха казаните да се греят, та като се приберат, да им е топла манджата. И тая нощ се довлякоха на

разсъмване, а някои въобще не дойдоха. Не се докоснаха до яденето и като пребити легнаха на тюфлеците. Танас се опита да спре неколцина и да им поговори:

— Остави ни, бай Танасе. И утре е ден...

По пъшкането и хъркането разбра, че не са гладни и че са яли някъде като свинчета. На сутринта реши да задържи някои, но всеки, по един или друг начин, успя да се измъкне. Воеводите не се вестяваха никакви и Танас нямаше с кого да се посъветва. Пък и в душата си смяташе, че е много несправедливо хората, които проляха кръвта си в младотурската революция, да не ги пускат в Цариград. Нали отсега нататък всички народи в империята са равни?... Като докараха чая и хляба, Кино каза на Танас:

— Баче, само ни сме будалите тука. Да видиш какви работи са си купили нашите хора! Цел ден ядат и пият в Цариград.

— Откъде пари?

— Всеки си търси колая — отговори уклончиво Кино. — Само ти седиш тука за тоя, що духа!

— Кажы що искаш?

— Пусни ме до града. Хлеба се разваля. Нека го продадем!

Танас се съгласи. Кино задържа една от каруците. Натовари на нея хляба. Върна се чак след обед и толкова пиян, че не можеше да говори.

— Баче, нема по-убав град у целиот свет! — му рече Кино, като за малко прекъсна пеенето.

Танас си помисли да му удари един шамар, но пиян човек не разбира нищо. И е грехота да се бие. Остави го да преспи. Привечер, когато се събуди, даде на Танас парите от продажбата на хляба. Беше ги изпил половината. Вечерта другите почнаха да пристигат. Промяната в облеклото им беше явна. Всеки си беше купил по нещо ново и повечето имаха часовници с дебели позлатени верижки. Половината бяха пияни. Пяха до разсъмване. Танас махна с ръка и заряза всичко. Нека воеводите се разправят с тия бабаити! Но той не посмя да напусне казармите. Заповедта на воеводите беше заповед, а Танас беше стар, изпълнителен четник.

Кино започна да върти добре търговията. Хляба продаваше всеки ден, а и за манджата се уговорил с няколко ахчийници^[16] и сега всичката я носеше в Цариград. Танас държеше парите в своя джоб.

Каза му, че ако още един път се напие, ще го пребие. Кино все питаше колко са станали парите и двамата, сами в казармата, като се препичаха на слънце, си говореха какво да купят за себе си и какъв армаган да занесат в къщи. Танас чувствуваше, че става нещо нередно и чакаше всеки момент лошото да се стовари на главите им. Само че не знаеше откъде ще дойде. Но времето минаваше спокойно. Танас по цял ден стоеше в казармите да чака храната, а Кино веднага я продаваше в Цариград. Като се връщаше, носеше сладкиши и други вкусни неща, а също ракия, коняк и мастика. Скоро тая търговия прекъсна. Другарите му взеха по-често да се прибират и вече си изяждаха порциите. Танас се чудеше и маеше на тая промяна. Съвестта им е заговорила да не правят маскарлъци, си обясни всичко той. Един ден дойде Чернопеев с Яне и Паница. С тях бяха и трима турски офицери. Танас не си направи труда даже да ги посрещне. Влязоха в стаята.

— Е, най-сетне! — им рече Танас. — Чорбаджиите дойдоха.

— Слушай, Танасе — каза Чернопеев, — не ми е до майтап! Станала е голяма работа.

По тона му Танас разбра, че тоя път Христо е много загрижен. Турците не разбираха български, затова те спокойно разговаряха.

— Тук е имало некакъв склад с оръжие и бил ограбен?

Танас изтръпна. Веднага се сети откъде идеха парите на доброволците за разходките им из Цариград. Беше много ядосан на другарите си, но пред това пряка обвинение инстинктивно взе тяхната страна.

— Амче — рече той. — Обрали са го турците. Отдека ние ке знаем, оти в казармата има склад. Аз такива работи не знам! На мене никой не ми е предавал никакъв склад. Къде са си оставили турците оръжието, там да си го намерат!

— Абе, дървена главо! — избухна Чернопеев. — Тук става въпрос за живота ви!

— Оти, бре? Оти аз да отговарям, че се е краднало?

Сандански се засмя, а Паница потупа Танас по рамото.

— Хайде, хайде... — му каза той.

— Сигурно са турците!... — рече вече разколебан Танас.

— Не са турците — рече Яне. — Щом е склад за оръжие — нашите са! Ела малко у другата стая.

Яне го заведе в едно празно помещение.

— Слушай, Танасе. Работата е тежка. На чуждо место сме. Една шепа хора сме. Ако рекат... един нема да остане жив от нас! Утре заран турците ще дойдат и ще направят обиск. Ако в един от нас намерят нешто от склада, всички ни ще избият!

Танас нямаше нужда от повече думи. Стана му ясно, че утре може и да не осъмнат.

— Оставям да оправиш ти работата — продължи Яне. — Разбра ме, нали?

— Разбрах те.

— Хайде сега ние ще си идем, ама да знаеш, че цел ден и цела ноц ще мисля за вас какво правите.

— Бъди рахат! Колко по-тежки работи сме минали!...

— Яд ще ме е, ако и един човек убият от нашите другари. Хиляда читаци не струват колкото един комита!

— Не бой се!

— Гледай даже патрон от револвер да не намерят!

Танас изпрати до файтоните Яне, Паница, Чернопеев и турските офицери. Като отминаха по пътя върна се в казармата. Извика Кино.

— Ти бре, пезевенк! Аз братовчед ли съм ти? Да криеш от мене всичко! Да те паза като очите си, а ти? Змѝя ниєдна!

— Немой така да говориш, баче. Не седех ли при тебе през целото време?

— Седеше, гледаше ме у очите и ме лъжеше.

— Що е станало?

— Кажѝ ми откъде нашите намерѝха пари да гуляят по Цариград?

— Нѝ знам...

— Знаеш! — рече Танас. — Но щом не кажуваш, парите, дето събрахме от хлеба и манджите, ке идам да ги фърлам в Босфора!

Кино се много нажали. Той надълго и широко бе обмислял пред Танас покупките си, като все броеше парите. След като помълча малко, рече:

— Баче, ти си ми повеке от брат. Тебе нема да лъжа.

— Ке ми кажеш всичката истина!

— Нали знаеш нашите кукушани... Алѝс маймуни са! Тука пипнат, там бръкнат и намерѝха склада. Уйдурдисаха един ключ и го отворѝха. На мене ми рекоха дума да не съм продумал пред тебе.

Знаеш какво ме чака... — спря за малко Кино, за да може Танас да оцени жертвата му.

— Казвай по-нататък, аз да не те уйдурдисам!...

— Всеки ден, баче, мъкнеха по малко от склада. Отиват в Цариград и го продават на чаршията. Нали знаеш, в Турция винаги се търси оръжие. Продават го на кой им падне — арменци, черкези... Оръжието е ново и хубаво. Все маузерови пушки.

— Само това ли?

— Ами! — рече вече успокоен Кино, който не можеше да спре. — Имаше и два сандъка револвери. Тех продаваха по-скъпо и от пушките. А ние, баче, с тебе ловехме мухите. Арно, че се съгласи да продаваме хлеба и манджата!...

— По-арно да немах такъв братовчед! — рече Танас с яд. Беше му станало жал за хубавото оръжие.

— Имаше и много сандъци патрони. И них продадоха. И земаха една картечница. Отнесоха я на чаршията, ама никой не им я купи. Върнаха я пак. Сега си стои у складо.

Танас се много озлоби от коварството на своите другари. Къорав ли съм бил, глух ли съм бил? — си мислеше той. — Тия цела картечница да мъкнат и аз да ги не вида!...

— Хубаво, че топовете на двора не са могли да продадат!

— Нема кой да ги купи, баче. Иначе и на них ке видеха сметката.

— Стига! — рече Танас. — Не мога повече да те слушам.

Но Кино продължи:

— И патронташи, и каиши, и що саби и ками... Да видиш, баче, нема да поверваш.

— А на теб дадоха ли ти нещо?

— Дадоха ми, баче. И аз си купих часовник.

— Дай да го вида.

Кино измъкна един голям джебен часовник с дебела позлатена верижка. Танас със завист го разгледа. Върна му го, защото видя, че Кино трепере да не би Танас да му го вземе.

— Много пари са взели — рече замислено Танас.

— Не бре, баче. На чаршията колко им дадат, за толкова продават! Хич не се пазареха. Не са домакини хора. Инак цел товар лири щеха да вземат.

Танас вече не го слушаше. Проклинаше съдбата си за туй, че Яне и Чернопеев го бяха назначили отговорник.

— Само ти, фукарата, нищо не закачи — го жалеше Кино. — А да видиш как ядеха и пиеха, алийс паши! Идваха си вечер само да вземат нови неща от склада и да ги продадат на другата сутрин. Инак очите немаше да ям видиш!...

Целия ден Танас обмисляше какво да прави. Вечерта не мигна. Изчака всички да се приберат. Гледаше ги един по един в лицата. Искаше да разбере дали са гузни. Имаха ангелски вид. Той не им се сърдеше, задето са ограбили склада, а им се сърдеше, че него, стария им другар, не са го зачели за пукнат грош! Изчака ги всички да си легнат и заспят. Сетне с Кино влязоха в голямата спалня със запалени ламби в ръце. Танас стреля в тавана няколко пъти с револвер. Всички наскачаха.

— Ставайте, вашата мама! — изрева той. — Тая вечер кръв ке сèрете!

— Оти, бай Танасе? — объркано заговориха събудените четници, още неналълно разсънени.

— Никой да не мръдне от местото, дето стои! Иначе не отговарам.

Всички се омръзнаха. Знаеха, че е Танас шега не бива. А и видът му не обещаваше нищо добро.

— А сега, верни мои другари, кажете кой по колко пари е взел? Убави ли са турските кафани? С часовници ке ми одите, гиди прасета ниидни!...

Тия часовници най-много тежаха на душата на Танас. Неговият не работеше добре и оставаше по половин сахат^[17] на денонощие.

— Дадоха ни хората... — рече едно момче.

— Дека са тия хора, да ида и аз при них? Кажейте де... А да се е загубил един голем склад с оръжие? Чули ли сте такова нещо?

Всички млъкнаха. От половин дума разбраха, че Танас знае. Накрая, като се изкашля, се обади един стар четник от ексекутивната група на Танас.

— Да ни простиш, побратиме. Исахме да ти кажеме, ама ке развалеше работата. Нека и Нако каже! Он да ни е свидетел! Не отделихме ли и за тебе оръжие, та като се освободиш, да си го продадеш и вземеш някоя пара?

— На Танас оръжието се пази! — рече Нако. — Искаш ли сега да ти го дадем?

Танас му стана милно от това, че другарите му не са го забравили. Омекна напълно.

— Всичко хубаво — рече той, — ама турците утре ќе чинат нифрам^[18]. Който е взел нещо от сандъка и още не го е продал, веднага да се маха вѐн от казармата и да го скрие! Ако сутринта намерат само една гилза в нас, ќе ни пзтепат в двора на казармите!

— И твоето ќе го скриеме — рече Нако.

Един по един се заизнизаха навѐн, като мѝкнеха кой раница, кой чанта или бохча. До съмване влизаха и излизаха. Чак тогава се умириха и заспаха. Събудиха се късно сутринта. Когато Танас се опита да отиде на двора, не го пуснаха. Турски часовой стоеше на пост пред вратата. Цялата казарма бе обградена от младотурците. Влязоха в помещенията. Един по един ги обискираха, като ги съблякоха до голо. Танас не се скѝпеше на псувните срещу турците.

— Скѝпо ќе ни платите! — рече той на един офицер. — Ние революционери ли сме, или пилещари!

Търсиха, търсиха, обърнаха всичко с главата наопаки, но не намериха нищо от склада. При Танас дойде един турски полковник.

— Как може да стане кражба от нас! — рече му възмутен Танас. — Ние сме ви гости. В чужда къща сме. Не познаваме никого. Откъде да знаем къде си криете оръжието? Вашите хора, само те знаят склада.

Накрая същият полковник се извини пред Танас:

— Верно е. Това са направили нашите хора.

Танас последователно прие извиненията на всички турски офицери с оскърбен вид, но иначе едва се сдържаше да не се разсмее. Вдигнаха обсадата на казармата и всички се разшетаха по двора, доволни и щастливи, че толкова лесно се отърваха. Следобед отново излязоха на полето да си донесат скритите вещи, Нако предаде на Танас неговия дял. Имаше две пушки маузер, три револвера и още много друго дребно оръжие. Танас остана доволен. Осведоми се за цените на чаршията. Изчисли, че с тия пари ще си купи часовник с истинска златна верижка и пак ще му остане нещо. А с парите, които им бяха общи с Кино, щеше да си купи най-хубавите френски дрехи. Така, в мечти, премина целият след обед. Вечерта отново дойдоха Яне, Чернопеев и Паница. Бяха весели, че работата се е разминала. Казаха

им, че от утре могат свободно да се движат по града, но само без оръжие.

На сутринта Танас стана рано. Взе и Кино със себе си. Кино познаваше вече целия Цариград. Заведе го право на чаршията, където можеше да продаде оръжието. Напоследък, изглежда, предлагането от страна на четниците бе намаляло, затова бързо намери мющерии. Взе цена по-голяма, отколкото предполагаше. След това отидоха в един голям магазин на някакъв арменец. Ловкият Кино бързо се спазари и Танас си купи великолепен златен часовник, отделно и златна верижка. Радваше се като дете. Часовникът наистина се оказа много хубав и му служеше до ден-дневен. В месеца оставаше само една минута назад. Верижката я сложи в сандъка, но часовникът винаги носеше със себе си. Оттам отидоха в една сладкарница. Танас яде истинска турска татлия, колкото душа му искаше. Сетне пиха шербет и пообиколиха малко магазините. На сестра си Вѐнда купи една гривна и обици. За всеки от братята и дечурлигата намери по нещо. За себе си купи и едно килимче с пауни. Много му хареса. Но за това пусто килимче трябваше да се пазари два часа. Обиколи малко и терзиите на френски дрехи, но никъде не му се видяха хубави. Турците някак ги правеха като за Турция. Кино му каза, че в центъра на града има хубав магазин. Тоя ден обаче не купиха костюма. Танас от радост не можеше да затвори очи. Радваше се на всичко, всички му бяха мили, нищо не му тежеше на душата. Най-сетне заспа. Такъв радостен се събуди и сутринта. Взе Кино със себе си и пак литнаха по Цариград.

Отидоха право в големия магазин. Посрещнаха ги двама продавачи. През цялото време стояха до него. Облече светлия костюм, който му хареса. Купи си и бяла европейска риза. Накрая му дадоха една вратовръзка без пари. Танас свали новия костюм. Загърна го хубаво в хартия. Сега, останал с някой грош в джоба, можеше да обикаля Цариград. Другарите му бързо продадоха малкото вещи и всички на тумби шетаха из града. Между доброволците се говореше, че ще дадат султана на тях, те да се разправят с него. Първо отидоха на новата гара. Оттам потегляха влаковете за Сирия. Видяха нови, големи локомотиви и вагони, които на Танас се сториха като царски стаи. Трябваше много да шетат, за да могат да разкажат в Кукуш какво са видели. Един цял ден отделиха за черквата „Света София“. Макар че я бяха превърнали в джамия, Танас се гордееше с нея. Смяташе я

българска, както и всички доброволци. Нямаха и понятие, че това е бил прекрасният храм на византийската империя. Тук има чудесии! — все си повтаряше Танас. Отпосле пък така разказваше на кукушани за „Света София“:

— Понеже беха я превърнали в джамия, требваше да си свалиме обущата, преди да влезнем. Намъкнахме се четирийсет души, все наши кукушани. Ама да видите чудесии... Турците ръцете са си скапали да замажат на стените българските светии. Но не може. Мазилката като падне, отдолу се показва иконата. Вземат да остъргат и тая икона, покаже се друга! Дуварите на черквата са направени от мермер камък. Толкоз са дебели, колко една цела наша къща заедно със стените. Камъците, отщо е изградена, са също колко една къща, ама по-маленка. Да не паднат, са ги навързали един за друг с желѐза, дебели колкото ръката ми. (На това място Танас винаги запретваше ръкавите и показваше ръката си.) Целият под е постлан с килими. Такива дебели и убави, като че газиш в тръстиките на Арджанския гьол. Ти стапиш — килимот ти дига нозете нагоре. Греота е с папуце да стапиш на них. А средата на черквата е колко нашиот площад. Баш отгоре виси един дебел синджир. Такъв никога не сте виждали. Тоя синджир държи един голем кръг. Колко да кажеме?... Колко харман! На него са накачени барем петстотин кандила!... — сетне Танас се отпускате и заговаряше за дервишите. Как играят и как пяна им излиза от устата... — Ама не като наше хоро, а такова едно, въртат се като пумпали. Лошо да ти стане, като ги гледаш...

Преди да си заминат, Паница го заведе в Ялдъз къошк. Но не го пуснаха да го разгледа целия. Разгледа само една стая. Там у средата имаше голяма печка, направена само от лъскави кахли. Видя му се хубава като някой паметник. Попита турците. Казаха му, че това е венецианска камина. Някои българи и арменци ги поканиха в къщите си. Танас виждаше, че живеят много по-хубаво и богато от тях.

Внимателно разглеждаше наредбите на гостните им. Ако един ден се ожена, си каза той, ке направам точно такава гостна с много картини и барем две клетки от златен тел за канарчета!... Това, което видя там, остана в съзнанието му като образец на красотата и в впоследствие той копира много, когато нареди гостната си в Кукуш.

По едно време се пусна слух, че султана го откарали от Цариград. Паница потвърди слуха. Каза, че младотурците не искали да

го дадат на доброволците. Качили го на параход и го отвели в Солун. Там по-късно му построили една специална кула и сетне го убиха или откраднаха... Танас не знаеше. В Турция никога докрай не можеш да научиш истината. Вече нямаше какво да правят в големия град. Сърцето на всички теглеше към къщи. Не ги сдържаше да си отидат и раздадат подаръците. Най-сетне им казаха, че остават още един ден в града. Вечерта Чернопеев и Яне провериха всички по списък да не се е изгубил някой. Бяха налице. Наредиха им никой никъде да не мърда.

На другия ден всеки седеше в двора на казармата до багажа си. Едва към обед ги вдигнаха. Отидоха на пристанището. Качиха се на параход „Авèра“, на името на Авèр паша. Чакаха там още няколко часа. От комина на парахода се издигаше гъст дим и целите станаха в сажди. Следобед най-сетне параходът потегли. Всички стояха изправени на палубата и гледаха Цариград от морето. Когато преминаха през Дарданелите, Танас се любуваше на бреговете, обрасли със зеленина, укрепления и старинни кули. За пръв път в живота си пътуваше по море. Изведнаж то стана бурно. Корабът се люлееше. Повечето ги хвана морската болест и взеха да повръщат.на Танас не му стана лошо. На другата сутрин минаха покрай Света гора и вече приближаваха Солунското пристанище.

Щом влязоха в пристанището, в тяхна чест изгърмяха двадесет и пет оръдия. Един по един, с бледи, измъчени от морската болест лица, те се строиха горе-долу на пристанището в редица по четирма. Хиляден народ стоеше да ги посрещне. И тук запяха „Жив е той, жив е“. Народът пълнеше улиците на Солун и им хвърляше цветя. Танас много хареса тоя обичай на солунчани — да раздават локум. Жени с големи кутии изтичваха край редиците им и поднасяха локум. Докато стигнат до управлението, Танас изяде пет парчета. Спряха пред хотел „Англьотер“. На Танас му стана лошо от дългите речи. Спираха се и пред Комитета на младотурците, и пред Офицерския клуб, и на много места. Накрая им дадоха голям банкет. Танас яде и пи колкото му душа иска. Един сладкиш с шоколад много му хареса. Зави са в кърпа едно парче за сетне.

В Кукуш също им устроиха тържествено посрещане. По цял ден го канеха в различни къщи да разправя. В кафенето, около масата, на която сядаше, се натрупваше толкова народ, че повечето стояха прави, за да го слушат. Раздаде армаганите на всички, много му се радваха.

Отначало животът потече, както преди: Танас пак не хвана работа. Смяташе, че е срамно революционер на трийсет и кусур години да стане калфа наред с децата. Пак почна да ходи на лов. Пак се събираше с другарите си в кафенето на Гоце Андонов. Другарите му обаче взеха да се женят. Танас и хабер си нямаше, но участвуваше във всяка сватба — било като шафер, било като сват.на масата в кафенето обсъждаха кой за коя мома да се сватоса. Бяха останали само дванайсет ергени-побратими от Кукуш. Направиха нещо като банка. Понеже нямаха спукан грош, почнаха да събират пари. Когато някой от тях се женеше, всички му купуваха каквото можеха. Сам никои нямаше да се справи. Танас заборча от тия сватби с около десет лири. Чудеше се откъде да ги изкара. Беше широк по природа, и винаги купуваше нещо отгоре — огледало, казан, софра, даже и юрган, и дюшек. Не искаше да търси от братята си нищо — и без това му пращаха много ядене, — макар да знаеше, че само да спомене — нива ще продадат, но лири ще му пратят. Един по един другарите му се изпожениха, а борчовете на Танас растяха. Веднаж се цани да пази едни кехай, които си прекарваха стоката за продан през цяла Македония. Пазеше ги с пушката да не ги нападнат арнаутите по пътя. Дадох му две лири. Това беше единствената печалба. Така повече не можеше да се живее, а се чудеше и маеше какво да прави. Писа едно писмо на Яне Сандански. Беше чул, че некой от другарите му се настанили на държавна турска работа. На самия Сандански турците подариха един хубав кон и му дадох Мариюстенсасите бани. Яне коня прие, но баните не. Неговият четник Тодор стана полицаи в Кукушко. Това беше добре, защото имаше кой да ги закриля. Не получи отговор от Яне и се много нажали, без да има за това право, тъй като той веднага взе присърце неговата работа.

Но в царството нещата вървяха пак по стария ред и минаха месеци, преди да назначат Танас.

— Ако не можеш работа да хванеш, що не се ожениш некая богата мома? — рече един ден зет му Ангьо.

На Танас още повече се сви сърцето. Ако му беше до мома, щерката на Кицо в Гевгели още го чакаше. Той се разхождаше по града винаги лъснат и чист в новия си костюм. Нямаше пращинка по него. Но от момите се много срамуваше. Заради тях си купи сламена шапка с голяма периферия. Когато срещаше на улицата някая мома, бързо я

нахлупваше надолу, та да са закрити очите му. По тоя начин и момата не го виждаше, и той не я виждаше. Понякога някоя по-ербап в махалата му подвикваше:

— Абе, дигни си малко шапката, да ти видим лицето!...

Танас мислеше за себе си с чувство на огорчение. Каква е тая проклетия? Иначе съм кабадия човек, от нищо не ми трепва окото, а от тия пусти моми ми иде да потъна в земята от срам! Сетне се успокояваше. Па що ми е жена? Не ми требе жена! Ке карам така, докато мога. Ако не върви, ке заминам за Америка... Но работата не стигна чак дотам. Един ден той отиде да види свой приятел в Кукуш. Не знаеше точно къде живее. Знаеше, че баща му има някакъв дюкян. На улицата наистина видя хубава къща на два ката, а откъм улицата — отворен дюкян. Там продаваха различни неща — платове, храна, газие — едно магазинче с всички необходими стоки за непридирчивото население на Кукуш. Той не влезе в дюкяна, а потропа на портата. Когато му я отвориха, вече не можеше да побегне назад. На прага застана едно тънко, стройно момиче, с руси коси и сини като небето очи. Гледаше го съвсем спокойно и го покани вътре. Танас не можа дума да продума. Момичето му се видя ангел. Още на двора се спъна и замалко не се просна на калдъръма. Целият двор беше в цветя и постлан с малки, обли речни камъчета. Брей, мама му стара! — си рече той. — Краката ми се преплитат като пиян. Жив нема да излеза от тая къща... Момичето го попита кого търси. Танас не можа веднага да отговори. Портата се отвори и една пъргава, стара жена влезе вътре.

— Що йма, мари Славо. Кой е тоя?

Танас й се представи. Познаваше го. Накрая каза кого търси. Живееел на една друга улица. Момичето излезе и го изпроводи чак до портата на приятеля му. От тоя ден нататък синеоката момичка легна на сърцето му. Опита се да ходи на лов, не можеше един заек да застреля. Два или три пъти се напи. Поправи оградата на двора. Седеше си повече в къщи. Сестра му Вѐнда се уплаши да не е болен. Накрая Танас не издържа и й разказа за тая момичка с русите коси и сините очи. Сестра му се засмя и стана много радостна. Излезе веднага. Върна се скоро. Бързо научила всичко за нея. Била сираче. Баща й и майка й умрели от охтика. От стар кукушки сой е. Баба й е една ербап жена. Сама върти търговията. Богати са. Къщата им е на два ката. Говореше така, като че ли всичко е наред. Танас й каза да попита

дали е съгласна да се сватосат. Сестра му се хвана мъжки за работата. Отначало се опъваха, понеже момичето беше съвсем малко. Но славата на Танас се носеше по цяла Македония. Когато ѝ рекли кой я търси за жена, веднага с радост кандисала. Друг не искам! — каза тя на баба си. На Танас от радост щеше да хвъркне шапката. Отиде право в кафенето на Гоце Андонов. Събраха се всички побратими. Бяха се изпоженили и имаха повече пари. Като им разправи за своите намерения, скочиха на крака и още същия следобед решиха да отидат и видят момичето. Танас се уплаши и ги помоли да почакаат.

— Нема какво да чакаме! — рекоха му те. — Още днеска! Знаеме те — до утре ке се разкандардисаш...

Всички си отидоха в къщи да се облекат хубаво, да вземат китки и що е необходимо. За всеки случай оставиха един от тях в кафенето да го пази. В това време и в къщата на момичето ставаха големи работи. Понеже и двете бяха жени и не можеха сами да решат, събраха първо комшиите. Всички в един глас изрекоха най-сладки приказки за Танас.

— Кой не познава Танас в Кукуш! Домакин човек е! Много е кротък.

— Страх ме е — рекла старата — от тия комити. — Кротки, кротки, току-виж изколили всичко!...

Успокоили я. Бъдещата баба на Танас извикала на сестра си мъжа. Попитала и него. И той се съгласил. Накрая събрала всички роднини. Одобрели напълно Танас.

А другарите му се върнали в кафенето на Гоце. Един даже му донесе самурено палто да го облече, въпреки че беше горещо. Танас се остави да правят с него каквото искат. Самият той не знаеше къде да си дене ръцете. Вдигнаха се всички на купчина. По пътя се присъединиха и други Танасови другари — четници от различни чети на Македония. Задръстиха улицата. Като ги погледна, Танас се уплаши. Та това е най-големата чета на Македония! — си помисли той за миг. Но сетне се успокои. Бяха все мирни хора. Само да не стреснат жените... Другарите му намериха отнякъде и трима цигани със зурли и тъпани. Шествието беше величествено. Танас все гледаше да е навътре между другарите си, но те го бутяха като овен напред. От самуреното палто и жегата стана вир-вода. Запяха песен. Както ходеха, играеха хоро. Барем една жена да беше дошла с нас, си мислеше уплашеният Танас.

Минаха първо край къщата на сестра му. Тя се учуди на бързината. Месеше точно погача.

— Що е станало?

— Свършено е! — рекоха другарите му. — Ке го жениме.

— Сега ли?

— Сега отиваме при момичката. Айде, облечи се и ти!

Сестра му се приготви набързо и взе двете си деца. Всичко мина като в мъгла. И до ден-днешен Танас не можеше ясно да си спомни нито сватосването, нито сватбата. Когато всичко се умири, той беше вече женен. Отиде да живее в къщата на баба си и жена си. Слава се оказа много кротка и разбрана. Понякога си казваше — жена ми е толкова добро същество... добро, добро, та отнесено!... Беше много щастлив. Работа не хвана. Жените не даваха и дума да се издума Танас да почне работа.

— Седи си сега дома спокойно. Ако не намериш нещо да ти уйдисва — ето, дюкянът е твой! Ти си му сайбията — казваше баба му.

Един ден дотича уплашена сестра му. Дошъл в тях чауш.

— Има ли тук некакъв воевода Танас? — попитал той сестра му.

— Имаше — рекла тя. — Брат ми е. Сега не е у нас.

— Къде е?

— Сигурно по чаршията — излъгала тя.

— Щом се върне, да му кажеш да иде при каймакамина.

Танас се замисли. За какво ли го викат? Отпърво помисли да не го арестуват, но засега никого не закачаха. Реши да отиде. Жените се много уплашиха. Взех си револвера. Мина през кафенето на Гоце. Там завари двамина другари. Каза им къде се е запътил.

— Ако се не върна, да знаете, че са ме арестували — им рече той. Сетне тръгна към хюкюмата. Почука на вратата на каймакамина.

— Буйрум! — му каза той, като стана от масата и любезно се поздравиха.

Седнаха. Каймакаминът поръча кафе, верен признак, че нищо лошо няма да стане. Изсърбаха кафето. Каймакаминът си избърса устата с кърпа и най-сетне проговори:

— Ето що, Танас ефенди. Решихме комити като тебе да ги назначим на държавна работа. Да не се бунтувате повече. Има писмо от Солун за тебе от големите началници.

Танас мислено благодари на Сандански.

— Добре, каймакам бей — рече Танас. — Каква ке е работата?

— Ти ке бидеш орман меймури^[19] началник на горите в Кукушко.

— Много добре — рече Танас. — Благодарен съм. А сега какво тебе да правам?

— Нема що да правиш. От днеска си назначен. Само ще приготвиш една молба. Донеси я тука и си гледай кефа!

— Добре. А колко ке ми е заплатата?

— Две лири на месец и каквото изкараш от бакшишите. Ще си стоиш в града и от време на време ще излизаш в балкана.

Танас бързо пресметна наум. Две лири не бяха голяма заплата. Но той знаеше какво може да изкара един орман меймури от бакшиши. Барем три пъти повече.

— Под твоя заповед — продължи каймакаминът — ще имащ двама души поляци. Освен това ще наглеждаш рударите, тухларниците, варджиите, рибарите и ловците.

Това беше повече, отколкото Танас очакваше. Особено за рударите се много зарадва. От тях щяха да паднат сума пари. Сбогуваха се. Първо отиде да навести другарите си в кафенето на Гоце. Всички го чакаха. Успокои ги. Оттам намери един стар турчин прошенописец. Седна край масата, докато му напише заявлението на турски. Струваше два гроша, но старецът не му взе нито един. Беше чувал за Танас като пеливанин на българите. А турците почитаха пеливаните от каквато и народност да са. Отиде отново в хюкюмата и даде заявлението. Оттам се прибра в къщи.

Следващите дни бяха изпълнени с тичане насам-натам. Първо си уши униформа. Ужким имаше някаква държавна униформа, но тя не го задоволи. Преправи малко дрехите на турския полковник. Свали само нишаните на мундира. Сега турците го бъркаха със своите големи началници и където минеше, ставаха на крака да го поздравят. След една седмица пристигнаха от Солун специални нишани за орман меймури. От един турчин офицер, който престоя малко в Кукуш, си купи хубава военна мушама, нещо като пелерина, която му даваше вид на паша. Една сутрин взе кучето и чифтето и тръгна из горите на Кукушко. Не бяха много. Обиколи владенията си за два дни. Надзърна навсякъде да види варджийниците. Разпита колко рудари има. За

рибарите не пита. Знаеше повече, отколкото трябва. Спазариха се за бакшишите — нещо като разрешение за работа или ловуване.

Някои му донесоха предварително пари. Бакшишът в империята съвсем не беше нещо срамно, а, напротив, в реда на нещата. Всеки взимаше и всеки даваше, където трябва. Танас не беше кождодер. Задоволи се с най-скромното. Всички останаха доволни от новия началник, особено българите. Намери две момчета от съседните села за поляци. Бяха участвували в Илинденското въстание. По-бедни и от мишката! Радваха се и го гледаха в очите какво ще им каже. А когато им поръча униформи, искаха да му целунат ръка.

Сега всичко беше вече наред. Зае се да урежда гостната. Това му беше мечтата в живота. Една голяма одаја, наредена така, както той иска. Да кани в нея на празници приятелите си и цял град да се чуди на нейната хубост! Първо извика няколко майстори, които бутнаха джамовете. Отново измазаха стените. Купи два нови джама в железни рамки, с разноцветни стъкла. Когато грееше слънце, стъклата хвърляха на пода най-чудни цветове. Специално отиде в Солун. Оттам купи след дълго обмисляне дванадесет картини, големи, в позлатени рамки. Всички бяха от историята на Геновева^[20]. На тях имаше и кораби, и дворци, и реки, и коне, и кучета, и ловджии, и хубави жени. Всичко, каквото човек може да се сети на тоя свет!... Той знаеше историята на Геновева и не сбърка картините. Но преди да ги закачи, накара да изографисат стените с лозници и цветя. Основният цвят на стаята беше тъмносин. Стана много красива стая. Таванът от по-рано ѝ беше дървен, със стара резба. В средата закачи една голяма газена ламба, която хвърляше силна светлина за онова време. Накрая постави картините последователно, както беше историята, и обиколи с тях всички стени. Бабата му даде два персийски килима. Столовете бяха плетени, виенски.

А масата голяма. Можеше дванайсет души да побере. На една от стените намери място и за килимчето с пауните, което купи от Цариград. Жена му беше още дете. Радваше се и се смееше по цял ден. Когато оставаха сами, Танас ѝ правеше разни смешки. Учеше я да играе тежките русалийски хора, като че ли не беше жена, а мъж. Понякога къщата се тресеше от двамата. Един път даже старата се качи. Като ги завари да играят, взе ѝ се умът.

— Мислех — рече им тя, — че къщата ќе падне...

Накрая пак отиде в Солун. Дълго време избира, докато купи две клетки и канарчета. Теловете не бяха позлатени, а от мед. Но като се лъснеха хубаво, изглеждаха като злато. Сега в гостната по цял ден чуруликаха. Един неделен ден покани другарите си на голям обед. Всички се чудеха и цъкаха захласнати. За тия простодушни мъже, изкарвали живота си по планините, това беше върхът на красотата!...

С жена си, въпреки голямата разлика в годините, си уйдисваха напълно. Иначе Танас не беше никак улегнал в живота. Караше я както по-рано. Понякога по цял ден чистеше оръжието си и ѝ разказваше. Веднаж я взе със себе си на обиколка из горите. Качи я на кон. Там, в планината, я обучаваше да стреля с револвер и пушка. Пушката даваше голям откат. Като се върнаха, видя, че цялото ѝ дясно рамо е насинено от приклада. Радваше се на нейните комитски успехи. А тя все повече и повече се привързваше към Танас. Обичаше го много. Често нощем го будеше да си приказват.

Един ден в Кукуш пак пристигна Чернопеев по организационни работи. Танас не се месеше в тях, но беше винаги готов да изпълни това, което старият му воевода искаше от него. Чу за нови имена, нови разправии в Организацията. Воеводата беше много загрижен. Танас не можеше добре да разбере защо. Времето беше мирно. В Кукуш турците не се държеха лошо. Имаше жена и беше щастлив. Четническият живот остана някъде като сън. Затова не взе много присърце тревогите на Чернопеев. Големите воеводи се разправят с големи работи, а ние, обикновените четници, нека поживеем малко!... — си рече Танас. Но когато той си отиде, Танас се размисли над думите му. Беше излязъл в един парнар над Кукуш и лежеше под сянката на дърветата.

Отново се върна назад в годините. Хубаво беше, си каза той, до Илинденското въстание. След това нещо почна да умира. Ама умираше толкова бавно, че все си мислехме — нема да е днес! Може и да оздравее... А накрая умре. Умре нашата Организация. Сега се мъчат да я възкръснат разни новобранци. Все едно на умрел клизма да правиш!... Но за себе си знаеше, че до края на живота си ще принадлежи на Организацията. Никога нема да може да се отърве от борбите и дивотиите, които може би предстояха, по думите на Чернопеев. Помисли си, че тоя щастлив живот нема да е задълго. Кога ли съм имал и аз късмет! Даже се уплаши, като се сети как безгрижно живее сега. Боже господи, толкова арно не е на арно!... Така да знаеш,

Танасе! — си рече той. А после се примири и отново се зарадва. Два дена да са, ке ги живеям по мерак, а нататък — каквото стане! Бог дал, бог взел! Не сме ние като всички хора...

Веднаж, както винаги, Танас отиде в кафенето на Гоце Андонов. Времето беше дъждовно и хладно. Изтупа мушамата от водата и я остави на закачалката. Седна на масата при другарите си. Разговориха се за това-онова. По едно време в кафенето влезе един млад милязѝмин. Познаваха се с Танас и бяха нещо като приятели.

— Бай Танасе — рече милязѝмчето, — дай малко твоята пелерина, защото времето е облачно и вали, а имам работа извън града.

— Добре — рече Танас. — Кога ке ми я върнеш?

— Утре вечер.

— Ако не се видим, остави я в сладкарницата на Шаманлиев. Оттам ке си я вземам.

Милязѝмчето прибра пелерината. Танас се върна в къщи при жена си. На другата вечер отиде в сладкарницата. Там седяха повече турски офицери. Поздрави ги. Отвърнаха му едва-едва. Това го зачуди. Откачи пелерината и си отиде. Беше още рано за спане. Преоблече се по работни дрехи. Свали си и нагана и го остави на масата заедно с една лента от шейсет патрона. Обикновено с това оръжие обикаляше кукушките околности. Излезе на двора. Почна да се занимава със своето куче пилещар. То цял ден беше вързано на едно място и плачеше за Танас. Сега му се много радваше и скачаше да го близне по лицето. Танас отново провери да не е забравило някои мурафети, на които го научи — като си хвърли каскета, да му го донесе, да служи на задните крака, да си подава лапата за здрасти и т.н. Остана горд от своя ученик. Докато си играеше, чу се силно чукане на портата, такова, каквото не е при обикновени гости. По стар навик Танас залостваше портата. Отиде към нея, без да я отвори:

— Кой си ти? — попита Танас на български. Чу, че някой вън говори на турски и повтори въпроса на турски.

— Аз съм. Отвори портата!

— Нема да отвора! — рече Танас.

Жена му излезе на двора заедно с баба му.

— Славо, веднага да се приберете дома! — им рече Танас. Избута жените в къщата, качи се на горния кат и си взе нагана. Слезе тичешком по стълбите. Залепи се на дувара, махна резето на портата и

с един ритник я отвори. Видя турски жандар с пушка в ръка. Докато се усети, Танас му сложи нагана на челото. Тоя се смръзна на място.

— Не мърдай или ке те утепам! — му викна Танас на турски. — Кой те изпрати тук?

— Началството.

— Защо?

— Да те арестувам.

— Какво съм направил?

— Не знам, Танас ефенди. Казаха ми само да те арестувам.

Докато разговаряха, Танас забеляза да приближава в тъмнината друга сянка. Позна милязймчето, на което услужи с пелерината си. И него залепи до жандара на стената.

— Кажы, защо ме арестувате?

— Стреляха по един от нашите турцы в Кукуш. За малко не го убиха. Съмнението пада върху тебе.

— Но как може! — рече Танас. — Аз си бех в къщи.

— Тоя, раненият, каза: „Гюзел Танас ме стреля“ — обясни милязймчето.

Дълго време Танас ги държа така залепени за дуvara. Чудеше се какво да прави. По едно време портата се отвори. Видя жена си Слава с пушка в ръка.

— Славо, мари — рече Танас, — и ти ли дойде да ме браниш?

— Къде ти, там и аз! — рече жена му.

На Танас му стана много мильно. Идеше му да се разплаче.

— Веднага се прибирай, чу ли? Не стигам аз, ами и теб искаш да хванат турците!...

Жена му се прибра. Танас се послуша. Идваха към него много хора в тъмнината, по правата улица откъм къщата на дядо Кольо Делчев. Позна ги. Бяха каймакаминът, прокурорът, кадията, двама юзбашии и неговият приятел Тошо от четата на Сандански — сега полицай. Танас веднага свали нагана и го пхна в пояса. Хората вървяха право към него. Чу Тошо да им казва:

— Тоя човек го познавам. Не може да направи това!

Като наближи на десет крачки, Танас извика в тъмнината.

— Аз съм тук. Що искате от мене?

Кадията се обади от групата:

— Ела, Танасе ефенди. Искаме да те попитаме нещо.

Танас отиде при тях.

— Тая вечер се е стреляло по един наш турчин. Той казва, че ти си бил.

— Не съм — рече Танас. — Не съм чул даже изстрели тая вечер. Излязох само да си взема пелерината от сладкарницата на Шаманлиев. Видеха ме там вашите офицери. Нека те кажат! Сетне се прибрах дома и не знам какво е станало.

— Криеш, Танас ефенди. Ама ние знаем. И револверът ти е още в пояса.

Танас се ядоса, задето в бързината не беше успял да го напъха дълбоко.

— Държа го! — с яд каза Танас.

— Дай го с добро на мене! — рече кадията. — Ако нищо не си направил, нема от що да се боиш.

— На ти го! — рече Танас, като му подаде нагана.

Не го вързаха. Тръгна заедно с тях. Отидоха на площада. Близо до съдилището имаше една аптека. Влезнаха вътре. Раненият турчин лежеше на пода в аптеката. Превързаха го. Раната беше съвсем лека. Куршумът бе одраскал само кожата, но турчинът непрекъснато викаше от болка:

— Ударен съм, ударен съм...

— Мълчи, бре! — каза каймакаминът. — От тебе не можем да се чуем.

Съблякоха му ризата. Всички се наведоха да разгледат раната. Само кожата на ръката беше почерняла.

— А̀ кажи сега, кой хвърли куршум срещу тебе? — рече Тошо полицаят.

— Гюзел Танас.

— Познаваш ли го?

— Познавам го.

— По̀кажи кой от нас е Танас!

След кратко колебание турчинът посочи Танас. Турските чиновници погледнаха враждебно.

— Мене в Кукуш и кучетата ме познават — рече Танас. — Но тоя човек лъже!

— Не лъжа — рече турчинът и пак почна да охка.

— С какво стреля по тебе?

— С револвер.

— Идете и извикайте оръжейника на табура — рече каймакаминът.

Скоро дойде оръжейникът с още двама офицери.

— Искаме да знаем дали тая вечер се е стреляло с револвер — рече каймакаминът, като му подаде нагана на Танас.

Оръжейникът го взе. Огледа внимателно дулото срещу светлината на газената ламба. А след това дълго го мириса. Даде да го помиришат и офицерите.

— Тоя револвер тая вечер не е гърмял! — рече оръжейникът.

— Не е гърмял — потвърдиха офицерите.

Оръжейникът накара и чиновниците да помиришат дулото. След това гръмна в пода на аптеката. Подаде дулото на всички присъстващи да го помиришат.

— Ето сега се вижда, че от тоя револвер не се е стреляло — рече офицерът.

— Може да е стрелял с друго оръжие — каза прокурорът. В същото време в аптеката влезе друг жандар. Носеш едно сетре. Намерил го на мястото, дето се е стреляло по турчина.

— Е с това палто беше облечен! Познах го веднага — рече турчинът.

Накараха Танас да облече сетрето. То едва побра широките му рамене, а ръкавите се качиха до лактите на дългите му ръце. За всички стана ясно, че това палто не може да бъде на Танас. Турците почнаха да се разколебават в обвиненията си. Танас не беше някой овчедушен човек, за да не може да се защитава. Пък и знаеше турски добре. Знаеше как да изгради речта си, та всички да му повярват. Изправи се пред чиновниците и рече:

— Добре. Слушайте ме сега! Тоя човек каза, че съм стрелял от десет крачки по него. Така ли е?

— Така е — потвърдиха турците.

— И не съм могъл да го утепам?

— Не можа — извика раненият.

— Тогава ке направиме друго — рече Танас. — Ке поставиме една бесилка наскред площада. Он ке застане на сто крачки пред мене, аз ке застанем наскреца и ке стрелям. Ако не му наредя и седемте патрона на нагана — да ме обесите веднага! Ако пък искате, дерете ме

с нож! На десет крачки аз не стрелям, на десет крачки с камъни ке го утепам! Така справедливо ли е?

Такива думи правеха голямо впечатление на турците. Те ги убеждаваха много повече от каквито и да е доказателства. При турците да умееш добре да построиш речта си, беше все едно да се спасиш. Те всички останаха замислени. Най-сетне старият кадия рече:

— Верно е това, що говори Танас. Не е стрелял той.

А каймакаминът кресна на турчина:

— Сиктер бурда! Ти лъжеш!

Изгониха го най-позорно от кафенето. Отпосле Танас научи каква била работата. Скарали се в кръчмата с едно българче. То го причакало вечерта на улицата. Стреляло, ама не го улучило. Сетне побягнало и за да тича по-бързо, хвърлило си сетрето. След няколко дни заловиха момчето. Беше син на богати родители и турците го пуснаха. Баща му им платил сума лири. А с ранения турчин дълго се смяха. Кукушани много разбираха от майтап. Когато турчинът мина по чаршията, дюкянджиите излязоха и почнаха да бият след него тенекии — най-големият знак на презрение. Турчинът от срам побягна и оттогава не смееше да се яви на чаршията. Каймакаминът извика един следобед Танас. Изпиха по едно кафе.

— Не искам лошо да мислиш, Танас ефенди. У всеки народ си има улави хора. Тоя турчин беше будала.

Танас си отиде от каймакамина, но знаеше вече как гледа властта на него. Утре ще се случи нова беля и пак него ще потърсят! Сега се отърва, но дали и другия път ще може да се измъкне? В империята нямаше справедливост. Когато хванеха, той отговаряше. За турците беше все едно дали е Иван, или Стоян. Размисли се много. Ето и Апостол не беше вече жив. Скарал се с властта, събрал нова чета и забягнал. Но младотурците бързо го унищожиха. Други бяха времената... Дълго жалиха воеводата. И все пак по-добре беше да умре като четник, помисли за себе си Танас, отколкото като мишка в капана. Реши да избяга в някоя от четите. Тая на Ичко Гюпчев, който беше първият приятел на Апостол, му се стори най-подходяща. Успя да се свърже лично с Ичко. Отговори му, че с радост ще го приемат. Танас се върна в Кукуш и усилено започна да се готви. Тогава си купи хубави кожени ботуши, за да може да газии навсякъде. Направи си ново кепе. Едно по едно стягаше нещата си. Слава уплашено го гледаше. На нея

нищо не каза, но приготовленията му го издаваха. Той мълчеше по цял ден и злобата в душата му растеше. Отдалечи се от любимата си жена. Веднаж, как спеше, се събуди. Чу, че хълца в тъмнината.

— Що ти е, Славо? — я попита той.

— Нищо ми няма — каза тя и продължи да се тресе от плач. А сетне му наговори много работи. Каза му, че в живота си късмет не е имала. Че е сираче, че с него била много щастлива, а сега и той не я обича и си отива от нея...

На Танас му стана тежко. Мъка го налегна. Почна да пие, а когато пиеше, светът му изглеждаше още по-страшен. Жена му не вървеше нещо и със здравето. Но той не забелязваше нищо. Чакаше само деня да му дадат канал. Веднаж, когато не беше пиян, я загледа. Болка проряза сърцето му. Беше съвсем отслабнала и бледа. Сиротата, си рече той наум. Що ли ѝ требваше за комита да се жени?... Такъв ѝ бил късметът! Кой знае къде кучетата ке ръфат месата ми, а тя даже и дете няма от мене!... Сигурно няма да изкара дълго. Щом баща ѝ и майка ѝ са умрели от охтика, това я чака... Танас се много измъчваше, че нямаха дете. Тровеше го. Убиваше мъжката му гордост. В началото си казваше, още е много малка, затова не може да забременее. А сетне се отчая и смяташе, че никога няма да имат деца. Един ден, както си почистваше оръжието, в стаята влезе Слава. Напоследък беше станала съвсем тиха. На няколко пъти Танас искаше да я води на доктор или на була въглен да ѝ гаси. Като се обърна и видя лицето ѝ, цялото в сълзи, се много ядоса.

— Санким, смееше се преди сватбата, а сега плачеш по цел ден като над гроба ми! — троснато рече той.

Сдава още по-силно се разплака. Тоя път Танас не беше справедлив и с доброто си сърце веднага разбра. Приближи се и я прегърна. Тя хълцаше.

— Кажй що ти е?

— Нищо ми няма. Ти не виждаш. Скоро ке имаме дѐте...

Танас се силно смути.

— Откога?

— Ами тая сутрин мръдна в корема ми...

Брей, мама му стара! — си рече той. — Цел живот съм бил къорав! Престана да пие. Прати хабер на Ичко, че сега нѐма да дойде в четата. По цял ден седеше в къщи при жена си. Поправи стълбата —

като слиза, да не падне. Не ѝ даваше да хване никаква работа. Скара се за пръв път с баба си.

— Нищо нема да ѝ стане! — му казваше тя. — Ако всички жени, дете раждат, ги пазеха така, кой щеше да работи дома?...

— Ти! — рече Танас. — Ако не искаш, ке хванам слугиня.

Старата се обиди. Не си говориха около една седмица. Понякога вечер не спяха. Слава се боеше, че ще умре при раждането. Танас я успокояваше.

— Ако умра и ти се ожениш, не давай детето на новата си жена. Остави да го гледа баба ми...

Танас се вълнуваше и му се плачеше от тия думи. Но друг път бяха много радостни. Слава оплете една шапчица на детето. Баба му даде златни фурлини. Обкичиха с тях шапчицата. Слагаха я в мусандрата^[21], но често я вадеха и гледаха. И двамата бяха уверени, че ще имат син...

[1] махмурлук (араб.) — тежко състояние след сън или пиянство.

↑

[2] гювендия — с варианти гивендия, гевендия (от тур. диал. — гювеаде) — проститутка. ↑

[3] държавен преврат в Османската империя, извършен през юли 1908 г. от военнослужещи и политически дисиденти, с цел да се ограничи абсолютната власт на султан Абдул Хамид II и да се възстанови конституцията от 1876 г., като средство за запазване на териториалната цялост на държавата и намаляване на влиянието на Великите сили върху управлението ѝ. — Б.ел.к. ↑

[4] чалдисан (тур.) — луд, побъркан (от гл. чълдъриак — полудявам). ↑

[5] санким (тур. санхи) — 1. да предположим че, тъй да се каже; 2. като че ли, 3. какво ли? ↑

[6] аллах керим (араб.) — бог е милостив. ↑

[7] кабадайъ (тур.) 1. нахалник, хвалипръцко; 2. юначага, смелчага. ↑

[8] къшла (тур.) — казарма. ↑

[9] берекет версин (араб.) от берекет — изобилие, плодородие; идиоматичен израз — слава богу. ↑

[10] авджия (тур.) — ловец. ↑

[11] парам парче; правилно паран парче (тур.) — на много части.

↑

[12] Иълдъз кьошк (тур. пер.) — Звезден дворец; иълдъз (тур.) — звезда; кьошк (пер.) — вила. ↑

[13] харабие мектеби (араб. остар.) — военно училище. ↑

[14] софта̀ (пер. остар.) — 1. ученик в медресе (духовно училище); 2. укор за хора на науката. ↑

[15] ияшъсън булгар; правилно яшасън (тур.) — яшя — живея, здравей, браво — да живее българинът. ↑

[16] ахчийница (тур.) от ахчъ — готвач; побългарено — готварница. ↑

[17] сахат; правилно саат (араб.) — час, часовник, време. ↑

[18] нифрам — обиск. ↑

[19] орман меймуру (тур. араб.) — горски чиновник, лесничей; мемуд (араб.) чиновник, служител, упълномощен; орман (тур.) — гора, лес; правилно — орман мемуру. ↑

[20] Има се предвид мелодрамата „Многострадална Геновева“, преведена от Павел Тодоров и изведена от пиесата „Геновева“ на Кристоф фон Шмид. Съдържанието на пиесата може да се прочете в главата „Представлението“ в романа „Под игото“ от Иван Вазов. — Б.ел.к. ↑

[21] мусандра (араб.) — голям степен шкаф за поставяне на вещи. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

Танас отиде в двора и се качи по стръмната дървена стълба към гостната стая. Тя се намиреше отделно от къщата. На времето я построи върху самия дувар и надвисваше над улицата като бойница на крепост. Искаше да я почисти, макар че никой не живееше в нея. Беше определена само за гости, така както някога в Кукуш всяко семейство, което държеше на името си, имаше подобна стая. В гостната Танас бе наредил като на изложба най-хубавата си покъщнина — големия креват с медените топки, постлан с червена ямболия, стария стенен часовник с топузите, fotografia от сватбата с жена си, още една, на русалийската трупа, най-отпред с него, панорамата на Кукуш, килимчето с пауните — единствената вещ, оцеляла след бягството им от града, четирите перници, везани от жена му, и още много други неща. Но главната особеност на стаята беше един старинен, висок прозорец, чиято рамка бе разделена на множество правоъгълни клетки, всяка с разноцветно стъкло. Той я беше купил още когато се засели в града, при развалянето на една турска административна сграда. Разбира се, стъклата бяха изпочупени, но Дафинов, джамджията, му намери нови — и жълти, и сини, и червени, и зелени, които пак нареди на рамката. Първите слънчеви лъчи винаги огряваха прозореца и разноцветните квадрати се отразяваха на пода като шарена черга. Този прозорец му напомняше за гостната в Кукуш и когато гледаше само него, имаше чувството, че е в стария град, който отдавна бе сринат със земята от гръцката артилерия и може би сега само бурени и плевели растяха върху останките на хубавите къщи...

Танас нямаше много работа в стаята. Избърса прахта. Всяка вещ тук напомняше покойната му жена Слава, затова никога не се застояваше. Но като видя бродираните възглавници, отново му стана мъчно за нея. Приживе никога не ѝ говореше за чувствата си. Но когато вече я нямаше на тоя свят, той разбра как силно я е обичал и колко хиляди мигове е пропуснал да ѝ каже това. Знаеше, че тя би се радвала. Но както ред други работи, които не можа да направи в

живота си, и тази бе отложил за по-нататък, във вечността, когато щеше да има много време... Той вярваше, че макар и за малко, ще я види горе, на небето, и ще ѝ каже всичко, с което можеше да я зарадва тук, на земята. Щеше да я помоли да му прости и за лошотията, и за причинените от него мъки, и тогава щеше да си иде в пъклото, където му беше мястото.

Той слезе по дървената стълба на двора. Наплиска си лицето с вода. Изреши се. Облече единствения си костюм от тънък вълнен плат, почти нов, който имаше от трийсет години. Сложи си и вратовръзката. На двора отрязва с ножица всички цъфнали рози от двата храста. Изплакна ги с вода. Уви ги във влажна кърпа и ги сложи на дъното на пазарската чанта, за да не се виждат. Отделно наля в едно шишенце олио, а в друго ракия. Взе и една малка мотика с къса дръжка. Беше напълно готов за гробищата. Вдигна чантата и излезе на улицата, след като заключи портата.

Мина през града. Отби се в един магазин и купи най-голямата кутия шоколадови бонбони. Беше още рано. Той бавно тръгна по улица Серока. Поздрави се с някои познати, но не се спря. Отмина дървеното мостче и пое пътя към казармата. Гробищата бяха близо. Той отиваше редовно там, за да не помисли жена му, че я е забравил. Влезе през голямата желязна двукрила порта и закрачи по главната алея. Тук беше винаги хладно и въздухът свеж. Близките на умрелите бяха насадили почти до всеки гроб дървета, храсти и цветя. Сви наляво и видя паметника на жена си. Беше от хубав, черен витошки гранит. На времето Танас изтегли всичките си спестявания, за да го поръча. Остана доволен. Танас спря до гроба и каза гласно:

— Добро утро, Славо. И аз най-сетне довтасах да се видим и поговорим... Сега ти е добре, времето е топло...

И наистина денят беше много хубав. Жегата още не се чувствуваше. По небето нямаше ни едно облаче. Но друг път, когато биваше студено, валеше дъжд или всичко бе покрито със сняг, Танас много я жалеше. Тогава ѝ казваше:

— Студено ли ти е, сиротата ми?...

Той остави розите върху гранита и почна да изважда нещата от чантата. Кандилцето блещукаше през стъклото на паметника. Отвори желязната вратичка. Взе празното шишенце и сложи пълното с олио. Йордан гробарят добре си гледа работата, помисли Танас. Провери

кутийката с шамандурките и фитилчетата за кандилото. Бяха се свършили. Изтича до черквицата. Купи нова кутийка и я поставя на мястото ѝ. Изправи се и огледа внимателно гроба. Тревата беше свежа и току-що полята с вода. В средата се стелеше лента от разноцветни теменужки. Хареса я много. Тръгна да потърси Йордан гробаря. Намери го в края. Копаеше пресен гроб.

— Добро утро, Йордане.

— Добро утро, дедо Танасе — му отговори Йордан, на когото само главата стърчеше над земята.

Беше почти изкопал ямата. Изправи се на ръце и се измъкна навън. Двамата седнаха на тревата. Танас го почерпи с цигара. Запалиха. Каза му, че е доволен, задето така добре поддържа гроба на жена му.

— Малко мераклии останаха като тебе, дедо Танасе — му рече Йордан.

Танас извади портфейла и му даде една банкнота.

— Много е.

— Не е много. А цветята са хубави.

Йордан потърка парите от брадясалата си буза и рече:

— На хаирлия да е!...

Танас попита за кого копае.

— За един старец, дошъл от село. Не го знаеш. В края на юли и началото на август мрат като мухи!

Но не знаеше защо. Йордан се впусна надълго и широко да обяснява колко работа му се отваря през тия месеци.

— Айде — април... иди-дойди! Още е студено. Сменя се времето. Ама август, такъв хубав месец, да се чудиш.

Накрая се разбраха, че е божа работа. Танас попита кой свещеник е дежурен днеска. Разбра, че след половин час щял да дойде старият поп Санде, с когото бяха приятели. Той покани и Йордан за молитвата.

— Как може, ще дойда! — рече той и пак се смъкна в ямата.

Танас се запъти към черквицата. Купи много малки свещички. Върна се на гроба. Извади мотиката и взе да разкопава цветята, като от време на време измъкваше с ръка бурените, но все поглеждаше за поп Санде. Най-после се зададе. Танас избърса ръцете си и изтича към

него. Свещеникът носеше чанта. Уговориха се, че има малко работа в черквата и веднага след това ще дойде. Танас се върна.

Около гроба почнаха да се събират хора. Първо дойдоха две жени в черно. Мълчаливо се поздравиха. Танас и понятие нямаше кои са. Сетне наближиха още жени. Не че ги беше канил, но тук, от съседните гробове винаги идваха да присъствуват на молитвата разни хора. Дойдоха и двама просяци. Единият беше чист турчин. Казваха му Салията. Известен беше като ревностен посетител на църквите и гробищата. Обикаляше цялата околия и даже присъствува при освещаването на новата църква в едно село до границата, когато един разпопен поп застреля владиката Борис. Беше глухоням, но с жива мимика. Винаги разказваше за убийството така картинно, както в пантомима. Понеже не можеше да говори, издаваше гърлени звуци, подобно на мучене, и голямата му гуша непрекъснато се движеше. Другият просяк бе един дребничък, необръснат мъж, с отрязани крака, който на коленете си бе сложил парчета от автомобилни гуми и така се придвижваше по улиците на града.

Салията първо се наведе и целуна ръка на Танас. Посочи паметника и заплака. Не че познаваше покойната, но големият му опит го бе научил кога трябва да плаче и за разлика от други хора плачеше искрено. Танас се трогна. Салията взе свещичките, оставени на тревата, и ги раздаде на присъстващите, като непрекъснато се кръстеше. Той помагаше, с каквото може, също като близък роднина при такива случаи, за да заслужи след това пшеницата, парчето хляб, бонбоните или чашката ракия, а в най-добрия случай — някоя дребна пара. И Салията се трудеше според възможностите си. Многозначително сложи пръст на челото, сякаш се е сетил нещо, и изтичва към черквицата да извика поп Санде. Другият просяк, с отрязаните крака, се прекръсти три пъти, като всеки път навеждаше цялото тяло напред и удряше главата си от тревата в знак на голяма скръб.

— Е, мари Славо... — рече една от жените и изхлипа. Беше облечена цялата в черно, от тия жени, които всеки ден са на гробищата и отиват в къщи само да опят. — Отърва се и ти от тоя свет...

Танас я погледна така накриво, че жената начаса млъкна и скришом се прекръсти. Салията вървеше пред поп Санде. Заедно с него дойдоха и старият псалт от църквата, същият, който пееше в

банята, а след него крачеше Йордан с гола глава. Каскета си държеше в ръцете. Поп Санде извади от чантата одеждите и си сложи епитрахла. Постави върху кадилницата няколко късчета тамян и запя. Псалтът му пригласяше. От време на време жените също пропиваха „Господи, помилуй!“ или „Амин!“. Танас стоеше изправен, със запалена свещ и никого не гледаше. Не мислеше за нищо и искаше по-скоро да свърши молитвата. Накрая целуна ръка на поп Санде. Даде му пари, а също и на псалта. Салията обиколи присъстващите с кутията шоколадови бонбони, като пръв си взе от нея и непрекъснато се кръстеше. Имаше още много и затова пак обиколи с кутията. Танас с ръка му посочи, че останалите са за Салията. Бръкна за дребни пари и ги даде на двамата просяци. Салията се наведе и му целуна ръка. Танас се сети за ракията и извади лимонаденото шише. Бе взел и чашки. Първо наля на Йордан. Той изпи последователно три. Салията непрекъснато гледаше шишето. Танас му го подаде. Той веднага се отдръпна зад един паметник и надигна шишето. Танас виждаше как след всяка глътка се повдига и спада гушата му. Понеже жените продължаваха да стоят, Танас остави чантата до паметника и отиде да навести други гробове. Спря се пред тоя на Елица. Там имаше голям паметник — като пирамида, с петолъчка отгоре. Бяха я закачили след Девети септември. В същия гроб лежеше и баба й. Тя не можа да я прежали и наскоро след нейната смърт почина. Запали свещичките за двете. Забоде ги в пръстта и остана прав, докато догорят, защото такъв бе обичаят. Въпреки че на гроба нямаше кръст, Танас редовно в деня на смъртта й и на Архангел Михаил викаше поп да й чете молитва. Според Елица може би нямаше бог, но Танас знаеше, че момичето беше с чисто сърце и ако има, той би я прибрал при себе си. За всеки случай не биваше да го гневят... Свещичките изгоряха. Танас се запъти към западния край на гробищата, където бяха разстреляните от Народния съд. С мъка намери гроба на Нако. Дървеният кръст бе вече изгнил и полегнал на едната страна. Запали и на него една свещ. Но нямаше търпение да чака, докато изгори. Все едно! Сигурно скоро ще се видят в пъклото и тогава ще се разберат кой е бил прав и кой крив... Танас се върна на гроба на жена си. Църкварите се бяха разотишли. Салията внимателно бе оставил празното лимонадено шише на парапета. Танас сложи всичко в чантата и се изправи.

— Е хайде, Славо, довиждане — рече Танас. — Скоро пак ще дойда.

Но вместо след тия думи да тръгне, изведнаж мъката го налегна. За малко щеше да се разплаче. Седна до паметника да се успокои. Започна да си спомня най-хубавите мигове от живота им. Те не бяха бог знае колко, но не можеше да ги забрави. Спомни си колко беше хубава, но от тия кротки жени, които никога не разбират това. Гордееше се с нея. Остана хубава до края на живота си. Когато в тоя проклет ден се прибра от работа и я завари мъртва, напълно облечена върху леглото, тя беше все така хубава или може би му се стори тогава тъй. Усмивката ѝ седеше на лицето. Най-сетне болното ѝ сърце бе опряло да работи, но тя не се бе мъчила. Бог я взе тихо и спокойно от тоя свят, защото така заслужаваше. А как се смееше, боже господи! Като същинско канарче... Само едно я мъчеше. Син господ не ни даде. Но това стана заради мене, не заради нея. Аз бях прокълнатият. Тя бе божи човек, а аз на дявола... И той си спомни дните, когато очакваха син. Спомни си надеждата, която пареше гърдите му и не го оставяше да спи по цели нощи. На мене винаги ми е бил такъв късметът! Требваше всичко да се разбърка тъкмо когато аз чаках радост... И все така е било — или война ще се случи, или щеше да има земетресение, но това, дето чаках, нямаше да дочакам! Танас вярваше в съдбата и знаеше колко е безсилен човек срещу нея. На младини това го дълбоко бунтуваше, но с годините точно тая вяра в съдбата го успокояваше. Каквото има да се случи — ще се случи, независимо дали аз искам или не искам, често си повтаряше той.

Беше есента на 1912 година. Турците не умееха да скриват чувствата си, не умееха да се сдържат. При тях всичко бе изписано на лицето им. Презрителни погледи, резки заканителни движения, псувни и Танас разбра, че лошото, което се надига, е съвсем близо. Турците много лесно се връщаха към старите порядки, а може би и никога не бяха ги забравяли, само чакаха сгоден случай, за да стоварят върху раята всичката си злоба от неуетиците в империята. Танас познаваше тази злоба от дете. Той помнеше първия ужас, който изпита, когато в селото му влезе аскер и хвана попа. Не знаеше за какво. Връзваха го за краката нагоре и под главата му слагаха запалена метла, та димът да го души. Много мъки изтърпя този поп, но нищо не каза. Остана сакат и след два месеца умря... Години минаха оттогава, но турските дивотии

все се повтаряха. Бързо станаха пишман за дадените свободи. Обърнаха стария тефтер. Когато обикаляше по служба из планините, отново дочу за някои зулуми. Там убили българин, четник заклали, на друго място мома озлочестили, на тоя кехая взели толко и толко шилета... Танас все по-рядко и по-рядко излизаше. Щом все пак се налагаше, гледаше да се върне по светло. Ако нощта го заваряше извън града, не тръгваше по шосетата, а заобикаляше по пътеки или вървеше направо низ полето. Научи и кучето си да върви на 20 крачки пред него. То отиваше напред и при най-малка опасност се връщаше и го спираше. Танас беше въоръжен добре. Двата нагана висяха отстрани под куртката му в кобури, които постоянно стояха разкопчани. Дочу и някои думи, казани от турските пеливани по селата. Бяха му се люто заканили. Не можаха да забравят, че е бил комита. Беше готов на всичко. Само да дочакам сина си, често повтаряше той. Никога в живота си не е искал да остане жив, както сега. Портата затваряше отвътре с дебело желязо. Оръжието си оставяше на пода до кревата. Често пъти скачаше нощем и още сънен хващаше пушката. Жена му го успокояваше. Понякога викаше мъчително насън и тя дълго време го разтърсваше, докато дойде на себе си.

Веднаж, когато Танас се връщаше в Кукуш, видя по шосето голяма група хора. Наближи и разбра, че са арестанти. Имаше и поп между тях. Всички бяха навързани с вериги. Той си носеше униформата на полковник, взета от Стамбул, и турците го помислиха за свой човек, освен туй говореше много хубаво турски. Жандарите му отдадоха чест. Танас се спря. Почерпи ги всички с цигари. Попита ги кого карат. Казаха му, че някакви душмани на империята от Дойранско. Бяха към шейсет души. Попита къде ще ги водят. Казаха му в Солун, в Едикуле. Всички без изключение бяха българи. Сърцето му се сви от мъка. Танас предпазливо изказа предположението, че тия прости селяни едва ли могат да бутнат царщината. Отговориха му, че не знае на какво са способни тия кучета. За доказателство му посочиха папазина.

— Има ли папазин и даскал — голема е работата! — каза началникът на конвоя.

Танас се скара по турски на арестантите защо се бунтуват. Сетне измоли и те да седнат край шосето. Искаше да си починат малко. Селяните го гледаха напълно безчувствено. Имаха много измъчен и

изтощен вид. Началникът на конвоя му каза, че им е заповядано да бързат. Танас даде две лири. Едната — да се почерпят войниците, а другата — да купят тютюн на тия пезевенци. Единственото, което можа да направи. Турците се трогнаха от бакшиша. Разделиха се, като му отдадоха големи поклони. Помислиха го за някой от тия улави техни управници, дето са учили във Френско.

След няколко дни Танас отново трябваше да замине в планината. Там нарочно дойде да го види неговият стар другар Нако, дето му беше запазил краденото оръжие в Стамбулските казарми. На времето той бе шетал с някаква чета към Воденско. Двамата се много уважаваха.

— Танасе — му рече Нако, — боят на чифлика ти крои нещо. Вьоръжил е десет души. Сега те чакат на шосето да минеш.

— Какво да правам?

— Ела тая вечер да прѐспиш при мене в Неманци. Къщата ми е сдебели дувари. Който и да дойде, двамата ке се оправиме.

— Добре — рече Танас. — Само да не стане бяла. Ако са много, нема да ги удържиме.

— Много са — каза Нако. — Освен тия десет души, там са и синовете му, ама оръжието им е калпаво.

Тая ноц Танас преспà при Нако. На сутринта тръгна за Кукуш. Добре че на шосето застигна една турска военна част. Смеси се с войниците и така се прибра. Жените не бяха мигнали цяла ноц. Като го видяха, се хвърлиха на врата му и плачеха. Успокои ги, доколкото можа, но тревогата в себе си не успя да потисне. От турците в самия Кукуш не се страхуваше. Бяха в добри отношения. Но вѐн от града, дето действуваха съвсем други закони, знаеше, че е оставен сам на себе си. Един ден каймакаминѐт изпрати да го извикат. Отиде със свито сърце.

— Буйрум, Танас ефенди...

Той седна на стола.

— Що има, каймакам бей?

— Ето що, Танас ефенди. Скрий се тия дни, където намериш!

Танас изрази вѐншно учудване, въпреки че очакваше подобно нещо.

— Защо? Да не съм нещо сбъркал! Или не си върша работата?

— Не, Танасе. Доволни сме от тебе. Мирен човек стана. Но искам да избегаш...

— Некой друг ли от началниците ми се е заканил?

— Не. От нас в Кукуш нема кой да те закачи. Но по селата сега е размирно. Мобилизират турците в армията. Дават им оръжие. Могат да те убият.

Танас размисли. Поиска му се да каже за заканата на бея и синовете му, но реши, че е излишно.

— Война ли ке има, каймакам бей?

— Война — отговори турчинът, като въздъхна.

Танас не попита с кого ще е войната. Смяташе, че дните на империята са преброени. Но знаеше също така, че хората стават много лоши, когато загубват властта си. Сбогуваха се. Кавалер човек! — помисли Танас за каймакамина. Щом лично го бе извикал да го предупреди, значи опасността е голяма. Прибра се в къщи и трескаво почна да се приготвя. Жените му подаваха това-онова. Взе една вълнена фанела. Намери си и старите опинци. Реши да бъде с турската униформа. Можеше малко от малко да го запази. Жените се разреваха. Танас се ядоса. Провери си пушката.

— Къде ми отиваш, Дилбер Танасе... Дѐтетото нема да види тейко си... — нареждаше баба му.

Жена му още повече се разрида.

— Ти да мълчиш! — ѝ викна Танас.

Но сетне се разкая. Не биваше така да се разделят. Всичко можеше да стане. Първо поговори отделно с баба си. Даде ѝ нарежданията. Остави ѝ всички пари, които имаше. Баба му го успокои.

— Докато съм жива, от глад никой нема да умре.

— Да пазиш детето! Ако е мъжко, Гоце да го кръстите, на Гоце Делчев.

После остана насаме с жена си. Целуна я.

— Славо — рече ѝ той, — аз тръгвам веке оттука, да не гледаш утре как ке ме режат на мръвки турците...

— Кой ке ти стори нещо? Всички те познават. Ето и в махалата те обичат и уважават. Зло никой от тебе не е видел.

— Така е — рече Танас. — Но градът е пълен с аскер от чужди места. Като ме видат, все некой ке каже — ето, този е стар комита. Що го остават да ходи жив по улиците!

Слава повече не плачеше. Наведе глава и мълчеше. Танас се чудеше как да се измъкне незабелязано от Кукуш. Същия ден в града пристигнаха два табура. На другата сутрин, преди да изгрее слънцето, Танас облече униформата. Заметна пелерината. Взе под нея покритата къса манлихера, а отгоре праметна чифтетото. Провери наганите, преди да ги сложи в кобурите. На голо запаса две ленти патрони. От студения метал почувствува как кръстът му изтръпна. Зарадва се, задето е така добре въоръжен. Докато ме убият, голем зор ке видат, си рече той. Само да не ми стрелят от засада. Иначе мнозина ке натръшкам! Беше бодър. Пред опасностите винаги се стягаше. Малкото години на мирен живот не заличиха това, що бе научил от четничеството. Помисли как ще е най-лесно да заблуди турците. Изкара на двора четирите кози. Бяха му домазлък. Отвърза кучето. То почна да се върти като лудо от радост и да скача по Танас. Горкото, си рече той, мисли, че на лов ке одиме. Жена му го изпрати до портата. Не й даде да излезе на улицата.

Козите си знаеха пътя и веднага тръгнаха напред. Танас ги пусна да отминат. Кучето му вървеше на дваисет крачки пред него. Видя в края на улицата двама човека. Затича се към тях и бързо се върна. Погледна го право в очите. Беше весело и въртеше опашка.

— Хубаво, разбрах. Демек нема страшно! Това ли искаш да ми кажеш? — Танас винаги говореше на кучето като на човек и беше твърдо убеден, че то всичко разбира, само дето не може да говори.

Наистина двамата се оказаха мирни турци. По тоя час рядко можеше да срещнеш българин на улицата. Поздравиха се като стари приятели. Излезе благополучно от Кукуш. Щом стигна пътеката за село Неманци, пусна пак козите напред. Те знаеха пътя. За тях не се никак грижеше.

Беше решил да отиде първо при Нако. Ако се съгласи да дойде с мен, добре ще е. Сам се повече боеше. Нако много мразеше турците и те него. Имаше подозрение, че след Хуриета бе застрелял един турчин, но властта нямаше никакви доказателства. Иначе щеше да гине в Едйкуле. Влезе в Неманци и стигна къщата на Нако. Танас потропа на портата. Дълго време никой не му отговаряше, сякаш всички бяха измрели. Знаеше, че Нако има пет деца, макар да бе по-млад на години. Най-сетне чу отвътре гласа му.

— Кой е?

— Аз съм, Танас.

Нако предпазливо откряна портата. В едната си ръка държеше пушка. Влязоха в одаята. И петте му дребни дечица стояха прави около майка си. Изглежда и при него е напечено...

— Лоша ни е работата, Нако — рече Танас.

— Цела вечер читаците се въртат около дувара.

— Какво сметаш да правиш?

— Ке бегам. Иначе ке подпалят къщата и ке изгорат децата.

— Нè се бой! Сега сме двама — успокой го Танас.

Нако се приготви като за лов. Решиха да се правят пред турците на ловджии, па ако се случи нещо, тогава да си покажат зъбите. Не мина без разправи. Жената на Нако взе да вие и нарежда. Децата се разреваха. Накрая Нако се много разлюти. Напсува поред всички.

— Прости се и ти като хората! — му рече Танас. — Всичко става...

Първо мина жена му и целуна ръка на Нако. Сетне едно по едно се изредиха и петте му сополиви деца.

— Като се върнам, ке ви донèсум шекèр! — им рече той за успокоение.

Танас остави козите в двора на Нако. Повече не му трябваха. Жена му ги изпрати чак извън селото. Като излязоха на полето, пуснаха кучетата. Танас погледна ръцете на Нако. Целите се тресяха. Не от страх или притеснение, това беше у него постоянно. И друг път се беше чудил как може с такива ръце да е толкова добър ловец. Разделиха се един от друг. Старата ловна страст ги обхвана. Кучето на Танас направи стойка. Той вдигна бързо чифтетото. Пред него литна един бял мешкелдек — голямо пиле като кокошка. Танас бързо стреля. Мешкелдекът падна като камък на земята. Счу му се някой да вика. Обърна се по посока на Нако. Той се бе отдалечил на стотина крачки. Танас прибра мешкелдека.

— Тичай бързо! — му извика пак Нако.

Разбра, че става нещо. Завтече се. Нако бе застанал на едно хълмче.

— Гледай там!... — му рече той.

На около километър от тях ясно се забелязваха низами. Танас ги преброи. Десет.

— Към града отиват — рече Танас.

— Не. Вървяха по шосето. Но щом гръмна твоята пушка, веднага извиха насам.

— Брей, мама му стара! — извика Танас.

Без да си кажат дума, и двамата побягнаха към едно деренце. Кучетата се завтекоха по тях. Танас, който си бе навлякъл много дрехи и носеше две пушки, бързо се задъха. Но Нако тичаше като сърна напред и не спря да си починат.на Танас душата щеше да изскочи от умора. Най-сетне излязоха далеч, на една друга височина. Танас се просна на тревата да си събере душата. Не можеше дума да продума. Кучетата легнаха край тях. Виждаше се всичко наоколо. Низамите стигнаха височината, от която Танас уби мешкелдека.

— Нако — рече Танас, — играе тука некакво въже, ама да видим какво ке да е...

— Нема да е за арно! — рече Нако.

Турските войници се спряха и останаха на височината.

Двамата вече не можеха да мръднат оттук. По едно време низамите се разделиха. Едните тръгнаха право към Танас и Нако, а другите почнаха издалеч да ги заобикалят.

— Да бегаме! — рече Нако.

— Къде ке бегаме? Ако тръгнем наляво — отиваме в Кукуш, дето ке ни причакат. Ако хванем назад, все са турски села.

Помълчаха и зачакаха какво ще стане.

— Ние с тебе, Нако, ке имаме убава сватба днеска...

— Айде, бре!

— Ке видиш!...

Когато аскерлиите приближиха, Танас и Нако лазешком слязоха отново в дерето. Там имаше бахчи и ниви с царевица. Пак затичаха. Вече навлязоха в нивите. Тъкмо мислеха, че са се измъкнали, изведнаж пред тях изскочи турски орач.

— Дръжте ги! Ето ги!... — започна да вика орачът. Танас и Нако се спряха. И двамата, без да си продумат, се подвоумиха дали да стрелят. В тоя момент пилещарите вдигнаха едно ято яребици. Танас се опря пред турчина.

— Що викаш, бре! Що вдигаш тая гюрултия! Не виждаш ли, че сме тръгнали яребици да бием? Що плашиш пилетата?...

Дали повярва на лъжата им, Танас не можеше да се закълне, но като видя оръжието, иска не иска, се направи, че им е повярвал.

— Ако само още един път викнеш — рече Танас, — ке те заколя!

Тоя път, без да тичат, навлязоха в една падина и приближиха Ериклия. Беше малко село — чифлик на Хасан бей. Трябваше да пресекат шосето от село Грамадна за Кукуш. Тук беше най-опасното място. Никой не ги спря. Отдалечиха се в Ериклийското поле. В далечината видяха стадо говеда.

— Требе да са най-малко пет-шестотин — рече Нако.

Наближиха стадото. Имаше крави, телета, биволици и биволи. Влязоха сред добитъка и седнаха на тревата. Говедарите не ги видяха. Сега пак погледнаха нататък към войската. Бяха се събрали на едно място.

— Усетили са, че сме избегали — рече Танас.

Низамите тръгнаха към шосето. Нако и Танас се приготвиха да бягат. Но за голямо тяхно учудване, след като излязоха на шосето, войниците се запътиха към Грамадна.

— Мислят, че сме отишли нататък — рече Нако.

Двамата не се успокоиха. Продължаваха да бъдат нащрек. Танас много искаше да се разсъблече и да забърше тялото си, плувнало в пот. Освен това се яви силен вятър, доста студен. Почна да кашля. Трябваше непрекъснато да се придвижват от едно място на друго. Щом говедата се местеха, ставаха и те, за да бъдат винаги закрити. Танас забеляза едно дърво. Омръзна им да вървят по акъла на говедата. Спуснаха се в него. Тук беше завет. Тъкмо Танас искаше да се разсъблече и подсуши, чува мучене зад храста. Отидоха натам. Един говедар се изпречи пред тях. Току-що се бе отелила кравата и той стоеше край теленцето, цялото още мокро. Не казаха нито дума на говедаря и продължиха нататък по деренцето. Недалеч се намираще търлото на Гоце кехая, стар приятел от комитските години. Беше богат човек. Притежаваше 5 хиляди крави. Щом приближиха търлото, бухнаха да лаят псета. Изкачиха се на височината, дето бяха кошарите. За да не дразнят повече кучетата, закриха се зад едни скали. По едно време Нако скочи. Точно над тях се спускаха шест души аскер. Късно беше да бягат. Приготвиха си оръжието. Изглежда, още не ги бяха забелязали. Танас помисли малко и рече:

— Нако, аз ке излезам пред турците и ке вървам на пейсет крачки преди тебе. Ако тия ми извикат „дур“, ке залегнам и ке стрелям. Ке гледам на първо време да сваля барем двама, та да се стрепнат. Ти ке

отидеш малко настрани и ке `одиш след мене. Щом чуеш, че стрелям, почвай и ти, та да ги поставим между два огъна. Мислим, като нищо да ги апнеме тия шест души!...

Танас излезе от прикритието и тръгна напред. Чу гласа на Нако.

— Аман бре, Танасе!... Отиваш право у ръцете им.

— Ти тръгвай зад мене, нè се коси!

Колкото повече ги приближаваше, толкова повече Танас се успокояваше. По облеклото им разбра, че не са тия, дето ги преследваха. Когато приближи още, с радост видя между тях своя стар приятел Мустафа. В мирните години често ходеха заедно на лов.

— Добър ден, бай Танасе — му рече Мустафа.

— Добър ден. Дека така бре, Мустафа?

— Бегаме, бай Танасе. Голем огин е по нас.

— От кой бегате?

— От гърците. Биеме се вече към Солун. Направиха ни на пакана. Армията на границата се разтури и всички бегаме кой накъде види.

За Танас беше новост, че войната е почнала и че гърците вече се бият при Солун. Това го силно зарадва. Чак сега Танас разгледа шестте войници. Пушките и дрехите им бяха целите в кал. Изглежда, че са много падали, докато се домъкнат дотук, си рече Танас. Отиде си царщината им!... Танас гледаше уплашените им лица и извика силно на Нако. Той пристигна с насочена пушка към войниците. Изведнаж Мустафа заплака и сграбчи двете ръце на Танас.

— Аман, бай Танасе...

— Защо аман? — не можа да разбере в първия миг Танас.

— Страх ни е...

— Нако, веднага свали пушката! Това са добри човеци!

Нако свали пушката.

— Аз на приятели не посегам! — рече Танас.

— Прости ни, Танас ефенди. Като те видех, си рекох — той сигурно е излезал с чета и сега ке ни изколи всичките.

— Не бой се, нали ме познаваш?

Танас бързо съобрази, че и те са не по-малко уплашени от тях, но не се издаде. Седнаха на тревата всички. Танас извади кесията с тютюн и почерпи турците.

— А ти, Танас ефенди, що в това размирно време натука?

— Остави се — рече Танас. — Купих една крава от Енешево. Отели ми се дома, а днеска земала да избега и дошла тука при говедата. Сега не можем да я хванем и вържем. Чакаме говедарите да откарат добитъка в село и на шосето ке я хванем и вържем.

Като даде това обяснение, Танас сам се учуди на лъжата си. Брей, мама му стара! — си рече той доволен. — Една такава лъжа измислих, дълга от тука до Стамбул!... Поседяха още малко. Вече мръкваше. Турците се сбогуваха и тръгнаха, но все се извърщаха назад. Страх ги беше да не им стрелят в гърба. Танас и Нако се върнаха обратно към стадото. Говедата се събираха и се повлякоха към село. Двамата влязоха между добитъка. Лека-полека довтасаха до Енешево. Там преспаха в къщата на дядо Ильо, стар ятак на четниците. Но цяла нощ Нако се въртя и пъшка. На разсъмване, когато Танас спеше дълбоко, той го събуди.

— Що има, Нако?

— Танасе, аз тука се много съклетисах. Все ми е акълот в къщата и дèцата. Турците могат да ги избият. По-хубаво е да се върна, па каквото ще да става!

Танас го разбра. Нали и той чакаше син?... Нако се подлагаше на голяма опасност, но е прав! Завиждаше на приятеля си за дèцата, а, от друга страна, си казваше, че син му нема да е такъв мърляв и сополив като Наковите. Целиот ке го облече в коприна!

— Ти най-добре си знаеш. Само да се вардиш отдалеко. Пък ако има нещо, дотичай насам! Аз ке остана.

Сутринта при Танас се събраха мъжете от Енешево. Обсъждаха какво да правят. Балканската война бе почнала. Трябваше с нещо да се помогне. Набързо избраха Танас за свой началник. Изкопаха скритото оръжие. Той внимателно го прегледа. Въръжиха най-младите и най-опитните. Останалите също не се делеяха. Всеки сграбна каквото можа, кой хубава сопа, кой брадва. Танас строи селяните на двора. Не остана много доволен, но нямаше как. Държа им реч, че трябва да помогнат на българската армия, която идва. Накара всички да си вземат хляб и сирене и ги изведе вън от селото. Разположи ги на шосето откъм Гевгели. Провери на всички позицията. Изведнаж се зададоха низами. Вървяха не в строй, а бързо, като подтичваха от време на време. Страхът и тях гонеше. Но селяните, като зърнаха турците, веднага побягнаха кой накъде види. Войската се изниза по шосето, а Танас от

злоба му идеше да плаче. Подгони с пушката селяните и едва след обед успя отново да ги събере. Наби двама от тях за пример на останалите.

— Следния път ке избесим всички! — рече Танас. Но сам не си вярваше на заканата.

Боже господи, с тия пленници ли ке помогнеш на българската армия! Немаш си кабаат, Танасе... Отново ги поведе на шосето. Този път ги разположи близо до себе си.

— Бога ми — рече им той, — а̀ некой побегне, а̀ на место ке го утепам! — и се прекръсти, та да се уверят, че тоя път шега няма.

Изпрати далеч по шосето двама съгледвачи. Пак зачака. По едно време се вдигна прах. Съгледвачите бягаха право към тях като зайци.

— Стойте бре, вашта мама! — кресна Танас, но те префучаха край него. Бяха си хвърлили и пушките. Чу само как извикаха:

— Кавалерия иде. Бегайте, братя!...

Даже нямаше нужда от тия думи. Всички селяни толкова бързо хукнаха, че Танас успя да види само пушилката по шосето зад тях. Остана отново сам. Трябваше да направи нещо за собствената си безопасност. Ако наистина иде кавалерия, най-голямата глупост ке е да побегне. Тогава ке ме видат и съсекат. Лазешком мина в деренцето край пътя. Казваха му Киселата вода. Тук течеше и минерална, и сладка. Хората идваха отдалеч да пият лековитата вода. Залегна. Прикри се хубаво и зачака. В далечината се зададе един конник. Танас почака още малко, докато се убеди, че няма никаква кавалерия. Изпсува на майка двамата съгледвачи и се изтегли докрая на шосето. Конят му бе изморен. Такъв хубав, черен ат, ама без ни един бял косъм, Танас не бе видял досега. От устата на коня излизаше пяна. Човекът върху него беше с офицерски дрехи. Забеляза, че е добре въоръжен. Като наближи достатъчно, Танас изскочи на шосето и насочи пушката. Турчинът спря.

— Добър вечер — го поздрави Танас по турски.

— Добър вечер — каза ездачът, като несъзнателно хвана пушката.

— Остави пушката на место! — му рече Танас.

Конят играеше напред-назад с пяна на уста.

— Кой си ти? — го попита ездачът.

— Аз съм орман меймури. Какво има в тия дисаги?

— Караме хазната от Гевгели — рече турчинът.

Танас трепна. Като погледна дисагите, реши, че има много оки злато. Изглежда, и турчинът забеляза това трепване, защото използва момента и заби шпорите в хълбоците на коня. Черният ат направи голям скок встрани, право в дерето. Танас се обърна и стреля, но късно. Не успя да улучи. Трябваше да се хвърли по очи на шосето, понеже един куршум пропищя край ухото му. Турчинът също бе стрелял по него. Докато лежеше, забил глава в пръстта, Танас горчиво псуваше на майка селяните. Най-сетне се изправи. Видя как конникът хвана през полето право към железопътната линия. Бягаше към турското село Армутчи. Мръкна. Танас бавно се върна. Сега целият му гняв изкипя. Тръгна от къща на къща и изкарваше селяните пред себе си като говеда. Събра ги в една голяма стая на училището. Отначало искаше поред да им стовари тоягите, но изведнаж се почувствува много уморен.

— Що мълчите бе, пеливани? Айде некой от вас да каже нещо!

Никой не посмя да се обади. Тогава Танас им разказа за гевгелийската хазна. Нарочно преувеличи товара.

— Имаше барем сто оки злато! Сега да бехте най-богатите хора в Македония. Но на простия човек не е дадено да е богат. Така ви се пада!...

Тоя път селяните бързо излязоха от вцепенението. Почнаха да цъкат и да се тюхкат.

— Ту, мама му стара, такъв келепир!... Брей, анасана!... — се чуваха възгласите им.

Танас прецени в себе си, че с тия хора не може нищо да направи. Не смееше да се върне и в Кукуш, защото мислеше, че е пълен още с войска. Той не знаеше, че турците вече се изтеглят оттам, че около шейсет кукушани, влезли като четници, запалили казармите в града и избягали в лозята при манастира „Свети Георги“. Всичко се беше объркало и нямаше откъде да научи. Никой селянин не смееше да припари към Кукуш. Реши да изчака събитията тук и да слезе в града с българската армия.

Отначало само като слух, а сетне със сигурност узнаха, че тя приближава. Танас разбра това и по кервана от каруци, който се точеше по всички шосета. Натоварили покъщнина, жени, деца, турците бягаха. Жал му беше за тия прости хорица. Не бяха с нищо виновни. Събра селяните отново. Тоя път куражът им бе силно нараснал. Чудеше се

тия ли са страхливите зайци, дето взеха един конник за цяла турска кавалерия. Но не беше време да се обиждат. Първо сложи ред в изоставеното от турците имущество. На едно място събра добитъка. Само овце имаше към двайсет хиляди. Не даде никому да влезе в турска къща или да присвои имот.

— Турците ке се върнат — рече Танас на селяните. — Това и за тех е родно мѐсто. Ние не сме янкеседжии!...

Макар с неудоволствие и ропот, но го послушаха. След туй дойдоха куриери. Казаха на Танас, че откъм Дойран идва сръбска войска. Радостта му се помрачи. Той очакваше да срещне първо българи. Но все пак и те бяха съюзници. По заповед на Танас селяните изклаха трийсет крави. Напалиха огньовете край шосето и почнаха да варят месото в казани. Поръча на всяка къща в селото да приготви погачи. Той знаеше от какво има нужда една войска, която е била толкова път. Немаше да се посрамят с посрещането! Привечер се зададе сръбската войска. Беше кавалерийска част. Прегърнаха се, разцелуваха се. Всички вярваха, че сърби, гърци и българи са се събрали да освободят християните. Не знаеха нищо за предварителните споразумения, че Македония отново се разкъсва на части. Тия дни Танас непрекъснато се грижеше за настаняването на войниците и за храната им. Накрая се много съклетиса и се върна в Кукуш. Жените плакаха от радост.

Чети под водачеството на Тодор Александров бяха заели вече града. Беше краят на октомври. Представиха го на воеводата. Първото нещо, което каза на Танас, бе следното:

— Да не мислите, че ще я караме както досега! Вие много навредихте на движението. Станахте турски чиновници. Отсега нататък ще трябва да изкупите предателството!

— Нè те познавам — му рече Танас, — но по думите ти разбирам, че си ептен улав. Язък за Македония!

Двама от четниците на Тодор Александров извадиха револвери, но Танас беше по-бърз.

— Що?! Искате арнаутска сватба ли да правим? — рече той. — Чули сте моето име...

Тодор Александров с властен жест спря четниците. Танас се учуди от тая сурова дисциплина.

— Помисли си — му рече Тодор. — Ти си българин! Сега ти прощавам...

Танас повече не каза дума и си отиде в къщи. Затвори се в една от стаите и пи цяла нощ ракия. Искаше да забрави всичко, а мисълта му все се връщаше към новия воевода. Лицето му, боже господи!... — все си повтаряше Танас и тогава, и после. — Алис икона! Такова едно сухо, изпийено... Ама и брадата му, и очите му светат!... Първата среща между двамата остави в душата му само объркване и болка. От друга страна пък си казваше, че времената са други. Старите вече умряха. Може би така трябва да бъде?... И като дългогодишен съзнателен четник реши да подкрепи новите чорбаджии на Организацията, както ги наричаше в себе си.

Коремът на жена му явно растеше. Детето навлезе в деветия месец. На тебе ке прилича, говореше му Слава, много е лудо — все рипа... Една баба каза, че главата му била нагоре и щяло да се роди с краката напред. Танас се много уплаши. Успокояваха го, че можело и в последния момент да се извърти. Той не вярваше напълно. При мене всичко става с мъка, си мислеше Танас.

Един ясен слънчев ден отиде на пазара. Беше в началото на лятото. Още докато вървеше, стори му се, че чува някакво бумтене. Не са гръмотевици, си каза той. Когато обаче стигна пазара, видя, че никой не купува, ни продава. Мъжете се бяха събрали на купчини и пазеха тихо. Ясно се долавяше канонада. Следобед разбраха, че сърби и гърци се съюзили срещу българите. Няколко снаряда паднаха съвсем близо до Кукуш. Никой официално не съобщи за новата война. Българските войски се бяха изтеглили от града по посока на гръцката граница и вече се биеха.

Тодор Александров събра всички бивши четници в училището. Всеки носеше оръжието си. Вкупом потеглиха извън Кукуш. Не им беше ясно къде точно се бият. Хванаха три места: Саръгьол, Саламаново и Карабунар. Направиха си хубави дълбоки окопи и зачакаха. На другия ден чува пукотевица откъм Солун. Скоро разбраха, че воеводата Георги Мончев води вече сражение с гърците. Изстрелите приближаваха. Четата на Мончев отстъпваше. Танас огледа позицията. Макар че окопите не бяха лоши, веригата беше много тънка. От човек до човек имаше голямо разстояние. Едва ли дълго ке издържиме, си рече той. Гърците бяха поставили оръдия откъм планините и биеха

непрекъснато цялото поле. Лека-полека откриха и позициите на доброволците. Снарядите падаха вече пред и зад окопите. Цялата тая война беше непозната на Танас. Той бе свикнал да гледа противника със собствените си очи, а тоя път противник нямаше. Хитри гърци! Искат с топове да ни избият, си рече Танас. По едно време солунската чета на Георги Мончев, която се биеше далеч пред тях, бегом се вля в окопите на кукушани. Самият воевода бе ранен на пет-шест места от куршуми и го изнесоха назад. Гърците усиливаха стрелбата. Срещу позициите на доброволците започнаха да прииждат първите бежанци. Измъчени и изморени, кой какво можал да грабне в ръцете, те прииждаха все повече и повече. Пропуснаха ги. Отминаваха нататък към Кукуш. Вечерта Танас с ужас гледаше как цялото поле свети. Селата на юг от града горяха. Не спираха да се точат кервани от бежанци, каруци, уплашен добитък. През нощта гърците почти прекратиха стрелбата. Танас не спа. Тоя път се измъчваше истински. Мисълта му беше все в Кукуш. Къде е жена му? Да не би да е родила? Понеже тия дни требваше да роди...

А в същото време Кукуш се изпразваше с часове. Всеки товареше каквото може от покъщнината на каруци и се изтегляше към България. В дома на Танас двете жени не знаеха какво да правят. Долният етаж бе превърнат в болница. Непрекъснато пристигаха ранени български войници. Те помагаша с каквото могат. Дойдоха зетят и сестрата на Танас. Казаха им да се приготвят на сутринта ще бягат. Слава плачеше непрекъснато. Изведнаж посред нощ взе решение.

— Бабо — каза тя, — не знам какво става с Танас. Ке идам да видам.

— Къде мари, ти акъл имаш ли? — каза баба й. — Дете чакаш!

— Защо ми е дете без него! Иди веднага изкарай коня!

Баба й за пръв път виждаше Слава така твърда в решението си. С мъка оседлаха коня. Слава се качи. Танас я беше учил да язди. Баба й също тръгна с нея в нощта. Водеше коня за юздата. Излязоха от Кукуш. Бежанците от юг продължаваха да минават. Двете питаха къде са доброволците. Всеки махаше неопределено нататък, а други бързаха и въобще не отговаряха. Жените не знаеха накъде отиват. Внезапно наблизко удари снаряд. Земята изрева. Конят се вдигна на задните крака и се изскубна заедно с юздата от ръцете на бабата. Слава успя да се задържи, но само за миг. След това се строполи на земята. Добре, че

конят не побягна. Беше кротък и обучен, но не за артилерийска стрелба. Обезумяла, баба ѝ се наведе над нея. Болките почнаха. Старата жена завика в нощта.

— Хора-а-а, хора, елате и помогнете!

Една каруца спря. Някакъв селянин се приближи. От каруцата слязоха стара и млада жена. Без думи разбраха всичко. Слава раждаше. Но бежанците не искаха да спрат. Качиха Слава на каруцата. Коня завързаха зад нея и потеглиха. Болките следваха една след друга. Каруцата беше пълна с багаж. Тя лежеше върху тюфлеците и юрганите. Трите дребни деца на бежанците се притискаха до гърдите ѝ. Място нямаше. Почна да вика от болки. И така, още преди да стигнат до Кукуш, пред селянина, жена му и трите деца Слава роди мъртво момченце. Изгуби много кръв и беше в безсъзнание. Селянинът спря да починат пред самия Кукуш. Баба ѝ уви мъртвото дете не в приготвените пелени и шапчица, накичена с фурлини, а в едни парцали. Селянинът изкопа плитко гробче. Прочетоха „Отче наш“ и заровиха детето. Слава не дойде в съзнание. На разсъмване влязоха в града. Баба ѝ покани бежанците да отпочинат в къщата им. Те продължиха. Двама български санитарии вдигнаха побелялата от загуба на кръв Слава и я отнесоха в горния кат на къщата. Баба ѝ доведе един военен лекар. Направи ѝ каквото можа. Тя отвори очи. Разбра веднага какво е станало. Заплака тихо и безутешно. Дойдоха сестрата и зетят на Танас. Бяха вдигнали своя багаж и караха трета каруца за Слава и баба ѝ. Попитаха ги какво да вземат от къщата. Нямаше никакво време. Взеха няколко дребни вещи, дрехи и завивки. В долния кат ранените войници стенеха. Бяха изкарвали умрелите на двора, наредени един до друг. Те чакаха някой да ги погребат. Бавно каруците потеглиха. Слава даже не се обърна да погледне къщата, която оставяха. Лежеше със затворени очи и плачеше.

Но Танас не знаеше нищо. Само на разсъмване разбра, че днес ще бъде последната битка. Още рано сутринта започна артилерийската стрелба. Тоя път биеха с фугасни снаряди самия Кукуш. Дим и пламък се понесе от града. От позицията се наблюдаваше добре. Всички гледаха все назад към горящия град. Частите на българската армия почнаха да се изтеглят. Минаваха край окопите на доброволците. Заповедта беше те да ги прикриват. Няколко артилерийски батареи, изстреляли вече последните си снаряди, също се изтеглиха назад. Тоя

ден беше най-трудният за Танас и останалите. Цяла гръцка дивизия се разположи срещу тяхната верига и предприе първата си атака. Предварително бяха напили войниците си. Вдигнаха се, като се тълпяха на купчини. Танас с мъка на сърце помисли — само две оръдия да имахме, на паканă щехме да ги сторим!... Той спокойно се мереше и стреляше непрекъснато. Полето пред тях се осея с трупове. Но напънът беше голям. Верига след верига те настъпваха. Гърците успяха да ги изтласкат назад във втория ред окопи, но не можаха да пробият позицията. Българското командване изпрати на помощ една батарея оръдия. Но какво можеше да направи тя? След като изстреляха малкото снаряди, батареята се оттегли. Не че гърците ги превъзхождаха като бойци. За това говореха труповете им по полето пред позициите. Но бяха много и добре въоръжени. Накрая българската армия получи заповед да се изтегли.^[1]

Останаха сами. Гърците отново се раздвижиха. Всички доброволци очакваха атака. Някой предложи да запалят тревата и къпините на полето. Запалиха ги. Вятърът духаше срещу гърците и носеше дима право към тях. Нищо се не виждаше. Атака не предприеха. Но нещо почна да бучи. Танас гледаше откъде иде тоя непознат, малко мелодичен шум. Разстанаха от окопите. По небето летеше аероплан. Танас беше чувал, че има такова чудо, но сега за пръв път в живота си го виждаше. Никой нищо не каза на доброволците, но те всички мислеха, че е български. Вдигнаха пушките в ръка и ги размахаха в знак на поздрав, чу се „ура“... Танас зарева с цяло гърло. Аеропланът направи кръг точно около тяхната позиция и се изгуби на юг. Сега е свършено с гърците! — си каза Танас. Ке им платат за Кукуш. Ама хубаво ке им платат!... Всеки се вслушваше да чуе избухването на бомбите, но вместо това първият снаряд падна съвсем близо до окопите. Разбраха, че самолетът е бил вражески. След като направи кръга над позициите, бе съобщил точното им разположение, скрито от очите на гръцките артилеристи поради дима на запалената трева. Снаряд след снаряд се сипеха в окопите. Доброволците не смееха глава да вдигнат. Земята се тресеше. Биха с артилерията часове наред. Лека-полека някакъв ужас обхвана Танас. Устата му от страх пресъхна. Той искаше да скочи и побегне от окопа. Но видя какво бе станало с тия, които не издържаха. Всички лежаха избити по полето. Искаше като къртица да се зарови все по-дълбоко в

черната земя. Тук ке ми е гробот, си каза той. Барем сам си го изкопах!... Вече не мислеше нито за жена си, нито за Кукуш. По едно време стрелбата спря. Настъпи тишина, която още повече ужаси Танас. Той не знаеше какво да прави. Взе си пушката и побягна назад през голото поле към горящия град. Видя, че и другите разстанаха от окопите и бягаха заедно с него. Не се даже замисли дали това, дето прави, е хубаво. Пък и никой не ги спря.

До самия град тичаше, колкото му крака държат. Щом се уморяваше, спираше и пак... Най-сетне стигна. Чудеше се откъде да проникне. Отвсякъде гореше. Заобиколи го и влезе по една по-запазена улица. Човек не видя. Само две крави тичаха по калдъръма, спираха се и мучеха. Дим се носеше навсякъде и задушаваше Танас. Дълго трябваше да се промъква към дома си между горящите къщи. Тяхната махала още беше запазена. Тук не бяха попаднали фугасните снаряди. Като излезе на улицата, нямаше нито една разрушена къща. Портата стоеше широко отворена. Застана на прага. Искаше да извика „Славо“, но млъкна, като видя убитите български войници, наредени на двора, бинтовани с парцали. Мина през долния кат на къщата. Никой не му обърна внимание. Няколко санитарни превързваха ранените. Изкачи се по стълбата. Вратите на стаите бяха разтворени. Цялата им наредба си стоеше непокътната. Погледна към отворения долап и разхвърляните дрехи по пода. Потърси да не са му оставили бележка. Нямаше. Изтича към къщата на сестра си. Не можа да мине. Нататък всичко гореше. Върна се обратно. Попита санитарите за жена си и баба си. Никой нищо не знаеше. В яхъра, напълно оседлан, цвилеше конят му. Изкара го на двора и го върза за смоквицата. Реши да бяга по-нататък с него. Тоя път тревогата за Слава така го обхвана, че самообладанието го напусна. Отваряше и затваряше вратите на горния кат. Даже малко полегна на широкото легло с медните топки, но след миг пак скочи. От време на време избухваха снаряди, все далеч от къщата. Бият в центъра на града, си каза Танас и после уточни — бият чаршията. Погледна долу улицата. Няколко санитарни каруци товареха ранените. Помисли, че е време да се измъкне и той. Но нещо го спираше. Сякаш вече нямаше своя воля. Чувствуваше се безкрайно уморен.

Слезе в дюкяна. По рафтовете още стояха топовете коприна, бархети, кадифета... Танас се спря и разгледа магазина. Чудеше се какво да вземе. Видя напитките, наредени на рафта. Коняк нямаше.

Баба му го бе дала за ранените войници. Избра три бутилки тантура. Това беше специалитет, нещо като ликьор, с известно име в Македония. Правете го един майстор в Солун. След като се поколеба малко, Танас надигна едната бутилка. Бързо я изпи до дъно. Останалите две пяхна в джобовете на куртката си. Помисли още какво може да вземе... Напълни празния си патронташ с бонбони. Отделно напълни джобовете на панталоните си с шекер-леблебия. От изпития ликьор му стана по-добре. Мисълта му вече работеше по-точно и чак сега прецени напълно положението. Жените са избегали — си каза той. — Градът е сринат. Скоро пламъците ке дойдат и към нашта махала. От къщата нищо нема да остане. Барем да намерех едно парче хлеб и сирене, оти не знам сетне кога ке ям!... Реши да тръгне там, дето бяха кехаите му. Щеше да намери храна. Започна да прибира това-онова. Изми се на двора. Преоблече се с ново бельо. Взе си най-хубавите обувки. Изпразни в дисагите джобовете с бонбони и леблебия. Нареди в патронташите си патрони. Провери револверите. Всичко беше наред. Въпреки жегата взе си старото кепе и офицерската мушама. Все се качваше и слизаше по дървената стълба, като товареше коня.

Танас отиде в дюкяна. Извади всички останали бутилки с ликьор. Повлече сандъка с бонбоните и каквото имаше за ядене. Влезе в стаята на ранените. Миришеше на мърша. Всички го гледаха уплашени като кучета. Разговори се с един, на когото липсваха двата крака. Надяваха се скоро да ги вдигнат. Танас раздаде на войниците всичко. Сети се, че не е заключил дюкяна, но се изсмя на себе си. Заключен или отключен, щеше да изгори заедно със стоката! Пак дойдоха санитарни каруци. Танас помогна да качат ранените. Каруците отминаха нататък по улицата. Върна се. В двора бяха останали само убитите, наредени един до друг. Пътят на бежанците не минаваше край дома на Танас. Цялата махала се беше изпразнила. Сега той бе останал сам в къщата си, а може би сам в целия град. Долу на двора конят цвилеше...

Влезе в гостната. Огледа поред всички дванайсет картини на Геновева. Знаеше, че вече никога нямаше да ги има. Погледна се в едно огледало. В стаята имаше точно шест. След всеки две картини следваше огледало. Лицето му беше бледо, брадясало, с тъмни кръгове около очите. Наблизо избухна снаряд. Той отвори големия прозорец с разноцветните стъкла. Огънят приближаваше, но Танас все още не

тръгваше. Не можеше да се раздели с гостната стая, неговата гордост. Отвори дървения скрин с резба. Най-отгоре стоеше шапчицата на детето, накичена със златни фурлини. Боже господи — си рече Танас с тревога, — защо не са я взели?... Сетне се успокои. Нека се роди живо и здраво, аз жълтици ке му намерам и повече, и по-големи! Но реши да вземе шапчицата. Все пак пари са това! Кой знае как ке живееме за в бъдеще? Може и да потребват... На няколко пъти той отваря и затваря скрина и мислеше, че е взел шапчицата, но когато се качи на коня, разбра, че я е забравил. Не искаше да се върне обратно, защото смяташе, че няма да му върви. Така тя остана в къщата, която изгоря.

Тъкмо щеше да излезе от стаята и канарчето запя. Тоя път Танас не издържа и заплака. Откачи от тавана клетката, отвори вратичката и пусна птичето. Канарчето кацна на прозореца и не искаше да излети. Бутна го с ръка. То хвъркна и се залепи на дувара. Не може да лети, горкото, си каза той, в клетката е отвикнало.

Спусна се на двора. Погали уплашения кон по шията. Изведе го на улицата. Димът се стелеше вече и по нея. Яхна коня и без да се обърне назад, го пришпори по калдъръма.

Излезе от града и на една височина се спря. Дълго гледа горящия град. Боже господи, какви градини, какви къщи, какви постели... Спомни си, че баба му наскоро бе докарала стока за сто и двайсет лири. Стана му мъчно и тежко, но сетне пак си даде кураж. Де бре, Танасе! Дете чакаш! Син ке имаш! Здрав и силен си. Ке направите нова къща, нова гостна, още по-хубава!... Но в дълбочината на душата си той предчувствуваше, че тоя град никога няма да върне старата си хубост, многобройното си пъргаво население и гледаните имоти. Те оставаха за гърците.

Пришпори коня по пътя за село Смехча. Вече се движела с колоната бежанци. Избра тая посока, понеже искаше да навести кехаите си. Народ, главно жени, деца и старци, с по една бохчичка в ръка, вървеше по прашния път. Танас с тревога си помисли за своите. Къде ли са сега? Дали детето се е родило по пътя?... В Смехча намери двамата си кехай. Овци при тях нямаше. Казаха му, че армията ги е конфискувала и изклала за храна.

— Добре са направили — рече Танас. — Иначе гърците ке ги вземат.

Кехаите го попитаха къде да дянат вълната. Бяха събрали повече от хиляда оки. Танас не знаеше.

— Ако можете, продайте я. На мене не ми требе. Ваша е!

Кехаите заклатиха глава. И те трябваше да бягат. За какво им беше толкова вълна. Дадоха му сирене и хляб. Още през нощта Танас се вдигна по пътя за Порой. Селото се бе изпразнило. Продължи нататък към Демир Хисар. Градът беше претъпкан с бежанци. Отиде на гарата. Хиляди бездомни хора стояха и чакаха влака. Навсякъде се виждаше изоставен багаж, юргани, килими, бохчалъци. Хората ги хвърляха, където намерят. Само и само да се качат на влака! Едва следобед се разбра, че няма да дойде. Народът отне се вдигна. Всеки взе най-необходимото в ръка. След два часа гарата се очисти. Само вятърът развяваше дрехите и чаршафите по купчините, захвърлени от бежанците. Танас се свря и погледна мъртвата гара, където оставаше много покъщнина. Качи се на коня и взе пътя към Беласица.

На разсъмване Танас прехвърли планината. Познавате я на пръсти. Коня остави в едно село, понеже нямаше с какво да го нахрани. След това се спусна в валете и тръгна по шосето. Вървеше към Света Врач. Беше се забавил и бежанците бяха отминали нататък, към Кресненското дефиле. Крачеше сам, с праметната пушка на рамо, напълно спокоен. Знаеше, че тук няма чужди войници. Никак не беше ял. Отдавна свърши хляба и сиренето на кехаите. Чудеше се откъде да намери някакъв зальк. Бонбоните и небет-шекера остави в дисагите на коня. По пътя се спря при една чешма. Напи се хубаво с вода и наплиска лицето си. Тъкмо се бършеше с ръкава, и на шосето изскочиха двама войници. Бяха в българска униформа, но някак много окъсани. В първия миг реши, че са дезертъори, но щом видя опинците на краката им (а единият носеше потури), разбра, че са селяни, които са навлекли униформите, откраднати кой знае откъде. Застанаха с насочени пушки срещу Танас. Той бързо прецени, че са ямаджии, които обират бежанците по шосетата. Обзе го ярост.но нямаше къде да мърда. Единият от ямаджиите се обади:

— Фърли пушката и ѐла насам!

— Елайте вие!

— Лири имаш ли?

— Имам — рече Танас.

Двамата се погледнаха. Тъкмо този миг използва Танас и падна по корем на земята, като веднага премести пушката. Изстреля бързо два патрона над главите им. Не искаше да ги убива. Те побягнаха. Танас се изправи.

— Спрете се, вашта мама!

Селяните спряха. По негова заповед хвърлиха пушките на земята.

— Откъде сте?

— От Игуменските махали на Петричко.

Повече не му трябваше. Тия махали бяха известни със своите айдуци.

— Хората живот спасяват, а вие ке грабите, вашта мама!

Приблужи се. Селяните взеха да примигат. Измахна се и удари единия. Завали го на земята. Сетне го зарита, където му падне. Другият използва това и побягна. Танас не скочи да го гони. Рита и тъпка тоя на земята, докато се умори. Остави тялото му проснато наред шосето и продължи пътя си, като все псуваше. Какви хора, боже господи, какви хора!...

В Свети Врач не се спря, а продължи. Тук шосето бе задръстено с каруци, добитък и хора. Нощта падна. Танас все бързаше. Настигаше една след друга каруците. Питаше за своите и отминаваше напред. Вече загуби надежда. И в Горна Джумая ако не ги намера, връщам се в Македония, па ако ще жив да ме дерат!... Наближи една волска каруца. Беше капнал и тръгна бавно след нея. В тъмнината не можеше да различи кой седи вътре. Един детски глас каза нещо. Стори му се много познат.

— Мито, Мито бре!... — извика Танас на детето и се приближи към каруцата.

— Вуйко, ти ли си? — позна го детето.

Спряха каруцата. Сестра му се хвърли на шията.

— Къде са моите? — я попита Танас със страх.

— Ами тука са... Малко по-напред.

Танас ги остави и затича в тъмнината. Спъна се на два пъти и се просна на шосето, като силно си удари коляното. Отмина няколко каруци и най-сетне видя баба си, която караше воловете. Жена му лежеше върху един тюфлек, завита в черги презглава. Танас спря воловете. Баба му изхлипа. Отбиха каруцата настрани, в едни ливади

край Струма. Скоро дойде и сестра му с децата и зет му. Разпрегнаха добичетата да си починат. Танас още в началото разбра всичко. Но чак сега, като напалиха огън, попита. Баба му объркано му разказа. Танас отиде в тъмнината и заплака. Най-голямата надежда в живота му си бе отишла. Дълго стоя така. После чу гласа на баба си, която го викаше. Слава искаше да го види. Ако е рекъл Господ, ке ми роди друг син!... Отиде при жена си. Беше се събудила, но непрекъснато я тресеше. Танас я вдигна на ръце заедно с чергите и се премести по-близо до огъня. Стори му се много олекнала. Слава се разрида. Плака дълго и отчаяно. Тя знаеше, че никога вече нямаше да има дете и затова беше така безутешна. Танас не се мъчеше да я успокои. Само ѝ галеше косите. Когато не ѝ останаха сили да плаче, отново се унесе. Той я държеше в скута си. Слава сложи глава на гърдите му и тихо заспа. Танас се стараше да не мърда, за да не я събуди. Насън тя охкаше и трепкаше с цялото си тяло. Той гледеше пламъците на огъня и не мислеше за нищо... Останалите спяха като мъртви.

На другата вечер стигнаха Горна Джумая. И тук градът бе изпълнен с бежанци. Нямаше място къде да отседнат. Останаха да спят на открито. Заваля дъжд. Намокри ги целите. Към полунощ чу някой да вика името му. Обади се, беше старият му приятел — воеводата Ичко Бойчев. Той се разпореждаше в града с настаняването на бежанците. Прегърнаха се. Ичко веднага ги заведе в някаква голяма къща на един богат турчин Осман. Даде им отделна стая. Танас настани семейството си. Ичко ги навестяваше всеки ден. Носеше им кога храна, кога пари. Слава взе да се оправя. Съвземаше се с всеки изминат ден. Най-сетне стана на крака. И тъкмо тогава дойде холерата. Отначало дойде като на шега. Хората, както си бяха здрави-прави, отведнаж взеха да повръщат, да се зачервяват и до вечерта умираха. В един ден умряха десетина души. На другия ден целият град бе обхванат от нея. Умрелите не втасваха да погребат. Докато се мръкне, от къщата на Осман откараха шест трупа. Танас беше преживял много кървави сражения, с много жертви, но такъв мор не беше виждал в живота си. Уплаши се не толкова за себе си, колкото за Слава.

Потокът бежанци този път се вдигна към София. Обезумели от страх, керваните от мъже, жени и деца потеглиха, за да оставят костите си край шосетата... Танас също впрегна воловете. Те поне не боледуваха от холера. Още като тръгна по шосето, чувствуваше

някаква слабост. Мускулите го боляха, но караше напред, защото видя много умрели и захвърлени край пътя. В Кочериново обаче остана без сили. Попита за квартира. Прибра ги една самотна бабичка. Танас с мъка успя да разпрегне воловете и да свали багажа от колата. Когато свърши, целият гореше в огън. Изпи една стомна вода, но след малко я повърна. Легна на пръстения под и се зави с юрган и две черги. Тресеше го непрекъснато и нищо не можеше да го стопли. Жена му Слава, макар и много заслабнала, се мъчеше да му помогне. Баба му носеше това-онова в стаята — вода, мокри кърпи, оцет... Слава пипна босите крака на Танас. Уплаши се.

— Танасе — извика силно тя, като отви главата му от чергата, — краката ти са лед!...

Той с мъка отвори очи. Гласът на жена му идваше някъде отдалеч. Беше се унесъл.

— Болен съм от холера — едва проговори Танас с пресъхнали устни.

Сетне пак изпадна в безсъзнание. Чуваше, че се говори, но нямаше сила да разбере какво. По едно време се стресна. Това ли е краят? Отвори очи. Помъчи се да събере мислите си. В своя живот бе слушал много за холерата. Такива епидемии се случваха често в турската империя. Старците разказваха на младите каквото знаеха за тях. Беше чувал най-чудновати лекарства. Най-сетне си спомни рецептата, която му бе казал един турчин в Цариград.

— Славо — прошепна той, — тебе да ми намериш две кила мастика и една връзка чесън...

Жена му излезе по селото да търси мастика. Намери бързо. Хляб трудно можеше да купиш, но мастика колкото искаш!... Чесън имаше у хазайката им. Върна се с дамаджаната. Трябваше дълго да разтърсва Танас, докато дойде в съзнание. Той я надигна и наведнаж изпи половината. Сетне му счукаха двацет глави лук и с една лъжица му ги напъхваха в устата. Гълташе с усилие лютивата каша. Отпусна се на земята и отново се забрави. Събуди се късно на другата сутрин. Отвори очи. Зарадва се. Беше жив. Слава, без да го пита, му донесе отново дамаджаната с мастика. Този път изпи към половин литър. Чесъна предварително го бе счукала. Танас отново яде. Вечерта се почувствува по-добре. Нямаше сили да стане, но повръщането мина и вече не го тресеше. След като полежа една неделя, вдигна се на крака.

Слава го подкрепяше, за да може да върви. Той си отрязва една тояга и с нея се подпираше. Чак тогава жените му казаха, че е опасно да остават още в Кочериново. Чужди войски приближаваха старата граница. Тримата криво-ляво наредиха багажа. Тоя път Танас седна в каруцата, а жена му караше воловете. Откъм границата се чуваше боботенето на оръдията. Затова отминаха Дупница и взеха посока към София. Понататък знаеха, че няма къде да бягат.

Най-сетне стигнаха. Хиляди бежанци вече се бяха струпали в българската столица. Страната бе разсипана. И до ден-днешен Танас се чудеше как можаха да преживеят толкова много хора. Често си бе мислил отпосле за това. Когато целият народ е нещастен, всички стават добри един към друг и си помагат. Както животните се събират на стада, за да оцелеят, така и народът при опасност става много задружен. Хиляди и хиляди бежанци от Македония, Тракия и Добруджа се стичаха в това парче земя, което беше останало от разгромена България. Те предпочитаха да зарежат цветущи имоти, китни къщи, стока и богатства, да забравят спомени и да се приберат там, където живееха техните кръвни братя.

Така измяна една есен, една зима и пролетта свършиха. Танас трябваше на всяка цена да намери работа. Той непрекъснато търсеше и работеше, каквото му падне. Един ден, както безцелно се разхождаше по „Клементина“^[2], някой го извика. Зарадва се много. Беше Нако от Неманци, с когото се криеха от турците, като почна войната. Влязоха в кръчмата. Разговориха се надълго и широко. Разбра, че той е в същото положение. Чудеше се как да изхрани децата. От дума на дума при второто шише ракия Нако му предложи план. В София с храната беше зле. Нямаше достатъчно нито хляб, нито месо. Ще отидат в Северна България и ще купят оттам кокошки, гъски. После ще ги продават, а печалба в столицата. Търговията им е в кърпа вързана, палеше се Нако. Нямаха само... капитал! Накрая великодушно предложи на Танас да му стане ортак^[3]. Ще делят печалбата наполовина. Чурук^[4] му се видя цялата работа, но Танас се съгласи, защото нямаше друг изход. Прибра се в къщи. Баба му даде последната лира.

На сутринта Танас сложи половин самун в раницата и малко сирене. Срегнаха се с Нако. Двамата дълго мислиха накъде да хванат. никак не знаеха пътищата в стара България. Решиха напосоки да тръгнат по едно шосе. Когато се срещнеха, все разпитваха. Шосето

ги изведе към Орхание. Там замръкнаха. В тъмнината не можеха да видят нито човек, нито село. Както вървяха, се натъкнаха на една колиба. Отидоха при колибата и извикаха. Излезе човек с газена ламба в ръка. Покани ги вътре. Седнаха. Човекът им направи качамак. Изчака ги да се наядат и чак тогава ги заприказва.

— Откъде сте, братя?

— От Кукуш — отговори Танас.

— И аз така си помислих, по говора — рече човекът.

— А ти откъде знаеш как говорят в Кукушко?

— Ами аз съм живял там. В Енешево строихме черква на времето. Живял съм и в Чигунци.

Разприказваха се надълго и нашироко. Питаше за разни познати. Явно, много им се радваше.

— А по каква работа сте натука, братя?

— Искаме да купим кокошки и гъски.

Човекът се засмя с глас.

— Къде кокошки и гъски в Стара планина?

Той им обясни защо от тяхната търговия няма да излезе нищо. Преди всичко не могат да закарат кокошките и гъските до София. Това не е добитък, сам да ходи. Съгласиха се с него и след като преспаха, се върнаха обратно. Жена му и баба му бяха много щастливи, че си е дошел. Казаха му и голямата радост. Намерили зашита в юргана четирийсет златни лири. Баба му мислела, че ги оставила в Кукуш, но като си легнала Слава, нещо издрънчало. Попипала и след като разпрала юргана, открила лирите. Сега вече Танас имаше капитал.

Срещна се веднага с приятеля си. Каза му за лирите. Нако надуши по-добра търговия. Видя, че хората са много оголели и за скъсана дреха дават сума пари. В София той се завъртя около военните. Даде тук-там бахшиш и накрая се разбра, че имат склад със стари вещи и униформи, които разпродават на купувачи. Складът се намирал на площад „Македония“. Един фелдфебел ги пушна вътре. Беше пълно с кърпени куртки, шинели и ботуши, които един с един не си охощаха. Имаше и скъсани фанели, и одеяла, и седла, и оръжие, и какво ли не още!... Дватама с Нако се ровиха два дена, докато изберат по-добрите. Купиха магарета. Иван от село Междурек, който беше станал самарджия в София, им направи на доверие самарите. Натовариха стоката. Решиха да идат чак в Петрич. Пътуваха три дни.

Като стигнаха на чаршията, хората щяха да ги избият. не можеха да се отбраняват от оголелите купувачи. Танас обгради купчината стока с една ортома и чак тогава започна разпродажбата. Печалбата беше неочаквана. Не се грижеха да хвалят стоката. Купувачите сами си избираха каквото им трябва. Накрая продадоха на тройна цена и магаретата. Като добитък те най-много се ценяха по петричките планини.

Излязоха от града. Седнаха на една ливада и преброиха парите. Разделиха си ги братски. Бяха щастливи. От София до Петрич имаше повече от двеста километра, но за тях това беше една приятна разходка. Като минаваха през Левуново, направи им впечатление, че по полето пасат много крави и биволици. Без дори дума да си разменят, Нако и Танас започнаха пазарлъка със селяните. Купиха десет крави млекарки и две биволици с по едно голямо малаче. Вървяха бавно, за да не уморят добитъка и да не му секне млякото. Налагаше се да спират, за да го доят. Тоя път им трябваше цяла седмица, дорде стигнат София. Още като влязоха в Княжево, ги наобиколиха търговците на добитък. Дватамата не можеха да повярват на цените, които им предлагаха. Нако все му шепнеше:

— Танасе, тая, нашта, е прекалена работа...

— Оти, бре? Нека дават! И ние требе да ядем!

Когато Танас изсипа на одъра в полутъмната стаичка банкнотите, двете жени не можеха да се начудят. Той много се гордееше от похвалите им, особено от тия на баба му, понеже тя беше добра търговка. На другия ден Танас каза на Слава да се облече хубаво. Излязоха заедно на покупки в София. Първо харесаха една хубава готварска печка. Пазариха и кюнци за печката. Ама какви дебели!... Години след това печката изгни, но кюнците стояха и до ден-днешен в стаята на Танас. Понякога, като спореше за старото производство и твърдеше, че било добро, винаги подкрепяше думите си с тия кюнци. Казваше на събеседника си:

— Слушай сега! — сетне удряше кюнеца с желязо, от което той иззвънтяваше мелодично. — Чу ли? Алис камбани бият!...

Купиха и още много други неща, главно покъщнина — чинии, вилици, лъжици, тави... Нямаха нищо. Танас натовари всичко на една каручка и ги отнесе в къщи. Живееха на края на Ючбунар. Сетне пак се върнаха в центъра.

— Ти, като имаш пари — му каза Слава, — мѐсто не можеш да си намериш...

Тоя път Танас обиколи магазините за дрехи. Купи на жена си нови хубави обувки и един голям шал, целият на цветя. Слава обу обувките още в магазина и наметна шала. За подарък на баба си взе икона на Света Богородица, молитвеник и черен плат за фуста. Жена му, която за пръв път излизаше на разходка в големия град, се радваше като дете. Все хващаше Танас за ръкава и му сочеше витрините.

— Глей, Танасе, виж що е убаво!...

София след злополучната Балканска война почна по малко да се съвзема. Магазините отново се изпълниха. Танас смяташе, че всичко ще се оправи, защото нямаше, според него, по-работлив народ от българския. Странна гледка бяха двамата, ако човек ги наблюдава от страни. Една нежна, тънка, русокоса жена, с хубави сини очи и учудено изражение на лицето, облечена в китна македонска носия, един висок, черноок мъж, с горда осанка и вродено достойнство. Те правеха впечатление на минавачите. Но Танас за пръв път разбра колко е красива жена му, когато след покупките влязоха в една бирария. Цял ден бяха ходили по София и щом мръкна, се почувствуваха много гладни. Като вървяха към Възраждане, Танас чу музика. Спря се. Носеше се миризмата на скара. Слава, която денем от приличие не смееше да го хване за ръка, тоя път му стискаше радостно пръстите, понеже беше тъмно.

— Да идем ли там, дето свирят? — попита Танас.

— Ти знаеш — каза Слава, но не можа да прикрие голямото си желание.

Танас се усмихна. Бирарията беше на открито. Между дърветата бяха опънали електрически жици с много лампи и светеше като ден. Когато минаха сред масите, заети вече от семейства или компании, Танас видя как мъжете се обръщаха да гледат жена му. Почувствува се горд. Разбра, че е красива. Като седнаха, Танас рече:

— Всеко нещо тебе да е от сой!...

От оркестъра Слава не можа добре да го чуе.

— Що вѐлиш, Танасе?

— Кога купиш кон — започна да разяснява мисълта си той, — питаш кой е баща му и майка му. Да е от сой! Та, вѐлям, си от убава порода...

Слава, несвикнала на такива похвали, се изчерви цялата. Танас я погледна. Виждаше я като че за пръв път. Язык, че нѐма да имаме дѐте! От нас двамата щеше да излезе нещо много хубаво... Той знаеше, че жена му и баба му редовно изнасят шест месеца и година на мъртвороденото момченце, заровено в полето пред Кукуш. Бяха го нарекли Танас, въпреки че поп не го е кръстил. Танас със своето развито чувство за справедливост никога с нищо не напомни на жена си за това. Но в дълбочината на душата си страдаше. Смяташе само, че той е виновният. Мои са били греховете и заради мене стана така...

— Що ти е, Танасе?

Той трепна. Беше свикнал бързо да се отърсва от лошите мисли. Усмихна се. Огледа внимателно масите. Видя, че всички пият бира. На него му се пиеше ракия, но смяташе за неприлично, щом всички пият бира, той да пие ракия. Поръча скара. Видя, че и жените пият бира. Поръча и за двамата. Оркестърът изпълняваше главно мелодии от оперети. Танас, зажаднял за музика, смяташе, че тия мелодии са най-хубавите, които е чувал в живота си. Истина, че не можеха да се играят на хоро, но галеха ухото. Направени са да услаждат яденето, си каза той. Излязоха си късно. По улиците на крайния квартал имаше лампи тук-там. Прибраха се в тъмнината. Старицата спеше. Слава все му стискаше ръката.

Изведнаж заболя баба му. Слава много се уплаши. Танас не жалеше пари. Водиха я на много доктори. Водиха я и в частна болница.

— Стара жена е — му каза един доктор. — Сили няма в нея.

Танас се съгласи с него. Лирите бързо се стопиха. Печалбите на Танас отиваха по болестта. Парите винаги носят нещастие, си казваше той. Ако ги изкараш от едно мѐсто, отиват на друго. Но не му беше жал. Той искрено обичаше баба си и искаше да е жива и здрава. Търговията намаля. Цената на добитъка в София спадна. Сега с Нако правеха големите преходи пеша по навик. Печалбата им беше малка, колкото да преживеят. Веднаж, когато Танас се върна пребит от умора, завари баба си умряла предишния ден. Слава го чакаше за погребение. Той не се поскъпи. Купи място за вечни времена в Софийските гробища. Дойдоха почти всички приятелски семейства от Кукуш, а те не бяха малко. След погребението се прибраха в стаичката. Слава заплака и го прегърна.

— Сега ти си ми всичко — и баба, и баща, и майка... — рече тя на Танас.

Боже господи, си каза той и се сети, че жена му е сираче. Уплашила се е да не би сега да стана лош към нея. Но се ядоса, защото отгатна мислите ѝ.

— Аз съм ти мъж — ѝ рече той. — А това е повече от баща и майка. Друг път да не си рекла такива думи!

Пак тръгна по търговия. Не вървеше никак. Само се уморяваше. Отслабна много. Какъв търговец съм аз!... — често си казваше той. Жена му го чакаше, но линееше. Той не беше свикнал да се грижи за семейството. Досега все за него се грижеха. Като четник — народът, а сетне — баба му и жена му. Верно е, като орман меймури изкарваше добри пари, но това работа ли беше? В Турция така можеше, но в България много се работеше. Сега трябваше отново да се научи да изкарва пари. А занаят немаше... Една вечер, когато той се прибра в София, Слава му каза:

— Преди да умре, баба заръча да ти кажум нещо.

— Кажу.

— Рече — всичко става! Пак може да има война. Оставили сме хубави имоти в Кукуш. Приберейте се да живеете по-близо до границата, та дано се отвори и веднага си идете!

Танас цяла нощ мисли. На сутринта, когато се видяха с Нако, му рече:

— В нашата търговия за двама души нема печалба. По-добре ке е сам да я правиш. А яз ке хванам друга работа.

Нако с благодарност се съгласи. Направиха сметките и си разделиха парите. Танас отиде право на пазара. След дълги пазарлъци купи два хубави коня и една каруца. С тях немаше да пропадне. Развесели се. Накара Слава да се облече хубаво и отидоха пак в бирарията с оркестъра. След няколко дни натовариха цялата покъщнина на каруцата и тръгнаха към границата на Македония...

Спря се в Горна Джумая. Реши тук да се заселят. Години наред беше четник в тоя край. Селяните го познаваха. А и повечето жители на града бяха бежанци. Имаше и много кукушани. И тоя път му помогна Ичко Бойчев. Като бежанец му дадоха място да си построи къща и нива край Струма да сади тютюн. Пренесе с каруцата камъни и тухли за къщата. На три пъти ходи в планината да докара дървен

материал. При строежа му помогнаха приятелите. Всеки му даде някой лев, а който нямаше, дойде да работи. Издигна я за един месец. Но пари никак не му останаха. Накрая продаде и каруцата, и конете. Реши пак да опита в търговията. Искаше да почне касапльк, а капитал нямаше. Отначало потърси стока от селата. Купуваше главно пилета. Селяните го познаваха и му се радваха.

— Добре дошъл, бай Танасе. Що те води насам? — го питаха те.

— Нуждата — казваше Танас.

— И ние сега сме зле.

— Слушайте какво. По-рано сме живели заедно и сега пак ќе живееме.

— Какво искаш, бай Танасе?

— Какво искам ли? Пари немам, а искам да купам.

— Трудна работа — отговориха селяните.

— Познавате ме. Нема да ви завлека. Дайте ми сега малко стока без пари. Аз ќе я продам в града и като взема некой лев, веднага ќе дотичам да ви се изплатам.

— Добре, бай Танасе — казваха селяните. — Така да бъде!... — и му даваха стока.

Жена му Слава не остана назад. Тя искаше да помогне, с каквото може. Скараха се здравата. Според Танас един мъж трябва да храни семейството си сам. Тя не се съгласи. Без да го пита, разработи нивата, която им бяха дали край Струма, и я насади с тютюн. Искане не иска, Танас се примири. Сега помагаше и на нивата. Взеха хубави пари от тютюна. Капиталът му нарасна. Реши да почне търговията по-наедро. Хвана се ортак с двама братя. Докато единият стоеше постоянно в дюкяна да продава месото, Танас и другият брат купуваха стока за клане. Отначало всичко вървеше добре. Танас беше наивен. Късно разбра, че го лъжат. Накрая фалираха. Не му остана счупен грош. След няколко месеца двамата братя отвориха с награбеното нов и голям дюкян. Танас мислеше да отиде при тях с нагана и знаеше, че ще си прибере парите, но се въздържа. Щом съм бил будала, така ми се пада! Та от комита търговец става ли?... След това никога повече не се залови с търговия.

Познаваха го в инженерството. Намериха му работа по шосетата. Оттогава Танас не я смени до края на живота си. Остана прост работник-копач, защото разбра, че само така можеше да запази

достойнството си. Жена му продължи да работи нивата с тютюн. Свързваха добре двата края.

Лятото на 1915 година се заговори за нова война. Особено много се говореше сред бежанците, напуснали родните си огнища. Смятаха, че войната ще върне земите на България. Някои започнаха да получават повиквателни заловеде, макар че обща мобилизация не бе обявена. Скоро и Танас получи заповед. Остави на жена си колкото пари имаше, даде ѝ добри съвети, които не хранят, и се прости с нея. Беше сигурен, че ще се справи сама. Пригответи се както трябва. Купи си ново топло бельо. Слава му оплете две вълнени фанели. Взе си и джезве, филджан, захар и една кутия мляно кафе. Наряза тютюн в друга голяма кутия. Според него, беше готов за войната. Казаха им, че в армията ще им дадат хубаво и модерно оръжие. Все пак скри в раницата си двата нагана с много патрони. Винаги можеха да му послужат.

Събраха се всички мобилизирани. Повиквателните им бяха за Кюстендил. Една сутрин се вдигнаха пеша. Когато излязоха от гарата и се погледнаха — бяха все стари четници, патили и препатили. А и годините им не бяха малко. Повечето минаваха четирийсет. Гордееха се, че ги викат в армията на тая възраст. По негласно споразумение избраха за свой началник Танас, прекарал най-дълго време в нелегалност. Имаше и някои по-млади между тях. Дойде и братовчед Кино. В България стана много отракан и все им правеше смешки. В Кюстендил завариха още свои другари от Македония. Всеки искаше да се бие за свободата ѝ. Но в казармите повечето мобилизирани бяха от други краища на страната. Танас отиде при командира на полка и го помоли да оставят революционерите в една рота. Полковникът не се съгласи. Отпърво строиха мобилизираните. Видяха как ги разпределят в роти. Наредваха една дълга редица и ги караха да се броят на първи и втори. Тековете отиваха в една рота, чифтовете в друга. Кино, братовчедът на Танас, свърши тоя път работата. Предварително подреди редицата. На един мобилизиран — един четник. Когато ги преброиха на първи и втори, всички революционери се паднаха в една рота. Зарадваха се много. Докато другите мобилизирани обличаха униформите, които им даваха, без дума да кажат, интендантът на полка видя много зор с четниците. Те бяха хора, воювали цял живот и знаеха какво да изберат. Караха се за всеки ботуш и за всяка куртка. Накрая се

принудиха да им дадат от най-новите. С оръжието беше същото. Всяка пушка се оглеждаше от комисия с председател Танас. Подбираше внимателно оръжието. Дали затворът не заяжда, цевта да не е побита. Още в началото на идването си дадоха на началниците да разберат, че имат работа с опитни хора, а не с момчетии, непомирисали барут! За командир на ротата им назначиха капитан Кюлюмов от Ресен, много буйно момче. С тях се държеше братски, но иначе, според Танас, ставаше лют като арнаутска чушка. Обичаха го, че беше справедлив и куражлия човек. Само с фелдфебела не можаха да сполучат. Падна им се някакъв шоп от кюстендилските села. Викаха му Стойне. Имаше само една-единствена цел — да угоди на началството. Знаеше устава наизуст. Още като ги строи, Кино прошепна на Танас:

— Баче, тоя е голем хаирсъзин...

— Ке го оправяме!

Веднага ги накара да маршируват. Наистина, между тях имаше хора необучени, които не можеха да стъпват в крак. Но това ли беше важното?... Танас знаеше, че всеки от тях, сложен на позиция, ще се бие много по-добре от обучените млади войници. Лятото се падна горещо. На казармения плац революционерите лееха пот на реки под кръсътите на фелдфебела Стойне. На предната редица като най-висок беше Танас. Благодарение на него дисциплината криво-ляво се удържа първия ден. Фелдфебелът чувствуваше, че са го намразили, и, от своя страна, реши да им покаже кой е. Само че не знаеше с какви хора си има работа. Нарочно ги задържа на плаца, когато дойде време за обед. Другите роти обраха тлъстото и мръвките на манджата. За тях остана дъното на казаните. Почти не ядоха. Озлобиха се много и почнаха да роптаят.

— Почакайте — им рече Танас. — Още е рано. Не сме им видели мурафетите. Като разбереме всичко, ке обърнеме другио тефтер.

— Кажи го на капитан Кюлюмов!

— Абе ние малечки ли сме, та ке се плачеме на началството? Сами ке го апнем!

Вечерта се повтори същото. Пак ги забави на плаца. Пак остана дъното на казаните за тях. Бяха гладни и пак не ядоха. Не че храната беше толкова лоша, но от обида. Фелдфебелът се подсмивваше и казваше:

— Що не ручате? Не ви ли е сладко? У казармата такава ни е манджата. Може да сте свикнали на богато, ама тука нема!

Четниците мълчеха. Гъркиот, си рече Танас, много лошо му се пише!... Вечерта пратиха Кино с още няколко момчета да купи храна от Кюстендил. Донесоха и ракия. Всички седнаха, наядоха се хубаво и изпиха ракията. Поразговориха се какво да правят на другия ден. Разбраха се по всички въпроси и спокойно си легнаха. На сутринта, когато засвири тръбата за събуждане, никой от тях не мръдна от наровете.

— Ставайте! Карцер за вас!

— По-тихо — му рече Кино. — Не виждаш ли? Хората спят! Кеге ги скорнеш...

Фелдфебелът още повече се вбеси. Разпаса колана си, но някой от леглото му дръпна каиша и го хвърли чак към изхода на стаята. Стойне изтича навън. Като се наспаха, четниците разстанаха. Облякоха се криво-ляво. Излязоха на двора. Донесоха съчки и запалиха огън. Всеки си носеше джезве, филджан, захар и кафе. Седнаха да си варят кафето. Стойне изглежда не беше успял да намери началник, комуто да се оплаче, и дойде, когато четниците шумно сърбаха кафето си.

— Момчета, има и военен съд. После да не ви е криво!...

Никой не му отговори, сякаш не фелдфебел, а муха е кацнала наблизо. Стойне почна да казва наизуст устава и какви наказания се предвиждат за такова неподчинение. По едно време Кино го прекъсна.

— Да направам едно кафе и на бай Стойнè, що ке кажете?...

— Остави го, морè — рече един мустаклия четник. — Кеге му почернеят мустаците от кафе. Още е малечок.

— Не дават, бай Стойнè, кафе за тебе — му обясни Кино. — Ама като пораснеш, тогава ке пиеш...

— Ей, войника, станè, мирно!

Кино продължи да сърба кафето и започна моабет със съседа си.

— Аз бай Стойне ли съм ти! — продължи да вика фелдфебелът.

— Сбъркал съм, прощавай — му каза Кино. — Не си бай Стойне, а Индрèз гюптино.

Фелдфебелът потъпка така още на място и разярен изтича към плаца. Върна се с капитан Кюлюмов. Четниците станаха на крака.

— Момчета — им рече капитанът. — Така не може! В армията има дисциплина. Сега ви прощавам, но ако правите така, ще вземем

други мерки.

Стойне беше доволен. Думите на капитана му дадоха сили. Като крещеше тъй, че да го чуят целите казарми, строи ги. Тоя път непрекъснато маршируваха. Въртеше ги наляво, надясно, опираше ги, караше ги да залягат и да лазят по корем. Дрехите им бяха потънали в прах, пот се стичаше по лицата им.

— Баче — рече Кино на Танас, — тоя пезевенк ке ни направи на улави. Много се въртим.

— Трай!

Преди да си легнат, отново се разговориха... На сутринта станаха с тръбата, но не се строиха. Пак излязоха на двора да си варят кафе. Чак когато го изпиха, доброволно се строиха на плаца. Щом фелдфебелът каза „ходом марш“, тръгнаха, но след малко Танас извика „седни“ и всички седнаха.

— Кой извика „седни“? — крещеше побеснелият фелдфебел.

— Не знам — рече Кино. — Заповед е, ке я изпълняваме...

Изправиха се. Щом фелдфебелът извика „наляво“, Танас веднага командуваше тихо „надясно“ и цялата рота се обръщаше в тая посока. Дотам стигнаха в ината си, че Стойне, като им казваше „стани“, те лягаха по корем на земята.

— Не те разбираме добре — му каза кротко Кино. — Вякаш много и не знаеш български. Требе да се упражняваш некъде по-спокойно да даваш, заповеди...

На другата сутрин целият полк излезе на учение по баирите. Тоя път мърдане нямаше. Всички началници начело с командира на полка бяха излезли да наблюдават учението. Стойне ги измъчи, колкото си искаше. Караше ги да тичат в горещия летен ден като за атака, връщаше ги и отново почваха да тичат към височината. Другите роти бяха свършили учението и една по една се прибираха в казармите. Остана ротата на Стойне. По едно време дойде файтон и взе командирите. Четниците веднага забелязаха, че са сами. Фелдфебелът пак изкомандува „за атака“, но четниците като един седнаха на земята. Той започна да крещи и псува. Никой не го слушаше. Дойде час за обед, а те седеха на тревата и продължаваха да се инатят. Понеже нямаха какво да ядат, запалиха огньовете и почнаха пак да си варят кафе. Чак късно след обед станаха. Строиха се и сами потеглиха към казармата. Фелдфебелът вървеше край тях. А в това време капитан

Кюлюмов ги чакаше да дойдат за обед. След като видя, че не идват, качи се разтревожен на кобилата си и я пришпори към хълмовете на Кюстендил. Не ги намери на мястото на учението и слезе на шосето. Там видя ротата. Като наближи, Танас извика: „Стой за среща!“ Цялата рота изпълни блестящо командата. Капитанът извика фелдфебела, който се влачеше зад ротата.

— Защо твоите хора не са обяждали? Кое време е сега?

— Инатат се. За тех затвор!

— Защо правите така? — се обърна капитанът към четниците.

— Вземал ни е на гарез и само ни изтезава — рече Кино.

Неговите думи като че ли отпушиха насъбралото се недоволство. Всеки викаше. Капитанът ги накара първо да млъкнат и после един по един ги разпита. Накрая така се разлюти, че отиде при фелдфебела и му удари два шамара, ама такива, че шапката му фръкна в праха. Всички останаха много доволни. Прибраха се радостни в казармата. На следващия ден по предложение на Кюлюмов им дадоха друг, стар фелдфебел, участвувал и във войната от 1885 година, и в Балканската война. Беше разбран човек. Умееше да зачита революционерите, а и за ротата си бдеше като орел. Все най-хубавото за нея — от манджата до дрехите. На общото учение на полка ротата толкова се прояви, че поздравиха и капитан Кюлюмов, и фелдфебела за отлично проведената атака. Обучението им трая трийсет дена. Чакаха всеки момент да обявят войната, затова бяха в пълна бойна готовност.но вместо това се получи заповед всички македонски революционери да заминат в София. Сърдечно се простиha с капитан Кюлюмов и стария фелдфебел. Пиха цяла нощ в една кръчма на Кюстендил и потеглиха.

Отидоха в едно високо здание до Народния театър. Посрещна ги Тодор Александров. Надълго и широко им говори. Повечето бяха определени като водачи и съгледвачи на настъпващите войски, понеже познаваха местата. Други веднага заминаха като ударни отряди, които да нападнат местните гръцки и сръбски власти преди настъплението на армията. Трети, организирани в чети, заминаха в тила на врага. Танас остана между тия, които бяха на разположение на щаба им. Почна да обикаля София, понеже нямаше какво да прави.

Веднаж, както се разхождаше край Военния клуб, забеляза една хубава каляска. Направи му впечатление, че човекът на капрата му е познат. Когато каляската мина край него, до кочияша видя Нако, стария

му ортак от търговията в Петричко. Беше много хубаво облечен. Танас се затича след конете и почна да вика.

— Нако, Нако бре!...

Един полицай го спря, като го хвана през кръста.

— Къде си се затичал! Това е каляската на министър-председателя Радославов.

— Дека отиде? — попита Танас.

— В Народното събрание.

Танас се запъти натам. Видя, че Нако вече е слязъл от капрата и придружаваше министър-председателя, който влизаше в Народното събрание. Чак тогава Нако се затича към Танас. Прегърнаха се.

— Голем човек си станал! — му рече Танас.

— Прости ми. Видех те, ама не можеше да спрем конете. Такава ми е службата.

— Какъв си сега?

— Калаузин^[5] съм на Радославов. Требели му куражлии хора да го пазат.

Танас го разпита за децата. От своя страна, също му разказа какво е правил в годините, откакто не бяха се виждали. Чакаха така до обед. Министър-председателят излезе и се качи в каляската. Нако подаде ръка на Танас да седне на капрата до него. Така минаха през главните улици на града. Навсякъде военни и полицаи се спираха и отдаваха чест.

Нако беше се сдушил с домашните на Радославов. Помагаше и на слугите. Всички го обичаха. Затова идването на Танас не направи никому впечатление. Седнаха да ядат в една приземна стая. По-късно Танас се запозна и със синовете на министър-председателя. Често отиваше на гости при Нако да похапне хубаво ядене. А имаше чужди вина, каквито в живота си не бе пил. Един ден Танас започна да го разпитва какво правят депутатите в Народното събрание.

— Псуват се и се бият с тефтери — му рече Нако.

— Айде бре! — не можеше да повярва Танас.

— Честен кръст, ако не верваш!

— Ама как може?

— Айде утре ке те водам, с очите си да видиш!

— Ке ме пуснат ли?

— Щом аз кажа — гордо рече Нако, — ке те пуснат!

На другата сутрин Танас първо мина през щаба. Кино, вместо да отиде с войската, се набута като писар, въпреки че едва се подписваше. Но понеже беше голям майтапчия, всички го обичаха.

— Айде, Кино, да те водам в Народното събрание — му рече Танас.

— Ей сега, баче. Малко да лъсна ботушите...

Беше още рано. Помотаха се така известно време. Депутатите взеха да пристигат кой пеша, кой с файтон. Най-послед дойде и каляската на министър-председателя. Нако беше пак на капрата. След като изпрати Радославов до вратата, върна се при двамата.

— Айде сега... Ама нема да дигате шум.

Нако беше вътрешен човек в Народното събрание. Пропуснаха ги безпрепятствено. Настани ги в една ложка. Вътре имаше други хора — журналисти ли са, или дипломати, Танас не можа да разбере.

— Аз много съм слушал — им каза Нако, — та ке чекам навън. Тук ке се съклетисам. Като ви омръзне, можете да си излезнете.

На Танас му направи впечатление, че депутатите много шумят. Един човек все звънеше на звънеца да пазят тихо. По едно време депутатите се скараха. Започнаха да се наричат с какви ли не имена, сякаш не са българи от един народ, а най-върли душмани. Ако е верно това, дето си казват, помисли Танас, тука са се сбрали най-развалените хора на земята. Кино му шепнеше:

— Баче, гледай. Сèга ке се степат со тефтерите...

Остана разочарован. Тоя път не се биха, но Танас беше сигурен, че друг път наистина са се били. Той не можеше да схване за какво се карат тия хора. Когато ставаше един да говори, другите го освиркваха и тропаха с крака, а после — обратното. Горедолу разбра, че едните са с правителството, а другите — опозиция. Направиха му впечатление едни млади момчета депутати. Те не взимаха думата, а избираха момент, когато ставаше тихо, и казваха някое изречение, ама такова смешно, че Танас едва се сдържаше. Много му харесаха.

— Кино, слушай тия чивиджии... Голем джумбуш прават.

По-нататък събранието премина към други въпроси. Вече не се караха толкова. Като че ли всички се успаха. Едив четеше нещо дълго под носа си и Кино на два пъти се прозя. На Танас също му се приспа.

— Баче, гледай тоя с брадата на първио ред — спие и хърка...

Танас погледна. Наистина, на първия ред беше забол голямата си бяла брада на гърдите един депутат. Личеше си, че е едър и възрастен човек. Тъкмо решиха да напуснат от скука, и започна някакво разискване. Спомена се нещо за Петричка околия. Тогава един от младите депутати стана и каза:

— Ние не сме достатъчно компетентни по въпроса. Тук сред нас има един голям специалист от Петричко...

— Предлагам да стане дядо Дончо и даде обяснение — рече друг от чивиджийите.

Цялата зала насочи погледите си към първия ред, където спеше човекът с голямата брада. Танас трепна. Боже господи! Да не би това да е дедо Дончо Златков Айдуко Арамията?... Тия около заспалия депутат го сръгаха. Едрият човек скочи като ужилен, но в първия момент не можа да разбере какво става.

— Що има, бре?... — извика той.

Цялата зала се разсмя. Нямаше съмнение, Танас го позна. Беше старият върховистки разбойник от село Палат.

— Дядо Дончо — каза един депутат, — става дума за Петричко...

Още чул-недочул, дядо Дончо махна гордо с ръка и каза:

— Седни си, бре! — после се изкашля и дълбокомислено рече: — Не сум согласен!... Тая работа нема да стане!... — и пак си седна на мястото.

Тоя път залата се превиваше от смях. Танас също се зарази. Разбра, че младите са взели на подбив дядо Дончо в Народното събрание. Кино си бършеше сълзите от смях:

— Баче, тия млади кабадйи ке ми скинат коремо...

Излязоха въвн при Нако. Танас искаше на всяка цена да се види с дядо Дончо. Вече не изпитваше тая омраза към стария си враг. Около обед депутатите почнаха да напускат Събранието. Танас застана на изхода. Още отдалеч видя едрата осанка на дядо Дончо. Изправи се пред него.

— Отмести се бре, да минам! — му рече той.

Танас не се отмести. Иначе дядо Дончо беше запазил фигурата си и пъргавината си. Но когато Танас го погледна в очите, видя, че са потъмнели. Имаше перде и не можеше да го познае.

— Не ме ли познаваш? — попита го Танас.

— Не виждам хубаво — въздъхна старецът. — Ако ми кажеш кой си, може да те позная.

— Аз съм Дилбер Танас. От четата на Чернопеев.

Като каза това, Танас помисли, че ей сега дядо Дончо ще избухне и ще се развика. Знаеше, че е невъздържан. Но се учуди, защото изведнаж той го сграбчи с огромните си ръце и го прегърна като роден брат.

— Танасе, братко! Живи бехме да се срещнем. Що чиниш?

Старият човек се разплака. Танас помнеше, че дядо Дончо е хитър и може да плаче, когато си поиска, но този път разбра, че е искрен. Отидоха в една кръчма. Дядо Дончо пи бира, а Танас ракия. Обясни му, че заради пердето на очите не трябвало да пие ракия. След това се разговориха за старите и новите работи.

— Ако и да се гонехме много, Танасе, домъчнело ми е за вас!... Толкова ти се радвам, че те виждам. Тука са се сбрали от кол и въже. Прават си смешки со мене...

— Ти, дедо Дончо, станал голем човек. Да ми паднеш, щех да ти изкормам цървата. Сега си деаутатин...

— Знам, Танасе, вие ме имахте за лош човек. Ама имало и от мене по-лоши!...

Ядоха скара. Дедо Дончо не даде на Танас и дума да издума за плащане. Имаше пари, пък и беше широк човек. Предложи му даже назаем. Танас отказа. Изпрати го до Народното събрание за следобедното заседание. На раздяла дядо Дончо пак пророни някоя сълза. Танас тръгна по улиците на София. Размисли се за стареца. И на него му е тежко. Човек, свикнал с планината, в града не можеше да живее. А и тука са се сбрали толкова развалени хора, че дедо Дончо изглежда ангел пред тях!... Старите вражди ги отнесе миналото. Един по един бяха загинали хората, с които Танас започна четническия живот. И противниците бяха останали малко. Може би затова му стана драго, когато видя дядо Дончо. Макар и от противната страна, той беше участник в революцията, влязъл през задната врата на историята...

Кино и Нако се много сдружиха. Ходеха все заедно. Когато Нако беше свободен, Кино го водеше в щаба. Те станаха хора на Тодор Александров. Гледаха го като господ в очите. Танас се чудеше откъде има сила този човек да ги кара да правят каквото иска. Той не се

свързваше вече с никого. За Танас единственият господар на Организацията си остана мъртвият Гоце. Затова Танас остана сам на себе си. От години не се бе срещал с Чернопеев. Знаеше, че напоследък живеел в Банско, Сетне чу, че бил мобилизиран като ротен командир в Пловдив. Когато една сутрин, съвсем случайно, някой в щаба му каза, че Христо е в София, той силно се развълнува. Не беше на себе си от възбуда. Разбра, че полкът му е отседнал на палатки в Лагера. Веднага тръгна нататък, но като стигна, научи, че само преди час войниците потеглили към Кюстендил. Изпращачите още не бяха се разотишли. Затича се по шосето за Княжево. За негова радост спря един свободен файтон. С него застигна полка чак към Владая. Пред една от ротите позна Чернопеев, яхнал на кон.

— Бай Христо! — извика Танас.

Чернопеев трепна. Обърна се. Скочи от коня. Прегърнаха се напред шосето. Ротата се спря да чака. Танас не можа да издържи и се заплака.

— Спираме движението на полка — рече Чернопеев. — Ходи с мен. Така ще си поговорим.

Остави коня на един войник. Танас се заплати с файтонджията и го освободи. Тръгнаха пред ротата. Танас искаше много да говори. Толкова работи имаше да пита Христо, да иска съвети и сам да му разкаже какво го боли, но сякаш им стана нещо и чак до височините след Владая дума не продумаха. Там ротите спряха и на войниците позволиха да се разтъпчат наоколо. Двамата останаха заедно. Време нямаше. Танас разбра, че и на Христо му е много тежко.

— Сбогом, Танасе! — най-сетне проговори старият му воевода.

— Защо сбогом? Ние пак ќе се видиме!

— Нема вече никога да се срещнем. Хубаво стана, че сега се видехме да се простим...

— Що думаш, бай Христо! Толкова ни мина през главите и останахме живи, сега ли ќе умираме?!...

— Това е последното, Танасе. Искам да си спомняш за мене с добро...

Танас отново се заплака. Тръбата засвири. Войниците се събраха. Двамата се прегърнаха и целунаха три пъти. Христо, без да се обърне, се качи на коня и застана пред ротата си. Танас стоеше настрана, докато тръгне полкът. Все се надяваше, че Христо ще се

обърне, но той не погледна и отмина с ротата напред. Дълго стоя така, докато се закриха от погледа му. Остана само прахът, който се стелеше над шосето. Някъде в далечината все още долитаха войнишките гласове. Пееха „Съюзници-разбойници“. Но и песента стихна. Танас поиска отново да се затича и догони полка. Имаше толкова много да говори с Христо... Но се спря. И до Кюстендил да вървим заедно, все това е!... Чак сега Танас разбра колко миналото е мъртво. Вървеше бавно по обратния път за София. Разбра, че отсега нататък е съвсем сам. Вече няма кой да мисли вместо него и да му казва кое е хубаво и кое лошо. Вече нямаше в кого да вярва. Разбра, че наистина нямаше повече никога да го види. Танас притежаваше тая дарба да предчувствува смъртта на хората, които обичаше, и досега не бе сгрешил. Според него, далеч преди да умре човек, първо умира в себе си, макар околните да не забелязват това. Но Танас не се лъжеше. Цветът на кожата им става землист, лицето им застива. Не се гневят, но и не се смеят, а думите, които казват, са някак особени, мъдри и за последен път. Може би имаше и други признаци, които Танас не можеше съвсем точно да определи, но знаеше, че Христо ще умре. Тогава, на Владайското шосе, той страда и го прежали. Затова, когато след два месеца му разказаха, че при една безсмислена атака на Криволак бил убит с куршум в челото, Танас не се учуди. Прекръсти се и рече тихо, като на себе си: „Бог да го прости Христо!“

Есента започна войната. Българската армия почти без битка зае цяла Македония. Всички се радваха на лесната победа. Танас беше съдържан. Смяташе, че войната не е свършила, а сега тепърва почва. Много от бежанците си отидоха по родните места след настъпващите войски. В София пристигна възбудена Слава.

— Танасе, да отидем в Кукуш!...

Танас не се съгласи. От Кукуш помен не бе останал.

— Нема там какво да правим.

— Ке си построиме нова къща. Много кукушани вече се прибраха.

Скараха се. Танас не отстъпи. Тук горе-долу се бяха наредили. Беше уморен да почне живота отново. Пък и нямаше нищо сигурно. Слава поплака поплака и се примири. Прибра се в Горна Джумая. Танас остана. Скоро го извикаха в щаба. Влезе в кабинета на Тодор Александров.

— Извиках те по една специална работа — му рече той. — Трябват ни за Ниш верни хора, стари комити. Сърбите са направили чети, които избиват наши войници из засада. А и мирни хора по селата.

За Танас това не беше нещо ново и слушаше спокойно.

— Като идеш в Ниш, ще се явиш при полковник Атанасов. Ще изпълняваш всичко, каквото той ти каже! Тая язва трябва до корен да се унищожи!...

— Как? — изведнаж попита Танас, като усети нещо, дето не му харесва.

— Щом разбереш, че в едно село е била чета, ще го запалиш и ще го изгориш. Населението да не приема такава чета!

Танас не можеше да търпи такъв тон и прекъсна Александров за негово голямо учудване, защото той беше свикнал на раболепие от околните.

— Населението не е виновно — рече Танас настръхнал. — И тебе да ти дойдат на гости хора с оръжие, и ти ке ги приемеш, искаш не искаш!

— Ти си войник на Организацията и ще изпълняваш нейните заповеди! — каза гневно Тодор. — Сега е война. На войната нема да се лигавим! Работа трябва да се върши!

— Господин Александров — рече с достойнство Танас, — аз съм македонски революционер, а не кокошкарин! Не мога да мъча населението. И те са българи като нас. Вие, що искате, правете, но за таква нещо аз в Ниш не отивам. Мене ме не бива за тая работа.

Александров замълча. Лицето му се опъна и сякаш стана два пъти по-дълго. Накрая рече:

— Добре. Сега си иди. Като ни потребваш, ще извикаме отново...

Танас излезе от щаба. Не се обади ни на Кино, ни на Нако. Отиде в казармата. В помещението нямаше никого. Яде, каквото намери, зави се презглава и спа до вечерта.

Минаха два месеца, без да го закачат, но не се вълнуваше от това. Защо да се кахърам? Хранат ме редовно. Дрехи ми дават. Спя в казармата. Що ми е лошото?... Отиде си до Горна Джумая да види Слава. Стоя при нея цяла седмица. Двамата като деца се радваха един на друг. Слава го изкърпи. Простиха се и Танас се върна в София.

Никой не му потърси сметка. Един ден отново го повика Александров. С Танас тръгна и братовчед му Кино, който вече не се делеше от него.

— Ще те пратя в Албания — му рече той — сред арнаутите. Но там е опасно.

— Мене не ме е страх. Само искам да ми дадеш един — братовчед ми Кино.

— Добре — съгласи се Александров.

На другия ден Танас заедно с Кино потегли за новото назначение. Първо отидоха в Тетово. Танас завари куп стари другари от Кукушко. Израдваха му се много. Още вечерта докараха отнякъде котел ракия и пиха до съмване. Танас знаеше, че кукушани не току-така му дават банкет. Пак нещо ке сагат, си каза той, ама да видим какво ще е... Най-сетне се отпуснаха и го заговориха. Войната отиваше вече към поражение. Бояха се как ще се измъкнат живи и здрави. Казаха на Танас:

— Остани тука при нас. Ние ке те раниме и чуваме. Само като дойде ред за бегане, ти ке ни водиш. Имаш лека ръка. Искаме живи да стигнем.

— Не мога — рече Танас. — Назначен съм в Призрен.

Всички захванаха да го разкандардисват.

— Ти до Призрен нема да довтасаш! Додека идеш, мръвка нема да остане от теб. Албанците за дрехите и цървулите ке те утепат.

— Не се кахърейте, мори! Що ми е писано, това ке биде — им отговори Танас.

Кино остана в Тетово при кукушани.

— Баче, кога нещо се бърка, по-арно е да останам при своите.

— Добре — съгласи се Танас.

На другата сутрин той отпътува. Мина през Митровица. Танас и там завари един кукушанин. Беше станал кмет. По целите му ръце имаше наредени пръстени. Голема яма е ударил, си каза Танас, но не му се скара, защото кукушанинът му даде богато ядене и пиене. Радваше се да види човек от родния край. На изпращане му подари три кутии локум и много цигари. Хляб и сирене Танас взе, колкото можеше да носи. От Митровица се вдигна в Качаник, а оттам във Феризович. Като слезе на гарата, Танас се учуди. На една бесилка висеше човек, изглежда отдавна, защото кожата на лицето му беше почерняла. От гарата отиде към чаршията. На площада видя втора бесилка и друг

обесен. Там беше и щабът. Вътре завари един полковник, който куцаше с едната нога. Танас му подаде документите.

— Мене ме викат Странджата — каза полковникът, като му подаде ръка.

Танас се трогна от това просто обръщение. Реши да го попита:

— Абе какви са тия бесилки и на гарата, и на площада?

— Иначе не може — уморено каза Странджата. — Ако не са тия бесилки, и два часа няма да се задържим тук. Няма по-разбойническо племе от арнаутите!

Танас се съгласи с полковника. Арнаутите си беха големи айдуци и ако немаше твърда власт, всичко щеха да избият и ограбат. Отпосле, като походи малко из Феризович, разбра как здравата ги е наплашил Странджата. А̀ некой направеше зулум, а веднага го окачваше на бесилото. Тук арнаутите бяха станали кротки като агнета. Танас се обърна към полковника да му даде съдействие, за да отиде в Призрен.

— Не може — му каза той. — Дотам е двайсет и четири часа път и все през Шап планина. Ще те застрелят веднага...

— Ами що да чинам?

— Стой при мене! Ще ти намеря тук работа.

— Не могам — рече Танас. — Имам назначение за Призрен. Жив или умрен, съм решил да стигнам дотам. И без това в тая война немах големо участие.

Странджата помисли малко и рече:

— Твоя работа. Тук два пъти седмично идват германски камиони от Призрен да товарят брашно. Можеш да се качиш в някой и да те откарат. Друг начин не виждам.

Танас се съгласи. На следващия ден пристигнаха германските камиони. Той отиде при Странджата.

— Кога тръгват?

— Утре заран. Казах им да те вземат.

Но на сутринта немаше нито помен от камионите. Още след обед германците натоварили брашното и привечер заминали. Танас пак отиде при Странджата.

— Къде са германците?

— Избягали са, тяхната майка! Бъзливи са като зайци.

Танас почака още три дена. Нови камиони не дойдоха.

— Знаеш ли що? — рече той на Странджата. — Видел съм много таксирати в живота. Нека и тоя ми мине през главата! Ако е дошел еджельо^[6], така да бъде! Толкова години съм ходил по най-лошите места и съм се спасил. Ке тръгнам тая вечер, пък каквото господ даде...

— Жал ми е за тебе — му каза Странджата. — Ако имаш близки, остави барем едно писмо...

Танас реши да тръгне същата вечер. Познаваше добре нрава на арнаутите. Те нощем никога не поставяха засади, но още преди изгрев слънце зад всяка чука се криеше по някой и дебнеше с пушка минувач за плячка. Танас нареди внимателно раницата. Пригответи си пушката и я държеше под мишка, готова за стрелба. Тръгна по шосето. Внимаваше много. Тъмнината не го плашеше, но на няколко пъти изтръпна. Шосето се изкачваше нагоре в планината. От такъв път господ да те пази! — си рече Танас. От едната страна имаше толкова дълбока стръмнина, че не можеше да види докъде стига, от другата — пак стръмнина, но нависоко, която закриваше небето и звездите. Ако двама души ти застанат на шосето, не можеш да се измъкнеш жив, си рече Танас. По едно време чу говор. Започна да стъпва тихо. Като наближи някакво по-равно място, видя цигани с каруца. Те идваха от Призрен. От страх, горките, не смееха да нападят огън, макар да беше студено. Танас им даде самун хляб да нахранят децата. Циганите го благословиха и той пак пое пътя. Цяла нощ бързаше да измине колкото се може по-голямо разстояние. За деня смяташе да се скрие някъде и да продължи на другата нощ. На разсъмване стигна село Суха река. Искаше да го заобиколи, но реши да влезе, понеже водата му се беше свършила. На чешмата наля манерката. Неочаквано видя хора в български униформи. Бяха войници, един малък пост около десетина войници. Разпрегръщаха го, като че им беше роднина. Учудиха му се как е тръгнал сам посред нощ. Нахраниха го хубаво. Танас си почина при тях. На сбогуване един подофицер му каза:

— Дойде ли дотук, не се бой вече! До Призрен е поле и разбойници няма.

Все пак от предпазливост Танас пътува нощем. Стигна Призрен на разсъмване. Беше голям град. Танас преброи сума джамии. Отиде направо в щаба. Макар че беше рано, завари един млад поручик. Той му се зарадва като на господ. Веднага го прибра в своята стая. Вечерта

двамата пиха, но момчето не носеше много и повръща цяла нощ. На заранта Танас реши да се захване с работа. Иначе щеше да се пропие.

— Много добре — рече му поручикът. — Само че аз исках да останеш при мене...

— Требе да си подбера чета — рече Танас.

— Има вече такава. Смели хора са, но не знам дали ще се разбереш с тях.

— Защо?

— Не разбират български.

— Аз знам турски — рече Танас.

— Албанци са. Сигурно и турски не знаят.

— Повикай ги да видам какви са.

След около час дойдоха. Бяха два̀сет и пет души. Личеше си, че до един са бабаити! Харесаха му много.

— Те са богато платени — му разправяше поручикът. — Даваме им по един наполеон месечно. Води ги, където искаш, защото тук здравата се залежах.

Танас се обърна на турски към момчетата. Гледаха го о отворени уста и не го разбираха. Но един, по-възрастен между тях, излезе напред и отговори на турски. Казваше се Занек. Беше нещо като водач на бабаитите. Бързо се разбраха. Обясни му какво иска от тях и да се стягат. Уговориха се на другия ден да са готови. Танас остана с поручика. Попита го точно какво ще прави с тая платена чета. Личеше, че поручикът е млад и неопитен. Но иначе имаше златна душа.

В мирно време бил учител в Скопие.

— Слушай, бай Танасе — му рече поручикът, след като помисли доста. — Хич не питай мене! Не разбирам от тия работи. А каквото искаш от мене — било патрони, било храна или оръжие, — ще ти давам!

Сутринта цялата чета със Занек посрещна Танас с почит. Тия прости хора бяха разбрали, че воеводата им е опитен човек още като получиха хлябовете, патроните и сиренето. Танас попита Занек накъде да хванат. Тръгнаха към село Ябланица в Шар планина. От разговора с него разбра, че е сърбоманско. Когато приближиха, Танас видя как хората се разбягаха и изпокриха. Бяха се уплашили. Влязоха в селото. Чукаха на портите. Никой не им отвори. Най-сетне Занек довлече

отнякъде поляка. От страх зъбите му тракаха. Танас попита къде е кметът.

— Отиде в Призрен.

— Къде му е канцеларията?

— Не смея да ви кажа.

— Защо?

— Кметът е много лош.

— Лош ли? — рече Танас. — Ами аз за лошите съм дошел, а не за арните. Ти ми кажи къде е канцеларията, пък аз ќе го оправам.

Танас имаше разрешението да действува по свое усмотрение. Поручикът му беше казал да бъде внимателен към народа, защото са се разбягали и не работят по полето. Главно да се занимава с войниците и с управителите, които бяха назначени в окупираните земи. Танас имаше негласното право да ги наказва както си знае, ако бяха злоупотребили с властта, която имаха. А втората, още по-важна задача беше да пазят селата от разбойници. В това време хората на Танас се плъзнаха из къщите да търсят царевично брашно. Въпреки че в раниците си имаха по три хляба, не бяха свикнали с него. А в селото беше голяма сиромашия. Танас спря една бабичка.

— Бабо, дали ти се намира малко царевично брашно?

— Имам, синко, но ако ти го дам, ќе останеме гладни.

— Аз ќе ти дам чист хлѐб същото тегло, а ти ми дай брашно, моите хора са качамакчии.

Жената се много зарадва. Дълго време не бяха яли пшеничен хляб. Заедно с комшийките донесоха много брашно. Смениха го за целия хляб. Танас накара поляка да отключи канцеларията. Беше една стара къща с пръстен под. Четата насяда по пода и мълчаливо зачакаха пристигането на кмета. Двама от тях взеха брашното и отидоха в съседната къща да варят качамака. Танас нареди да извикат един по един от по-първите хора на селото. Всички му се оплакваха много. Правел каквото си иска. По едно време откъм шосето за Призрен се чу голяма гюрултия и песни. Полякът дотича в канцеларията.

— Господин капитан (по тези места всекиго в униформа наричаха капитан). Кмето ѝде. Сите ќе ни изтепа!... А мене първи, оти ви дадох ключовете на канцеларията.

— Ти стой до мене! Ќе видим кой кого ќе тепа. Гледай си само сеир!...

Танас излезе на двора. Кметът се зададе, яхнал един черен ат. Двама селяни го подкрепяха да не падне. Беше толкова пиян, че се люлееше на седлото. Пееше колкото му глас държи. Като видя Танас, почна да псува на гръцки и арнаутски. Излезе и Занек.

— Що говори тоя? — попита Танас.

— Псува те, капитане.

Кметът сбута коня право срещу Танас. Той се отместа и хвана юздата.

— Кой сте вие и що тѐрате тука, вашта мама! — се обърна кметът към Танас и Занек. Още не бе видял останалите момчета в канцеларията.

— Слез от коня! Кажу ни добър ден, а ние ке ти кажеме откъде сме и що тѐраме тука...

Танас смигна на Занек. Той дръпна кмета за палтото и го събори на земята. Стовари се като чувал. Но, изглежда, се удари лошо, защото взе да вика силно и събра цялото село.

— Що го гледате още! — рече Танас на момчетата, които излязоха от канцеларията.

Те го хванаха за ръцете и краката и го замъкнаха в стаята. Там по заповед на Танас го налегнаха на земята. Обърнаха го по корем. Завиха му главата с шинел. Един тежък четник му седна на гърба, а друг на краката. Танас, който имаше богат опит в боя, нареди на най-здравите албанци да намерят по една сопа. Услужливите селяни, които се бяха вече събрали на двора, донесоха две дебели дървета. Повече Танас нямаше какво да учи албанците. Те бяха майстори в занаята. Направиха го на туршия. Отначало псуваше и викаше. Сетне почна да стене. Накрая го удари на жална молба:

— Ох, братя, убихте ме...

— Чакай — му рече Танас, — има време, много си як.

Когато по преценка на Танас вече ставаше опасно за живота му, заповяда на албанците да спрат. Вдигнаха го на ръце и го вкараха в една стая. Заклучиха я. Цялото село се събра около Танас. Така ги беше наплашил кметът, че не можеха да повярват. Искрено се радваха, особено жените.

— Всека вечер е пиян. Сбира ни да му пеем песни и да му играем хоро. Молим ти се, капитане, не го оставайте вече у нашето село.

— Не се бойте, джанам! Ако си бѐхте на местото, немаше да ви тормози. И той е човек, а не господ. Четирма мъже да го беха почнали, и нищо да не останеше от него!...

Чак късно народът се разотиде. Танас и четниците легнаха да спят. По едно време се чу нечовешки вик. Бре, мама му стара, мучи некой като крава, дето ке се тели!... Разбра, че е кметът. Виковете още повече се засилваха. Дали пък не сме му сплескали бѐбреците?... Отиде при заключената врата.

— Що ти е, бре?

— Умирам, братко.

Танас разбуди Занек и още един албанец. И без това не можеха да спят от виковете. Занек донесе една газена ламба. Танас отключи вратата, да види дали няма кръв. Успокои се. Немаше. Сетне изведнаж се сети.

— Занек, дай му вода! Ептен е заулавен...

От опит знаеше, че след голям кютек на бития му се пие вода, та да изкара отровите. Тоя път не го заключиха. И без това не можеше да се движи. След като изпи една стомна вода, кметът ги остави на мира до сутринта. Престояха още един ден да се оправи съвсем. Сетне Танас отдели от албанците четирма души. Вързаха кмета с ортома. Даде им нареждане да минат през всяко село по пътя за Призрен и да го показват на народа. Същия ден Танас вдигна четата към село Манастирец. Вървяха по едно дѐре. Долу в ниското течеше буен планински поток. По едно време Занек, който беше напред, се върна.

— Капитане, чу ми се като да говорят хора...

Танас отиде напред заедно с него. Наистина се говореше.

Даде заповед на четата да се приготви. Стѐпваха тихо. Раздели ги на две да обградят дѐрето. Като отмести един храст, Танас видя долу четирма мъже. Всички бяха голи до кръста, по дълги бели гащи. Ровеха нещо във водата. Сетне изведнаж побягнаха, колкото им крака държат. Чу се избухване на бомба, която вдигна фонтан. Танас разбра. Ловяха риба с бомби. Този риболов той ненавиждаше и гонеше люто бомбаджиите още като орман меймури в Кукушко. Каза на четата да стои на место и да не мърда. Четирмата по бели гащи бяха отишли по-надолу и хващаха умрялата риба. Хвърляха я на брега. Напълниха цели две раници. Чак когато започнаха да се обличат, Танас даде заповед на

четата. С насочени пушки ги обградиха. Бяха трима войници и един фелдфебел.

— Що тèрате тука? — ги попита Танас, като че ли не виждаше наловената риба.

— Ами топло е... дойдохме да се разхладим.

— Рибата ли ви пречаше да се разхладите, та първо я избихте?

Войниците нищо не отговориха. Занек донесе двете раници при Танас. Той бръкна. Бяха подбрали все едри парчета планинска пьстърва.

— Две раници сте напълнили, двеста е отнесла реката надолу. За вас куршум!

Войниците се бояха. Те не знаеха с кого си имат работа. Виждаха само въоръжените до зъби хора. Затова се зарадваха, когато Танас изрева:

— Бегайте колкото ви държат краката, иначе лошо ќе стане!...

Подбраха набързо дрехите си, взеха ги под мишница и хукнаха така, по бели гащи. Добре стана, си рече Танас. Риба откога не бех апнал... Отседнаха в едно малко село. Дълго време Танас трябваше да обикаля къщите, за да намери малко шарлан. Срецу пет хляба му дадоха. Понеже нямаше много вяра на албанците в готвенето, сам изкорми рибите и ги въргаля в брашно. Четниците донесоха отнякъде тиган. Рибата беше в изобилие. Ядоха всички до насита.

На сутринта рано бяха вече в село Манастирец. Отидоха право в канцеларията на кмета. Беше около трийсетгодишно момче. Видя му се разбрано, добро и много просто. Тоя не може да брани хората от душмани, си помисли за него Танас.

— Добър ден! Добре дошли! — ги посрещна кметът.

— Добър ден — му отговори Танас. — Аз обикалям селата. Искаме да сложим малко ред. Ти ќе ми разправиш всичко, каквото става. И лошото, и арното.

Момчето нещо се колебаеше.

— Е, ако нема нищо — рече Танас, — тогава да си ходиме?...

— Инак сме добре — проговори кметът. — Ама тука са пратени двама войници и са като еничери за селото. Ни кокошка остават, ни ма̀сло, ни яйце, ни чисто бра̀шно. Ядат по цел ден.

— Къде са?

— Ей тука отсреща, на високото. Не живеят в селото, а са си построили колиба. Само слизат и взимат каквото видат за ядене.

Танас погледна към височината. Забеляза колибата. От нея се виеше дим.

— Занек. Вземи няколко души. Вържи войниците и ги докарай.

Занек взе четирма албанци и тръгна към височината. Танас наблюдаваше от канцеларията какво ще стане. Влязоха в колибата, но много се забавиха. А в колибата бил само единият войник. Другият бил слязъл в селото за масло. В тенджерата варели две пилета, но толкова се ояли, че варени вече не ги харесвали. Само пържени в масло. Такъв им бил табиетът... По едно време Танас видя другия войник, който се прибираше в колибата. След малко Занек изкара двамата и ги подкара с ритници към канцеларията, вързани като пеленачета. Най-отзад вървеше един албанец, който носеше голяма тенджера в ръце. Вкараха ги в канцеларията. Албанецът остави на масата пред Танас голямата тенджера. Той отхлупи капака. Видя и пилетата.

— Що е това? — ги попита Танас.

Единият от войниците се приближи и погледна кокошките, сякаш за пръв път ги виждаше.

— Кокошки — рече той.

— Сами ли си ги очувахте?

— Купихме си ги.

— Не е верно! — рече кметът.

— Ами какво да правим? Да гладуваме ли? Готвиме си сами.

— Хората коските си оставиха на бойните полета, вие тука само плюскате! Къде има такова ядене? За двама души — две кокошки!

Престъплението не беше според Танас големо, но за наказание им се накара хубаво. След това нареди на двама четници да ги закарат вързани на поручика в Призрен. Написа му една бележка да прави с тех каквото ще. Чак сега погледна тенджерата. Слюнки му потекоха.

— Занек. Като че ли тия кокошки са заръчани за нас. Иди вземи тигана с маслото.

Макар и малко за толкова народ, всеки с удоволствие изяде падналото му се късче от кокошките.

Танас се въртя по тия села с четата почти до края на войната. Раздаваше справедливост така, както я разбираше. Зулумите намаляха. Хората заживяха по-спокойно. Но вече се чуваха тревожни новини.

Противникът започнал настъпление. Все пак Танас не очакваше, че фронтът ще рухне така скоро. Наложил се посред нощ заедно с четата си да побегне за Призрен. Албанците му останали верни докрай. В града беше голяма бъркотия. Не се знаеше кой пие, кой плаща. Танас събрал българите на едно място. Каза им, че той ще ги води. Имаше и много по-големи по чин от него, но всички с радост се съгласили. Отделно поговори със Занек:

— Вие си останете. Тука сте си у дома. Скрийте пушките. Само не можем да ви платим за последнио месец. Пари нема.

— Нищо, капитане. Ти да си жив! А сега накъде ќе хванете?

— Към България.

— Знаеш ли що, капитане? Такъв воевода не сме имали. Ќе ни позволиш ли да те придружим през планината и да ви пазим? После ќе се разделяме.

Вдигнала се нощем. Занек и албанците устояли на думата си. Прекарали ги невредими през планините. Като слязоха в полето, Танас се прости с всички поотделно. Оттам след големи преживелици се добрали най-сетне до Скопие. И тук нямало мира. Германците били запалили гарата и складовете. Не се спряли даже да починат. Танас познавал добре местата. След шест дни стигнала София заедно с хилядите отстъпващи войници.

Войната свършила неочаквано за Танас. Отиде в щаба. Взе си уволнителен билет и пътен лист. Прибра се в Горна Джумая. Слава плакала с глас, като го видя така мръсен, въшлясал и отслабнал. Танас спа непрекъснато цели три дни. Ставал само да яде и да пие вода. Сетне лека-полека се оправи. Чак сега, след войната, разбрал, че е вече остарял и много уморен. Но трябвало да се живее, трябвало да се печелят пари. Скоро започнала отново работа в инженерството.

[1] Повече от пет гръцки дивизии, подсилени от скорострелна лека и тежка артилерия и една конна бригада, се била с не повече от 4000 души български войници и 1500 местни доброволци. ↑

[2] Сега бул. „Стамболийски“. ↑

[3] ортак (тур.) — съдружник, съучастник. ↑

[4] чурук; правилно чюрюк (тур.) — гнил, развален; преносно неоснователно, необосновано. ↑

[5] калауз; правилно кълавуз (тур.) — 1. пътеводител; 2. справочник; 3. стройник. ↑

[6] еджел (араб.) — естествена смърт, смъртен час. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

Танас се забави повече на гробищата. Оттам, както бе обещал, отиде направо в долния салон на читалището, където щеше да се събира танцовата група. Нарочно пристигна един час по-рано. Искаше на спокойствие да обмисли как да научи на русалийските игри младежите. Отначало мислеше да каже само няколко думи. Да им обясни, че вече е стар. Но после реши, че няма да е честно. В края на краищата той беше танцьор и искаше да им предаде своето майсторство, така както на времето и него бяха учили. Затова се приготви да играе. Може да съм стар, но няма да се посрама!...

Скоро едно по едно почнаха да идват момчета и момичета. Все хубави и яки според Танас. Дойде и ръководителят на танцовата трупа. С няколко думи той го представи на младежите. Отпърво Танас помоли да изиграят пред него нещо, дето знаят. Акордеонистът и тъпанджията засвириха бурна шопска ръченица. Танас ги гледаше внимателно и скоро прецени кои са родени за тая работа. С безпогрешен усет набеляза подходящите играчи. Когато свършиха, той ги посочи. Ръководителят на танцовата трупа ги отдели. Според Танас това бяха танцьори, чиито крака сами почваха да играят, щом забумкат тъпаните. Това не се учи. То ти е от Бога дадено. Начинът му на обучение беше съвсем прост. нареди избраните момчета в една редица. След това свали вълненото си сако и вратовръзката, като внимателно ги постави върху един стол. Запретна крачолите на панталоните. Не се срамуваше. За него това бяха хора от една черга — все танцьори! Поговори малко с акордеониста. Даже му запя една-две мелодии, но момчето не ги знаеше. Затова пък бързо се разбра с тъпанджията. Танас не даде никакво обяснение на хораджиите. Застана в началото на редицата, кимна на тъпанджията и започна. Каза само:

— Правете така, както аз ще права.

Тъпанът удари. Нещо трепна в душата на Танас. Бумтенето отекуваше някъде надълбоко, полека проникваше в цялото му същество и старият огън го обхвана. Той не се учуди. Много пъти бе изпитвал

това чувство на младини, но не предполагаше, че ще го изпита и сега. Стените на полутъмния салон рухнаха, заблестях слънце над покрития със сняг мегдан, защото русалийските тържества ставаха през януари, видях смъртно очертанята на много хора, събрали се да ги гледат, и старото му тяло заигра с всички мускули. Той даже не се обърна към момчетата в редицата. Чувствуваше, че бързо се нагаждат към ритъма и скоро съвсем се успокои. Танас имаше тая дарба да предава вдъхновението си и сега младите танцьори, които нито веднаж в живота си не бяха виждали русалии, заиграха тържествения, тежък, бавен, изискващ огромно напрежение, мъжествен танц. Сякаш душата на Танас се разбесня. Дъските на пода се тресяха. Прах замъгли и без това полутъмния салон. А Танас все играеше и играеше. Вместо старата френска кавалерийска сабя в ръка държеше едно счупено парче от стол. За тия няколко часа момчетата научиха толкова, колкото не бяха научили за два месеца репетиции. Когато свърши, играчите бяха плувнали в пот. Всички ръкопляскаха — и тия, които гледаха, и тия, които играха. Ръководителят на танцовата трупа прегърна Танас. Той се облече набързо, без да си връзва връзката. Цялата трупа излезе и го изпрати чак до портата на къщата.

Едва тук разбра, че се е уморил. Свали набързо новия си вълнен костюм, зави го в чаршаф и го закачи на мястото му. Сетне се съблече до кръста. Язък за снощната баня, си каза той, и почна да се плиска с вода. След миенето се зае да нарежда багажа в раницата. Утре, още преди съмване, щеше да тръгне за планината. Сложи една чиста риза, пешкир и сапун. Всичко вършеше по навик. Накрая намести самуна хляб откъм гърба, за да не го убива. Зави в книга малко сирене. В една кутия сложи здрав канап и куки за въдица. Смяташе, ако му остане време, да полови риба. За стръв щеше да хване скакалци, а една права лескова пръчка щеше да му служи за въдица. Той винаги сам си ги режеше и след употреба ги хвърляше. Изплакна хубаво алуминиевата манерка. Намери и старите опинци. Избърса им прахта и ги намаза със свинска мас да омекнат. Когато привърши, слънцето беше вече залязло. Затова се избърсна на лампа. Накрая хапна паница кисело мляко, колкото без хич да не е. Загаси лампата и излезе пред портата. Седна на скованата пейка.

По улицата беше тъмно. Тук, в края на града, нямаше улични лампи, но и в тъмнината виждаше всички, които минават. Чуваше и

говора на младите двойки, които отиваха нагоре по реката, чуваше и шума на водата и сега срещу Илинден, отново се почувствува спокоен и радостен, че седи пред къщата си в топлата лятна нощ... Малко го наболяваше кръстът, а също и мускулите на краката, но не се разтревожи. Знаеше, че краката му са силни и тренирани от всекидневното ходене. Все още в ушите му бумтеше тъпанът и мислено тялото му играеше. Той се унесе в танца, но изведнаж трепна. Боже господи! Дали това не беше за последен път?... После отмахна тия мисли и отново си спомни годините, когато водеше русалийската трупа...

... Може би не веднага след войната. Защото стана пикьор по шосето. Но това не продължи дълго. Не мина и година, съкратиха почти всички работници, в това число и Танас. Чудеше се какво да прави. Пообиколи тук и там. Мръдна и вън от града. Напразно. Тогава почна да ходи редовно на лов. Жена му Слава веднаж му каза: „Все зайци ядем. Нема ли да купиш малко агнешко?“ Танас нищо не отговори. Само се ядоса. Като че ли не знае, че съм без нари!... Същото лято в планината уби мечка-стръвница. Но кой може от лов да живее? Понякога взимаше самун хляб и се запиляваше по балкана. Като наловеше пет-шест оки пьстърва, се връщаше в града. Продаваше я на един ресторант. Жена му сама работеше двата декара тютюн. Той помагаше, колкото можеше, особено в по-мъжката работа. Това, че не можеше да печели пари, го много измъчваше. Танас ставаше все помрачен. Големите събития през двадесет и трета и двадесет и пета година минаха, без да го засегнат. Не се стресна нито от трупове, които извозваха с волски каруци, нито от обесените до реката. Беше уморен, беше му все едно. Искаше само да намери работа и като всички хора да изкарва прехраната на семейството си.

Скоро убиха и Тодор Александров. Жертвите следваха една след друга. Бореха се не за свободата на Македония, а кой да води бащина дружина. Чиновници!, мислеше Танас с отвращение. — Бият се за постове!... Чонгули!... Убийствата по улиците зачестиха. Танас очакваше и своя ред. Лека-полека избиха всички, които останаха верни на Гоце и не искаха да служат на новите чорбаджии. Танас се канеше да се премести в някой забутан край на България. Сетне се отказа от намеренията си. Що е на глава писано, на камик неке да ойде, си рече той. Но беше винаги нащрек. Не мърдаше никъде без оръжие. А и в

Организацията имаше стари приятели като Нако, които своевременно го предупреждаваха за всичко. Нако се прехвърли от Тодор Александров при Иван Михайлов. Стана пак калаузин. Така Танас живееше като на война и душата му жадуваше за сигурност и покой. Боже господи, барем една година да поживеям мирно и тихо като човек, а сетне ме вземи!... Ке си идам, без да съм жален за тоя свет.

Един ден, когато най-много се измъчваше, видя някаква циганска сватба да се мъкне по улиците на града. Сърцето му подскочи от ударите на тъпана. Поиска и той да се смеси със сватбарите и да се наиграе до насита. Знаеше, че така всичко лошо в душата му щеше да излети и после отново да се набира. Минаха няколко дни и мисълта, че с хора би забравил негодите, все повече и повече се натрупваше. Накрая реши да събере русалийска трупа. Беше вече ноември. Имаше около два месеца време. Когато добре обмисли плана, разбра, че не е толкова лош. Извика стари приятели, останали също без работа. Изслушаха го в пълна тишина. Прекръстиха се и с радост приеха предложението. Хем щяха да изкарат барем един месец добро ядене и пиене, хем с печалбата щяха да построят параклис в планината за успокоение на душите си. Танас помнеше от дете, че много черкви в Кукушко се строеха с парите, събрани от русалиите. Знаеше, че другарите му се съгласиха не толкова от гузна съвест, отколкото от желание да играят пред хората.

Почти всички русалии бяха от Кукушко. Нямаше какво да учат един от други. Всеки сам се погрижи за облеклото. Направиха си фустанели и ризи. Калъчки имаха по две или три. Избра за касиер едно по-младо момче, на времето писар в Македония. Дотук работата вървеше добре. Отпосле малко се запъна, когато започнаха преговорите с поповете. По това време владика в града нямаше. След дълги разпавии сключиха с поповете договор за построяване на параклис в планината. Танас най-сетне се почувствува човек. Имаше с какво да се занимава, а него танцът бе мъжка работа и не беше важно дали ти плащат, или не. Отиде чак до Петрич. Там се свърза с най-добрите тъпанджии начело с Джамал циганина. На доверие приеха да му изработят съвсем нови тъпани. Имаха три тъпана и две свирки. Още през декември направи край Струма първата репетиция. Мъжете бяха все възрастни хора, над четирийсет години. Но играеха както трябва. За да разнообрази трупата, Танас прие едно сополиво влахче на

четиринайсет години. Той забеляза Пèро още в махалата. Децата бяха направили нещо като театър. Там за пръв път Танас разбра, че в Пèро има нещо от бога дадено.

Бяха всичко трийсет и двама души. Хорото водеше Танас, който носеше титлата „капетан“. Останалите мъже се разпределиха на двойки. Всяка двойка бяха побратими. Докато траеха русалийските тържества, те не трябваше да се делят, дори и като ходят по нужда. Нямаха право да говорят помежду си, нито да спят с жените си. Тържествата започнаха на първия ден на Божик. Още вечерта отидоха да пренощуват на полето. Такъв беше законът. Никой нямаше право да остава в своя дом. Запалиха буен огън и подремнаха малко, докато съмне. Рано-рано влязоха в черквата. Попът беше вече там. Прочете им молитва и ги поръси със светена вода. Чак сега вече бяха готови.

Излязоха навън, наредени по двама. Шествието водеше Танас с извадената дълга, френска кавалерийска сабя. Следваха го брадатите и мустаклии мъже, всички бивши четници. Накрая вървеше Пèро, чиято калъчка беше по-голяма от него. Когато излязоха на площада, нямаше още никой. Танас даде знак на Джамал тъпанджията, а сетне се понесе мелодията на свирките. Танас започна. Скоро площадът се изпълни. Като ревнаха тъпаните, народът забрави да се прибере. Играха така чак до обед. Особено смешен беше Пèро. Танцуваше хубаво, но малката му фигурка с голямата калъчка будеше смях. Той бързо схвана какво да прави и току взе да се кълчи като маймуна. Танас се радваше на успеха му.

Народът им носеше кой каквото свърне. Парите даваха направо на касиера. А отделно, на купчина, почнаха да се трупат кърпи, копринени платове, бохчи, вълнени прежди, везани ризи, бакър... Които нямаха пари, даваха тютюн. Кой пет кила, кой десет. Касиерът записваше даренията. Всеки тичаше до къщи и се връщаше с вино и ракия. Русалиите нямаха право да пият, но затова пък музикантите, начело с Джамал, до обед станаха кьоркютюк пияни и след обед не можеха да продължат игрите. Оттогава Танас много внимаваше с пиенето на Джамал. На втория и третия ден играха в различни махали на града. Сетне Танас вдигна трупата и обиколи целия район оттатък Струма. На Богоявление тържествата завършиха. Продадоха вълната и тютюна. Събраха се и за една седмица изпиха виното, ракията и изядоха соленото свинско месо, което им даваха по селата. Накрая

определиха трима души, които да внесат на свое име парите в Популярната банка. Имаха право да ги теглят само ако се съберат тримата. Един от тях бе Танас.

Годината мина неусетно в плановете за по-далечно турне. Тоя път избраха Кюстендилски окръг като по-богат. Пак извикаха тъпанджиите от Петричко. Събраха се отново. Започнаха от град Дупница. На площада дойдоха даже околийският управител и кметът, които бяха бежанци от Македония. Околийският управител толкова се разчувства, че се просълзи. А после се хвана на хорото и игра заедно с русалиите. Накрая прегърна и разцелува Пèро, който със своята младост сред тия мъже будеше големи симпатии. Но безспорен и всепризнат танцьор от всички беше Танас. Той никога не бързаше да покаже какво знае. Започваше сдържано и лека-полека усилваше играта, докато накрая цялото му тяло така се огъваше под ритъма на тъпаните, че беше наистина радост да го гледаш. Хората не се скъпяха на похвалите си.

Но още тук, в Дупница, Танас забеляза някои лоши работи. Първо, не спазваха русалийския закон и често играеха пияни. Псуваха и разказваха разни случки пред Пèро. На два пъти се скара, защото видя, че поят момчето с ракия. А с музикантите беше истинска мъка. Както играеха на площада в Дупница, отведнаж Танас усети, че ритъмът на тъпаните нещо не е в ред. Като се обърна, Джамал си стоеше най-спокойно, без да бие тъпана. Направи му няколко иширета да не разберат хората. Тоя отсреща си показва устата, ужким е жаден. Танас спря хорото. Каза на касиера да му даде шише ракия. Джамал я изпи наведнаж. После би тъпана така, както никога дотогаз. Но тъй ли се събираха пари за параклис? Дали бог щеше да приеме дара на тия пияници?... Бяха вече почнали турнето и връщане назад нямаше. Танас се зарече другата година да не води вече русалийска трупа. От Дупница се дигнаха в Кюстендил. Там успехът им беше най-голям. През есента реколтата на грозде беше изобилна и сега всички им носеха вино и ракия. Касиерът се посъветва с Танас. Купиха няколко големи празни бъчви да събират дареното вино. Напълниха ги бързо. По-късно го продадоха на един търговец и взеха добри пари. Тоя път внесоха в банката повече левове от миналата година. Танас каза на другарите си, че догодина няма да ги води. Но като наближи времето за следващите русалийски празници, не издържа на молбите им.

Отидоха в Петрич, Свети Врач и селата. Това беше за последен път. Оттогава насам Танас никога повече не игра.

Със събраните пари определиха място на параклиса по пътя за Рилския манастир през планината. С мулета изнесоха вар и пясък. А камъни и дървен материал намериха на място. Построиха го за едно лято. Осветиха го, а после заключиха тежките му порти и така параклисът остана пуст сред планината. Само Танас всяка година на Илинден го посещаваше.

Отново го приеха на работа в инженерството. Колкото годините минаваха, толкова Танас се затваряше в себе си. Сякаш бе живял два живота. Единия като революционер, а другия като треска, подмятана от вятъра. Струваше му се, че всичко е против миналото. Искане да го окалят, да не е било! Затова той още по-старателно пазеше спомените в себе си. Понякога си мислеше — защо така се случи с мене? Сякаш живях, докато бех революционер. Оттогава насам само ям, спя, хода на работа. Но това ли е животът? От друга страна се успокояваше. Изглежда, така е наредено. Всеко ново нещо отначало е трудно, след това става най-хубаво и сетне умира. Така се случи и с нашата революция. Пък другите хора и това не са имали. Само са яли, спали и работили в живота си. Ти тебе да се радваш, че си прекарал най-хубавите си години с Гоце и Чернопеев. На старини поне има за какво да си спомнуваш... Не че не се случваха събития. Събития имаше много. Стана 19 май, когато най-сетне властта на Организацията падна. А после започна и Втората световна война. Но всичко минаваше някъде настрани от него. Танас живееше в миналото, тогава, когато беше истински мъж.

Идването на роднинчето му от Белгия внесе нова радост в живота му. На него даде пушката на Гоце. Значи пак има революционери, пак младите се биеха. Но със смъртта на Елица загуби интерес към революцията, която приближаваше. Само веднаж се намеси от инат към властта, пък и в памет на внучката си...

Една вечер дойде при него някакво момче, приятел на Елица. Беше четирийсет и трета година. Поговориха си за нея. След това момчето често го посещаваше. Танас знаеше, че е комунист, но избягваше да говори за техните работи. Веднаж момчето се отпусна. Разправи му за какво се борят, но и без да му разправи, Танас знаеше всичко това. Момчето си мислеше, че те първи казват на хората тия

неща. А на хората винаги, при всяка революция, им казваха почти едно и също. Че така вече не се живее. Че идва ново, което е по-хубаво. Че сега хората са лоши, защото властта е виновна. А после ще станат добри и ще заживеят като братя. Че сега няма свобода, но след революцията ще има. А има ли свобода — всичко останало е лесно!... Танас кимаше с глава и почти не слушаше. Сетне момчето, което искрено се стараеше да го агитира, му разказа за своите другари. Те били готови да дадат живота си. Танас знаеше и това. Само че нямали оръжие. Тая практическа насоченост на разговора го накара да се замисли.

— А защо на мене ми разказваш, аз не съм комунист?

— Революционер си — му рече момчето. — По-добре разбираш от другите хора какво значи липса на оръжие.

— Да не би да съм арсенал? — се усмихна Танас.

— Не, дядо Танасе. Все имаш някъде скрито оръжие...

Танас го накара да дойде на другата вечер. Пригответи му една пушка манлихера, която криеше в зимника за зорзаман, и десет пачки патрони. Зави всичко в един чувал. Момчето дойде.

— Ти заклетник ли си? — сурово го попита Танас.

— Заклетник съм — рече объркано момчето.

— Ами знаеш ли що е заклетник?

— Е знам... всъщност не знам съвсем точно...

— Ето що е — рече Танас, като му подаде чувала. — Да умреш, но нищо да не кажеш!

— Бъди спокоен, дядо Танасе.

После момчето пак поседна на моабет при стареца. Танас разбра, че ще иска още нещо, но не бързаше да го улесни. Момчето започна да го хвали.

— Вие едно време сте били много смели хора...

— Имаше и страхливи — рече Танас. — А и аз често съм се плашил от нищо.

— И сега младите искат да излязат в балкана, ама не им стига оръжие.

— Ние за оръжие давахме мило и драго... — се разчуествува Танас.

— Посъбрали сме някой лев. Не можеш ли да ни помогнеш? Ти все имаш някои приятели, които са готови да продадат.

— Що не идете на линията Метаксас?

— Бяхме. Много строго се охранява, а и оръжието вече са го прибрали.

— Колко лева имате?

— Хилядо и петстотин — рече момчето, като извади банкнотите от джоба.

— С тия пари можете да купите тапалия пистолет! — рече Танас. Момчето явно се разочарова. То не знаеше цената на оръжието. Танас се смили.

— Ке гледам да купа барем един силен револвер.

— Кога да ти се обадя?

— След една седмица.

Танас тръгна да обикаля старите си акрани^[1]. Навсякъде казваше, че му трябва бойна пушка за едър дивеч. Щял сам да си я пригоди. На две места намери, но му искаха пет хиляди лева за едната. Най-после в кръчмата на дядо Васил се запозна с един контрачетник. След дълги пазарлъци купи голям хубав маузер с патронташ и четири пачки патрони. Танас се досети, че го е откраднал от германците на гара Симитлий. Успокои го, че никой няма да види пистолета. Отиде при стария си приятел Нако. Беше станал воевода на контрачета от осем души и обикаляше селата. Оплака се на Танас, че малко му плащат, но те си добавяли, като купували масло и го продавали на черна борса. Танас разбра, че лъже. Направо грабят селяните!... Но нищо не му каза, да не се скарат. И на него обясни, че е решил да ходи за едър дивеч. Пиха ракия. Нако се разчувствува от миналото. Двамата стари мъже се качиха на тавана. Под керемидите имаше много патрони. Събраха към хиляда. Даде му ги безвъзмездно. Ставаха за манлихеровата пушка.

Танас предаде пистолета на момчето. То трябваше да дойде за чувала с патроните. Но вече не му се обади. Чудеше се къде се е дянало. Знаеше, че веднаж надушат ли откъде пада оръжие, няма току-тъй да се откажат. Дори по собствена инициатива влезе в преговори с друг контрачетник за купуване на автомат, но скоро всичко му стана ясно. Един неделен ден, рано сутринта, Танас се готвеше да отиде за риба в планината. Точно си стягаше раницата и някой потропа на вратата. Излезе. На улицата стоеше полицай.

— Ти ли си Дилбер Танас?

— Аз съм. Що тѐраш тука?

— Ела в Управлението.

— Сега е неделя. Тръгнал съм на риба.

— Ако доброволно не дойдеш, имам заповед за арест.

Танас трепна. Веднага свърза появата на полицаия с оръжието, което беше дал на момчето. Но външно остана спокоен. Отиде след стражаря в полицията. Оставиха го в една стая. По едно време се мярна познат. Беше писар в полицията, кукушки зет.

— Бай Танасе, какво насам?

— Ами знам ли вашите улави началници защо ме викат?

— Ей сега ще разбере...

Писарят излезе. Танас постоя в стаята още малко. Върна се развълнуван.

— Лоша ти е работата. Чак от София е дошел инспектор. Но аз му разказах що за човек си. Ще гледаме да те отървем. Сега иди при него.

Танас влезе в кабинета. Там, зад бюрото, седеше млад инспектор, облечен цивилно.

— Добро утро — поздрави Танас.

— Седнете — рече инспекторът, без да отговори на поздрава.

По едно време вдигна глава от папката и го погледна с примижали очи. Танас веднага разбра мурафета му. Будала момче! Мъчи се с око да ме устреля.

— Е как сте, господин Танасе?...

— Добре сме — с готовност отговори той.

— Как вървят работите във вашия край?

— Малко е глад, но иначе е добре.

— Ами тука има ли нелегални?

— Не знам.

— Хич ли не си чул? — попита инспекторът, като лукаво сви очи.

— Чувам, ама кой да обърне внимание на тия аджамийски работи!

— А ти, нещо пушка-манлихера да си дал на комунистите? Нещо пистолет-маузер... патрони?... — говореше инспекторът, като четеше нещо от папката.

Танас реши да го удари на инкяр^[2]. Иначе спасение нямаше.

— Дума да не става! — възмути се той, като даже се надигна от стола. — Аз на комунисти пушка да дам!...

— Кой знае?... — рече инспекторът. — И на мене не ми се вярва, но откъде ще намерят? Момчето, в което заловихме оръжието, напоследък често е идвало у вас...

Танас си отдъхна. Разбра, че нищо с положителност не знаят.

— Да дойде! — смело рече Танас. — Това момче, дека е казало, нека и пред мен да каже!

— Ще дойде, господин Танасе, и тогава ще се срамуваш за белите си коси. По-добре ще е сам да си кажеш! Ние нищо няма да ти направим.

— Казах, каквото имах да кажа! — рече Танас и млъкна.

— Сега ще се разбере истината. Имаш още малко време да помислиш — рече инспекторът и излезе от стаята.

Танас отново стана неспокоен. Брей, мама му стара, ако това копеле ме е издало, какво да права? Ке отричаш докрай, Танасе! Инак си загубен...

Инспекторът пак влезе в стаята. Беше много ядосан.

— Пенсионер на държавата сте! Стар комита! Приятел на Гоце Делчев!... Голям срам ще е за Вас, като докажа сега как сте давал оръжие на комунистите!

Вратата се отвори. Танас трепна. Влезе момчето, водено от двама стражари. Позна го, въпреки че беше сдробено от бой. Едното му око беше подуто. Едва се крепеше на краката.

— Кажй! — изрева инспекторът. — Нали тоя ти даде пушката и пистолета? Кажй и край на мъките ти!

— Не — рече момчето. — Тоя човек никога не ми е давал оръжие.

Инспекторът се нхвърли и му удари два шамара. Но Танас скочи и му хвана ръката.

— Нема да го биеш пред мене! Чу ли? Аз такива работи не търпам!

След това се обърна и си излезе от полицията. Повече не го закачиха.

Дойде Девети септември. Войната свърши. Животът се промени. Но Танас живееше сам със своите спомени и странеше от хората. Само веднаж след Девети септември отиде при младите революционери. Не от любопитство, а защото искаше да намери пушката на Гоце, която бе дал на Елица. Влезе в клуба на РМС. Там имаше много момчета и момичета, повечето в зелени партизански униформи и въоръжени. Никой не му обърна внимание. Най-последно едно момче с автомат побутна някакъв младеж.

— Виж какво иска другарят...

— Дадох една пушка. Сега имате много оръжие. Искам да ми я върнете.

— Каква пушка? — учуди се младежът. — Ние тук оръжие не раздаваме.

— Моята пушка — рече Танас. — Дадох я на Елица.

— О, Елица — попита едно момиче със сини очи и розови бузи. — Ти познаваш ли я?

— Роднинче ми беше. Дадох ѝ една пушка.

— Не се ядосвай, дядо. Пушката ти е влязла в работа. Кой знае сега къде е...

Танас, който на идване искаше да обясни, че пушката му е от Гоце личен подарък, че му е по-скъпа от всички други вещи на света, нищо не каза. Разбра, че се е запиляла някъде. Беше му мъчно, но, от друга страна, ги оправда. Та на тех сега баш им е до моята пушка!... Сбогува се и тръшна вратата след себе си.

[1] акранин; правилно акран (араб.) — връстник, другар, равен. ↑

[2] инкяр (араб.) — отричане, отказване. ↑

ЕПИЛОГ

Той се събуди точно когато стигна билото на планината и видя бялата шапка на Царев връх. Пряспата не се стопяваше и в най-горещите лета. Не спря да почине, а продължи нататък, като постепенно се спускаше по поляната право към исполинския бор, почернял от удара на гръм. Но колкото повече приближаваше към дървото, толкова повече сънят избледняваше. Помъчи се да задържи гледката, но без успех. Тогава отвори очи и видя пред себе си прозореца, който излъчваше тъмносинята светлина са нощта... Беше заспал, седнал пред масата.

Така от години наред той се събуждаше бавно и неусетно, като преходът беше толкова незабележим, че продължаваше известно време да вижда съня и след като си отвореше очите. Спеше малко, по-скоро по навик. В сънищата си непрекъснато ходеше и ходеше... Изкачваше височини, спускаше се надолу към полето. Многократно се спираше и дълго гледаше пътеката напред. Все се прикриваше зад храстите или някой хълм, а когато трябваше да излезе на голо място, сърцето му се разбиваше. Ослушваше се и чуваше звуците и шумовете на местността, през която минаваше. А най-често се взираше в следите на една прашна пътека. Повтаряше глупавото изречение: „Тази сутрин оттук катър е минал...“ Защото следите бяха именно от катър и се ядосваше, че му се явяват насън и че търси в тях скрит смисъл, докато всъщност следите нямаха вече никакво значение. По-рано минаваше река на брод или вървеше по тъмен, мрачен път сред букова гора. Сънищата бяха за него като далечно, изкривено ехо на това, което бе видял някога.

Но всичко сънуваше с голямо закъснение в годините. Като по-млад обикновено виждаше Гаваянци, полето, Арджанския гьол, братята и сестрите си, а по-късно Джумайски район, Струмишко и Гевгелийско. Имаше и един приятен период, в който сънуваше изключително Цариград. В последно време сънуваше само пътя през планината за Рилския манастир, който извиваше край параклиса.

Обикновено стигаше до билото, там, където беше Добро поле, и се събуждаше, щом видеше Царев връх. Понякога успяваше да премине край изсъхналия бор и почваше да се спуска към говедарника. Само тия следи на катъра, които нямаха нищо общо с планината, го много дразнеха и разваляха приятното чувство от гледката. Но той упорито, при всеки сън, се спираше, гледаше в земята и повтаряше почти гласно: „Тази сутрин отгук катър е минал...“ Хората рядко му се явяваха. Той не обичаше да сънува избитите си другари, а още по-малко — враговете си.

Запали клечка кибрит. Погледна джобния часовник, оставен пред него на масата. Беше още рано. Светна лампата. Изми се на двора. Обръсна се пред огледалото и се облече. Още веднаж провери раницата. Беше забравил шише вино и шише ракия. Пъхна и тях. Беше вече готов. Загаси лампата. Излезе на улицата. Заклучи портата с големия ключ и го пъхна в джоба. Погледна небето. Звездите вече избледняваха. Тютюнджиите още не бяха тръгнали за нивите. Закрачи бавно по пустите улици на града. Разсъмваше се. Великият ден в неговия живот — Илинден, започваше...

Когато стигна къщата на Унчето, той се мотаеше около колата. Моторът на стария дизелов камион вече работеше. Отиваше в планината да товари трупи. Поздравиха се. Танас почака малко, докато старият шофьор приготви колата. Качи се в кабината до него. Унчето се прекръсти. Танас също се прекръсти.

— На хаирлия да е! — рече Унчето.

Танас нищо не каза. Камионът зави по пустото шосе, което минаваше край черквата. Беше се раздèнило, но слънцето още не се показваше. Унчето беше сънлив и не разговаряше. Танас подуши по миризмата, че снощи е пил много и още е махмурлия. Но и той не искаше да разговаря. Обичаше да се вози в автомобил и да гледа пътя. Минаха плажа, а сетне все покрай реката. Право срещу тях, когато вдигаше глава, Танас виждаше сините върхове на Рила. Радваше се, че отива далеч от града, в планината, където ще бъде сам...

Камионът го остави при лесничейството. Слънцето вече се показва, но беше още рано. Танас се сбогува с Унчето и пое пътеката към билото на планината. Вървеше леко и стигна неусетно Добро поле.

Видя и пряспата на Царев връх, и ударения от гръм бор. А след това заслиза право към планинското село, съвсем малко и схлупено, почти махала, но имаше своя черква и поп. Докато вървеше, се разтревожи да не би попът да е умрял. Тогава какво щеше да прави?... Миналата година старият човек едва се крепеше на краката. Но и сега го завари жив в двора на къщата му, само по подрасник, с тесла в ръка. Дялаше някакво дърво. Танас му целуна ръка.

— Не се надявах тая година да дойдеш — рече попът.

— За таксират и тоя Илинден останах жив.

— Сега ще се приготва. Постави малко.

— Свещи си носам. Не взимай! Аз ке идам сам горе и там ке те чекам.

Танас излезе от селото. Пое пътеката към параклиса. Беше малка каменна постройка, с керемиди и железен кръст на покрива. Огледа го от всички страни. Остана доволен. Селяните не бяха го закачили. По планината хората все още имаха страх от бога, си рече Танас, но ако беше в полето, парам-парче немаше да остане от него!... Само едно не му хареса, дето под навеса имаше много конски тор. Сигурно тук кираджиите си почиват при лошо време.

Имаше си ключ от параклиса. Другият беше в попа. Тежката дъбова врата изскърца. Лъхна го миризмата на мухал и тамян. Не влезе веднага. Първо остави раницата пред вратата. Извади от нея свещите. Тръгна по каменния под и в полумрака едва намери големия свещник. Една по една запали свещите и ги нареди върху него. Чак сега ясно различи иконата на свети Георги. Въпреки че в момента убиваше ламята, светията гледаше право в Танас и някак си гневно...

Дойде и старият свещеник. Беше задъхан от изкачването. Изчака го да си почине. Попът си сложи епитрахила. Танас му подаде запалена свещ. Запалиха и кадилницата. Гъст тамянен дим обви иконата на свети Георги. Попът отвори молитвеника. Танас падна на колене пред него със свещ в ръка и забодеше поглед в каменните плочи. Добре разбираше черковнославянски и следеше думите на молитвата. В първата молитва се казваше, че човек е много грешен, изброяваха се подред всички волни и неволни прегрешения. Танас се бунтуваше срещу тая молитва. Обвиненията в нея, който вземаше напълно за своя сметка, му се видяха прекалени. Втората молитва, обаче му хареса. В нея се говореше, че наистина човек е грешен и лош, но бог е безкрайно

милостив и може всичко да прости, особено когато молбата е искрена и от сърце. Танас се разчувствува. Когато дойде ред за умрелите, подаде коженото тефтерче на свещеника, без да вдигне глава. Попът зачете бавно и тържествено имената, а Танас мърдаше с устни и ги повтаряше в себе си: Слава, Гоце, Христо, Елица... Кръстеше се често и си казваше: „Господи, дай им радост и покой при тебе на небето! Тук на земята много се измъчиха.“ Няколко имена попът сгреси и Танас гласно го поправяше, даже се ядоса, че могат да се грешат такива свети за него имена. Но попът беше много стар и сигурно неподвиждаше при светлината на свещите. Когато свърши, Танас му целуна ръка.

Излязоха въвн пред параклиса. Там му даде почти всички пари, които имаше. Свещеникът остана много доволен, но отказа да ги приеме. Танас не даде и дума да се издума. Сбогуваха се. Попът се спушна по пътеката, а Танас се върна в параклиса. Искаше да се помоли сам. Падна на колене.

Но някак си не можеше да събере мислите. Искаше да се моли за Слава, а пред очите му беше буйната планинска река и той се виждаше бос, запретнал крачолите на панталоните, гази в ледената вода, за да намери по-изгодно място, където да хване едра пъстърва. Господ с камъци ке те убие, Танасе! — се ядосваше на себе си той за тия непристойни мисли. Но изведнаж подухна вятър. Вратата изскърца и се затръшна. Танас трепна. Счуха му се стъпки на човек, а може би на много хора. Умрелите идат... Защо толкова бързат? Нека дойдат! Уморен съм вече и не ми се живее. Скоро ще е...

Изправи се на крака. Загаси една от свещите. Излезе от параклиса. Навън слънцето се бе вдигнало високо, долу се виждаха покривите на селските къщи. По коларския път минаваха две каруци, натоварени със сено. А още по-нататък се зеленееше боровата гора и зад нея Танас знаеше, че е реката с пъстървата. Разгневи се, че толкова е хубав светът, а той скоро ще си иде от него. Погледна отново през вратата. Стори му се, че в тъмнината различава иконата на свети Георги и, че той го гледа вече не така строго, дори му се усмихна. Па що ми е?... Догодина пак ке дойда, а сетне, каквото става, да става! В края на краищата може и много грехове да съм направил, но живех като мъж!

Заклучи параклиса. Пъхна ключа в джоба. Вдигна раницата, но преди да тръгне по пътеката, каза гласно:

— Мъж съм бил, господи, чиновник нѐ съм бил!...

Издание:

Автор: Свобода Бъчварова

Заглавие: Литургия за Илинден

Издание: Трето

Издател: Издателство на БЗНС

Град на издателя: София

Година на издаване: 1982

Тип: Роман

Националност: Българска

Печатница: Печатница на Издателство на БЗНС

Излязла от печат: май 1982 г.

Редактор: Нели Чилингирова

Художествен редактор: Зоя Ботева

Технически редактор: Васил Стойнов

Художник: Петър Рашков

Коректор: Мария Начева

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/1513>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.